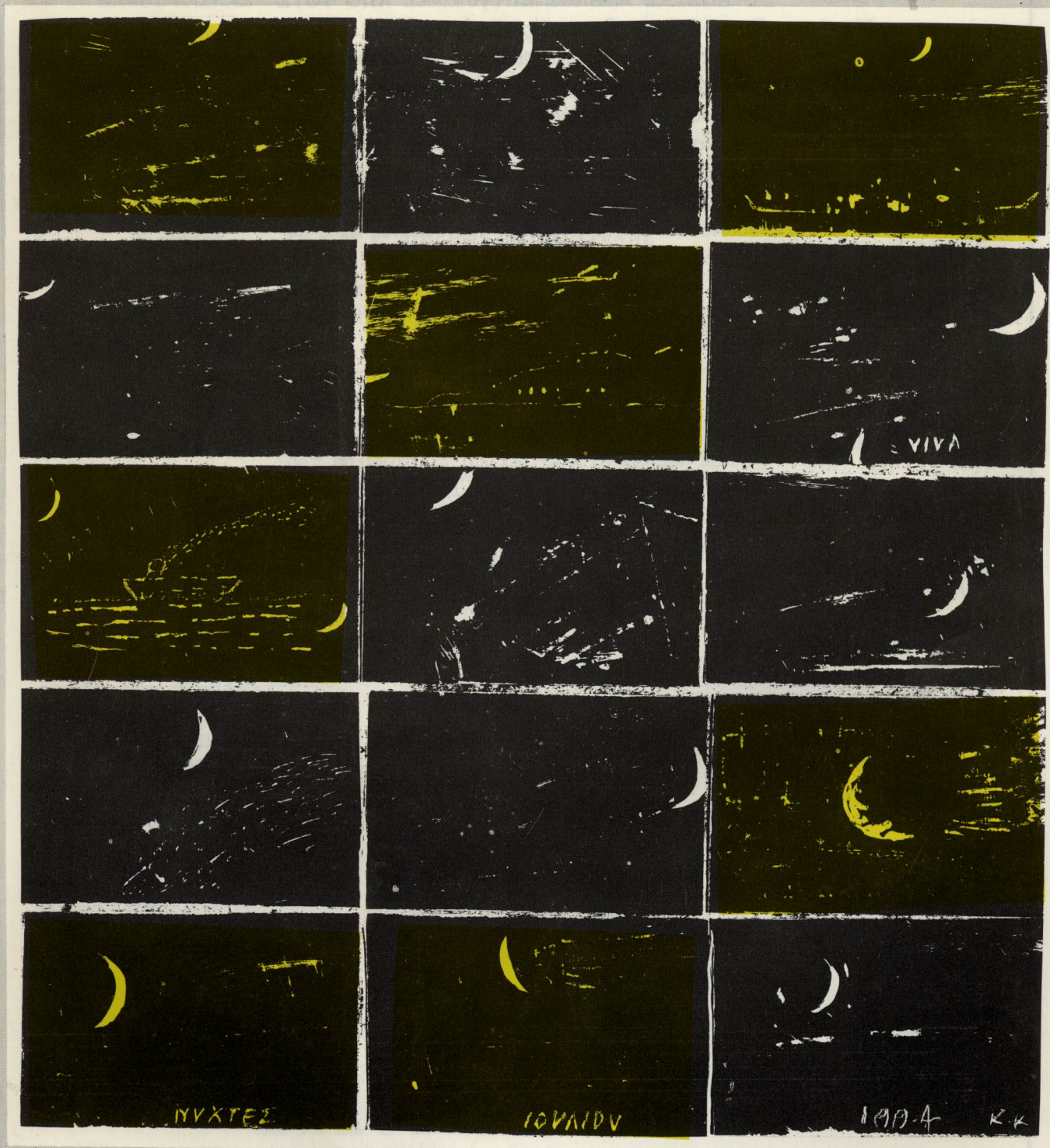

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Ίούνιος-Ίούλιος 1994 • τεύχος 126 • δρχ. 500

Πολλοί, πάρα πολλοί δέν έχετε ανανεώσει τή συνί Παρακαλούμε...

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία επίδεώρηση
Κέκροπος 2, 10558
τηλ. 3239645

	5	Κράτος, τυφλοπόντικες και τρωκτικά
Άγγελου Έλεφάντη	6	Φερέοικοι οι άριστεροί
Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου	8	Άλήθεια, σε ποίο άθλημα ήπτήθηκε ή Έθνική Έλλάδος;
Νίκου Θεσοκᾶ	10	Περί τῆς (άστυνομικῆς) ταυτότητας τῶν Έλλήνων
Λήδας Καζαντζάκη	12	Άλλη μία μέρα πέρασε...
Άνδρέα Παπαλιᾶ	13	Ή γυχή και οι μορφές
	16	Στιγμιαία και αυτόφωρα
Άλεξάνδρας Δελνηιώργη	18	Ό ρόλος τῶν διανοουμένων στην Εὐρώπη
Γιώργου Καρρά	20	Άπό ...έως
Βάσως Κιντῆ	22	Γλώσσα και πολιτική
Ντίνας Βαῖου, Κωστῆ Χατζημιχάλη	26	Άναδιάρθρωση και γεωγραφία τῆς άπασχόλησης σε Μακεδονία και Θρακί
Γιώργου Μαργαρίτη	32	Ό Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος: έπέτειο και ιστορία. Ή σύγχρονη έποχή και ή έπιλεκτική μνήμη
	37	Τά νέα όπλα του κοινωνικού έλέγχου. Πολίτες υπό έπιτήρηση
Ίγνάσιο Ραμονέ	42	Μέθεξη και άρμονία στον Βάγκνερ
Νέστωρ Ά. Ταίπλορ	48	Ποιός φοβάται τό ζένο θέατρο;
Δηῶς Καγγελάρη	50	Μέ άφορμή τό ποίημα του Νίκου Έγγονόπουλου, «Περί ύγους»
Άθηνᾶς Βογιατζόγλου	57	Γιά τό λευκό στί λογοτεχνία. Άπό τί σιωπή του αναγνώστη στην ανάγνωση
Γιάννη Λεοντάρη	61	Γιά τό βιβλίο Όρθοκωστά του Θ. Βαλτινου
Άγγελου Έλεφάντη		

Έξώφυλλο: Κυριάκος Κατζουράκης

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ: Κώστας Γαθρόγλου, Λάκης Δεδουσόπουλος, Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καθουριάρης, Γιώργος Καρράς, Γιάννα Κατσιμπούρα, Διονύσης Καγάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντῆ, Παῦλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταῦρος Λιθαδάς, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Άριστίδης Μπαλιᾶς, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Άνδρέας Πανταζόπουλος, Νίκος Πολίτης, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, Βούλα Τσινόρεμα.

ΕΚΔΟΤΗΣ: Άγγελος Έλεφάντης. ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Θανάσης Γκόνης, Χαρ. Τρικούπη 18, τηλ. 3620383.
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: Νίκας, Άγ. Σοφίας & Καλλιπόλεως 53-55, τηλ. 7653483. ΦΩΤΟΣΥΝΘΕΣΗ: Γεωργία Μπαρού-
δου, Άλίκη Πελεκάνου. ΔΙΟΡΘΩΣΗ-ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Γιάννα Κατσιμπούρα.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: έτήσια (12 τεύχη) 5.000 δρχ., έξαμηνιαία (6 τεύχη) 2.500 δρχ., φοιτητική (12 τεύχη)
3.000 δρχ. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εὐρώπης, έτήσια (12 τεύχη) 6.000 δρχ., Εὐρώπης έξαμηνιαία (6 τεύχη)
3.000 δρχ., ΗΠΑ, Καναδά, Αὐστραλίας (12 τεύχη) 7.000 δρχ.

Πολίτης • Ιούλιος-Ιούλιος 1994 • τεύχος 126 • δρχ. 500

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ 3

Κράτος, τυφλοπόντικες και τρωκτικά

Πάνω από 25.000 θά είναι οι ύποψοι δήμαρχοι, δημοτικοί σύμβουλοι, κοινοτάρχες, νομάρχες κ.ο.κ. στις δημοτικές εκλογές του Οκτωβρίου. Κοντά ένας στους εκατό του οικονομικά ένεργου πληθυσμού αναμειγνύεται με το ένα ή με το άλλο κόμμα στις δημοτικές εκλογές. Το διακομματικό παζάρι θά κρατήσει όλο το καλοκαίρι: θά στηρίζουμε τον δικό μας στή Φλώρινα και τον δικό σας στή Γρεβενά, εκτός αν μās δώσεις τον νομάρχη Μαγνησίας, όποτε παίρνεις και τούς δύο. Παρούσα στό νταραβέρι έχει δηλώσει ή Πολιτική Άνοιξη, παρών και ό Συνασπισμός, από κοντά και τό ΚΚΕ, όλους αυτούς βέβαια τούς διαπραγματεύεται τό ΠΑΣΟΚ. Ένα όλόκληρο πλέγμα ανθρώπων φιλοδοξιών και συμφερόντων οικοδομείται γύρω από τά κόμματα και προωδεί τήν κομματική συνδιαλλαγή.

Πάμε στόν τομέα τών δημόσιων έργων, όπου ό Έπίτροπος Μπρους Μάκ Μίλαν συνιστά τήν άκύρωση τών διαγωνισμών για 12 έργα, τά όποια εύθυνόφοβοι γραφειοκράτες κατακύρωσαν σέ εργολάβους πού προσφέρουν αρχικά έξωπραγματικές εκπτώσεις, άκυρώνοντας κατόπιν έορτής τή μελέτη. Όλοι συμφωνούν ότι «πάσχει τό σύστημα», όλοι μιλοούν για «θερμοκήπιο συμφερόντων με άντιπαραγωγικά κριτήρια», όμως όλοι είναι μπλεγμένοι στό σύστημα και είτε δέν θέλουν, είτε δέν μπορούν νά τό αλλάξουν. Άπό κοντά οι έφημερίδες και τά κανάλια, οι ιδιοκτήτες τών όποιων, ως κατ' έξοχήν εργολήπτες δημόσιων έργων, συναλλάσσονται με τά κόμματα τής έξουσίας σ' ένα παζάρι σύγκλισης συμφερόντων τής οικονομικής και τής πολιτικής έξουσίας.

Συμφέροντα ιδιωτικά και κομματικά, οικονομικά και πολιτικά διαπλέκονται γύρω από τό κράτος, σέ βαθμό ώστε ή πολιτική ζωή τής χώρας νά έχει έξ' όλοκλήρου καταληφθεϊ από — και ταυτισθεϊ με— τή διαπάλη και τήν έξισορρόπηση αυτών τών συμφερόντων πού δημιουργούνται γύρω από τό κράτος. Είναι τέτοια ή άπορρόφηση τής πολιτικής πού καμία πολιτική δύναμη, ούτε καν τής Άριστερας, δέν δείχνει διατεθειμένη νά σηκώσει τό κεφάλι διεκδικώντας τήν ούτοπία: τήν άυτονόμηση τής πολιτικής.

Τά ἀριστερά κόμματα καί οἱ ἀριστερές ὀργανώσεις στίς τελευταῖες ἐκλογές ἔλαβαν σχεδόν τό 13% τῶν ψήφων τοῦ ἑλληνικοῦ ἐκλογικοῦ σώματος (συνυπολογίζω τό ποσοστό τοῦ ΚΚΕ, τοῦ

ΣΥΝ ἀλλά καί τῶν μικρῶν σχηματισμῶν ὅπως ἡ Κίνηση Πολιτῶν, ἡ Κίνηση κατά τῆς ΕΟΚ, τό Μ.Α.-ΚΚΕ, ἡ Πολιτική Οἰκολογία ἀριστεροί εἶναι κι αὐτοί). Περίπου 850.000 Ἕλληνες καί Ἑλληνίδες ψήφισαν τά ἀριστερά ψηφοδέλτια, ἐπίδοση ὅμοια μ' ἐκεῖνη τῆς προδικτατορικής ΕΔΑ, ἀλλά καί μὴ ὑπολειπόμενη τῶν ἐκλογικῶν ποσοστῶν τῶν ἀριστερῶν κομμάτων στίς ἐκλογικές ἀναμετρήσεις τῆς μεταδικτατορικής περιόδου. Ἔτσι, ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς τίς ἐκλογές τοῦ 1974, ἀμέσως μετὰ τὴν κατάρρευση τῆς στρατιωτικῆς δικτατορίας, στίς ὁποῖες εἶχε δράσει ἡ λογική τοῦ «ἦ Καραμανλῆς ἢ τὰ τάνκς», καί τίς βουλευτικές ἐκλογές τοῦ 1993, ἡ Ἀριστερά στό σύνολό της ἐμφανίζει ἀξιοσημείωτη σταθερότητα ἐπὶ μιά ὀλόκληρη τριακονταετία. Φαίνεται ὅτι ἡ κάμψη πού παρατηρήθηκε στίς προηγούμενες βουλευτικές ἐκλογές, μέ τό τωρινό ποσοστό τοῦ 13%, ἀνήκει πλέον στό παρελθόν, ὅτι ἡ σημερινή ἀνοδος τῆς Ἀριστερᾶς εἶναι ὁ καλὸς οἰωνὸς μιᾶς γενικότερης ἀνάκαμψης, ὅτι ἡ ἀριστερή παράταξη παραμένει ἰσχυρὸς πολιτικός καί κοινωνικὸς παράγοντας τοῦ τόπου.

Εὐόιωνα λοιπὸν τά σημάδια γιὰ ὅποιον κοιτάζει μόνο τὰ νούμερα καί τό μόνο πού ξέρει νά κάνει μ' αὐτά εἶναι νά τὰ ἀθροίζει. Ἀλλά δέν εἶναι ἔτσι. Γιατί ὅσο σημαντικό κι ἂν εἶναι —καί εἶναι— ὅτι 850.000 πολῖτες ψήφισαν ἀριστερά κόμματα, καί μάλιστα σέ μιά ἐποχή γενικῆς ἀφερεγγυότητας τῆς σοσιαλιστικῆς ἰδεολογίας καί τῶν ἀριστερῶν ἰδεῶν σέ ὅλο τὸν κόσμο, ὁ καθένας ξέρει ὅτι τίποτε τό κοινὸ δέν μπορούμε νά ἐννοήσουμε μέ τὸν ὄρο «ἡ Ἀριστερά», νά ἐννοήσουμε δηλαδή μιά πολιτική καί ἰδεολογική ὄντοτητα μέ τὴν ὁποία θά μπορούσαμε νά συνεννοηθοῦμε ἀλλά καί αὐτοὶ οἱ 850.000 ἀριστεροὶ θά μπορούσαν μέ τό ὄνομα «Ἀριστερά» νά ἀλληλοαναγνωρισθοῦν ὡς μετέχοντες μιᾶς κοινῆς ἱστορίας, μιᾶς κοινῆς παιδείας καί μιᾶς κοινῆς μοίρας. Πίσω ἀπὸ τὸν ὄρο «Ἀριστερά» ὑπάρχει μιά μακρὰ ἱστορία διχασμῶν καί τομῶν τόσο βαθιῶν πού γιὰ κανένα πιά δέν ὑπάρχει ἡ δυνατότητα ν' ἀναφερθεῖ σέ μιάν κοινή ταυτότητα ἢ διαφορετικὰ σέ μιά κοινή ἰδεολογία.

Φερέοικοι οἱ ἀριστεροί

τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη

Ἔτσι, ἐκεῖνο τό 13% τῆς Ἀριστερᾶς, μέ τό ὅποιο ἄρχισα γιὰ νά τό ἀρνηθῶ ἀμέσως, δέν συνιστᾷ μιά κοινότητα καί μιά ἀλληλεγγύτητα, ἀφοῦ κανένα ἀπὸ τὰ μαθηματικῶς ἀθροιζόμενα μέρη του δέν ἀποδέχεται οὔτε τὴν ἀθροισματικὴ οὔτε τὴν

συνάθροιση μέσα στὸν αὐτὸ δημόσιο χῶρο, στὴν ἴδια παράταξη. Τὰ ἄτομα τοῦ 13%, οἱ ἀριστεροὶ πολῖτες, δέν συμπαραστέκονται σέ κοινούς ἀγῶνες καί γι' αὐτὸ δέν ἀθροίζονται. Διαιροῦνται. Ἡ ἐκτέλεση τῆς διαθήκης τῆς ἱστορικῆς Ἀριστερᾶς ἔφταξε πολλοὺς κληρονόμους, ὄχι, ὅμως, συγγενεῖς. Οἱ τοῦ ΚΚΕ καί οἱ τοῦ ΣΥΝ, ἀκόμη κι ἐκεῖνοι πού στίς ἐκλογικές στατιστικές δημιουργοῦν «σύνολα» τῆς τάξεως τοῦ 0,02% δέν αἰσθάνονται νά κυλάει τό ἴδιο αἷμα στίς φλέβες τους. Πράγματα γνωστά, κι ἀπὸ καιρό.

Τὴν κατάσταση αὐτὴ δέν μπορούμε πλέον νά τὴν ὀνομάσουμε διάσπαση ἢ πολυδιάσπαση, γιατί οἱ ὄροι αὐτοὶ κάποτε παρέπεμπαν στὴν κοινὴ ἱστορικὴ μήτρα καί ταυτόχρονα ὑπαίνισσονταν ἢ ἔτρεφαν τὴν προσδοκία γιὰ μιά μελλοντικὴ ἐνότητα. Οἱ γέφυρες, ὅμως, ἔχουν ἀνατιναχθεῖ· ὁ καθένας τό δρόμο του, ἀμετάκλητα.

Μᾶς νοιάζει ὁ δρόμος ἐκεῖνων τῶν ἀριστερῶν πού ψήφισαν Συνασπισμό. Ὁχι γιατί οἱ ἄλλοι δέν ἔχουν σημασία, ἀλλά γιατί —κι ἂς ἐκληφθεῖ αὐτὸ ἀφοριστικά— ὁ δρόμος πού διάλεξαν, ἐδῶ καί χρόνια ἄλλωστε, ἐξαιτίας τῶν ἰδερῶν λογικῶν πού πρυτανεύουν στὸν δικὸ τους χῶρο, εἶναι ἕνας δρόμος πού δέν ὀδηγεῖ πουθενά κι ἀπομακρύνει τὸν κόσμο πού πορεύεται σ' αὐτὸν ὀλοένα καί πιὸ πολὺ ἀπὸ τίς σύγχρονες εὐρωπαϊκὲς κι ἐλληνικὲς πραγματικότητες.

Πρὶν, ὅμως, συζητήσουμε τὸ δρόμο τοῦ Συνασπισμοῦ, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά ἀναλογισθοῦμε ἀπὸ ποῦ προέκυψαν αὐτοὶ οἱ 400.000 ἀριστεροί, δεδομένου ὅτι ὀκτῶ μῆνες πρὶν, στό ψηφοδέλιό του, εἶχαν βρεθεῖ μόνο οἱ μισοί, πράγμα πού κόστισε στὸν ΣΥΝ κοινοβουλευτικὴ ὑπεροχία. Ὑποθέσεις καί «ἀναλύσεις», ἀπὸ κεῖνες πού τόσο εὐγλωττα ξέρουσαν νά παρουσιάζουν οἱ στατιστικολόγοι καί οἱ πολιτικοὶ ἐπιστήμονες, ἔχουν γίνεи πολλές. Ἔνα, ὅμως, εἶναι σίγουρο, πού δέν χρειάζεται στατιστικὲς καί πίνακες γιὰ νά πιστοποιηθεῖ: ἕνα σημαντικό μέρος τῶν ψηφοφόρων τοῦ ΣΥΝ εἶναι φερέοικοι. Μετανάστες ἀπὸ κόμματα τῆς Ἀριστερᾶς σέ ἄλλους χώρους, σέ ἄλλες χῶρες, γιὰ νά βγάλουν τό πολιτικὸ τους ψωμί, παλινოსτοῦντες

(ἀπό ΠΑΣΟΚ, Ν.Δ. κλπ.) ὅταν ἄλλες σκέψεις, ἄλλες σκοπιμότητες ἢ «ἀπογοητεύσεις» ἀπό τίς χώρες τῆς προσωρινῆς ὑποδοχῆς ἔθρεψαν τὴ νοσταλγία τῆς μητέρας γῆς. Ἀλλά καὶ τίποτε δὲν προοιωνίζεται ὅτι δὲν θὰ ξαναπάρουν τὸ ραβδί τους γιὰ τὰ ξένα. Ἀνάλογα μὲ τὰ διλήμματα, ἀνάλογα μὲ τίς προσδοκώμενες ὠφέλειες. Ψηφίζουν χρήσιμα: τὴ ΝΔ γιὰ νὰ φύγει, τὸ ΠΑΣΟΚ, τὸ ΠΑΣΟΚ γιὰ νὰ φύγει ἢ ΝΔ, τοὺς «μικροὺς», τοὺς «οἰκολόγους», τὸ καινούργιο, ἀφοῦ ὅλα τὰ ἔχουμε δοκιμάσει ἢ ἐκεῖνο τὸ ἀγνωστικιστικὸ «τίποτε», διότι ἄθλιο πράγμα τὰ κόμματα καὶ ἡ πολιτικὴ, ξεπερασμένα τὰ ὄραματα καὶ οἱ ἰδεολογίες. Ἡ παρακμὴ τῶν ἰδεολογιῶν καὶ τῶν οἰκουμενικῶν συστημάτων, τὸ στένεμα τοῦ ὀρίζοντα τοῦ μέλλοντος, τὰ πολλὰ διαφορούμενα καὶ οἱ σκεπτικισμοὶ ὡς πρὸς τίς προοπτικὲς δημιουργοῦν ἓνα κενὸ πολιτικὸ νοήματος πού πρῶτοι τὸ ζοῦν οἱ ἀριστεροί.

Ἡ γενικότερη τάση τῆς στροφῆς εἰς ἑαυτὸν πού ὀνομάζεται ἰδιωτικοποίηση καὶ πού αὐτοδικαιώνεται ὡς ἀνάδυσση τῆς ὑποκειμενικότητας καὶ τῆς προσωπικῆς, βιωματικῆς ἀλήθειας, δὲν ἀφήνει χῶρο καὶ χρόνο γιὰ τὴ δημιουργία κοινοτήτων, πολιτικῶν πατριδῶν καὶ ταυτοτήτων, γιατί δὲν ὑπάρχει ταυτότητα βασισμένη στό «ἐγώ» καὶ ἡ ἄθροιση ἢ ἡ παράθεση τῶν μυριάδων ἐγῶ δὲν φτιάχνει ἓνα Ἐμεῖς ἀλλὰ τὸ «ἐμεῖς-μηδέν», δηλαδή τὸ κοπάδι (Νίτσε). Ἔτσι, ἡ μόνη κοινότητα πού ἀπομένει νὰ ἐνοικήσουμε, νὰ σκεφτοῦμε καὶ νὰ ἐπιθυμήσουμε εἶναι ἡ κοινότητα τοῦ χρήματος (ὁ καθένας στὰ μέτρα του) καὶ, ὅπως ἔγραφε ὁ Μάρξ στὰ *Grundrisse*, «ὄντας τὸ ἴδιο ἢ Κοινότητα δὲν μπορεῖ ν' ἀνεχθεῖ ἄλλες ἀντιμέτωπές του». Δὲν μπορεῖ ν' ἀνεχθεῖ ἄλλες: οὔτε τοῦ Κόμματος, οὔτε τῆς στράτευσης, οὔτε τῆς προοπτικῆς, οὔτε τοῦ παρόντος, οὔτε τοῦ μέλλοντος, οὔτε τοῦ... Συνασπισμοῦ. Καὶ ὁ Συνασπισμὸς, ἔχοντας ἐξοστρακίσει τὴ συζήτηση γιὰ τὴ σοσιαλιστικὴ ἰδεολογία ἀφοῦ τὴν κατέστησε ἀφερέγγυα καὶ ὀχληρὴ ὅσο μποροῦσε —δὲν ἦταν δύσκολο δά, ὅταν τόσοι ἄλλοι πρωτομάστορες τῶν ΜΜΕ εἶχαν ἀποξηράνει τὸ τοπίο— οὔτε καὶ αὐτὸς προσφέρει μιά κοινότητα, ἀφοῦ καὶ αὐτὸς ἀναλογίζεται μὲ βουλιμία τὴν ὠφέλεια «ἐδῶ καὶ τώρα», ἀφοῦ καὶ αὐτὸς πολιτεύεται χρήσιμα. Τί ἄλλο εἶναι ἄλλωστε αὐτὸ τὸ φασούλι περὶ «Κεντροαριστερᾶς» καὶ γιὰ τὸ ἀλά ἑλληνικὰ ροκαριανὸ μπίνγκ μπάνγκ, ἔστω καὶ ἂν ἔσκασε σάν γιορτινὸ μπαλόνι στὴ χώρα του; Ἡ ἀναζήτηση τῆς ὠφέλειας, τῆς χρησιμότητας, δὲν φτιάχνει κοινότητα, κόμμα, στράτευση, ἀλλὰ διάλυση στό «ἐμεῖς-μηδέν», πού πότε γίνεται 6% καὶ πότε 3%, αὐτοδιαλυόμενο σὲ μυριάδες «ἐγῶ-μηδέν» τὰ ὁποῖα συναντιοῦνται στό δρόμο καὶ ἀναρωτιοῦνται τί γίνεται μ' ἓνα χαζὸ χαμόγελο στὰ χεῖλη.

Λεῖπει ἡ ἰδεολογία τῆς Ἀριστερᾶς δηλαδή, λείπει μιά πολιτικὴ παιδεία, ἓνας λόγος οἰκουμενικός. Κυρίως, ὅμως, λείπει τὸ ἴδιο τὸ πρόβλημα ἐκεῖ πού κατασκευάζονται στρατηγήματα καὶ τακτικὲς, ἐκεῖ πού παραδείγματος χάριν παραιτεῖται ἡ Δαμανάκη γιὰ ν' ἀφήσει τόπο σὲ «νέες δυνάμεις», ἀλλὰ ἡ δημαρχία τὴν ἐνδιαφέρει. Καὶ ὡστόσο, αὐτὸς ὁ φερέοικος ἀριστερός, πρόσφυγας πού προσφεύγει συνεχῶς σὲ νέες ἀποικίες γιὰ νὰ τίς ἐγκαταλείψει ἀναζητώντας τὴ χαμένη μητρόπολη, δὲν φάχνει τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ πάφει νὰ εἶναι μετανάστης, νὰ γίνεῖ ἐδραῖος, νὰ ἐδραῖώσει καὶ νὰ ἐδραιωθεῖ, νὰ στεριώσει. Στεριά θέλει ὁ ἀριστερός καὶ μόνο τότε θὰ τοῦ χρησιμεύσουν τὰ λιμάνια, ἡ θάλασσα, τὸ ἄνοιγμα σὲ ἀνεξερεύνητους δρόμους καὶ σὲ ἄγνωστα δρομολόγια τοῦ καιροῦ μας.

Βρισκόμαστε λοιπὸν —ὅπως ἀπὸ χρόνια— στὰ προκαταρκτικά, στὴ συζήτηση γιὰ τὴν ἡμερήσια διάταξη, σ' ἐκεῖνα τὰ προκαταρκτικά πού ὀργανώνουν τὸν δημόσιο χῶρο τῆς Ἀριστερᾶς ἢ τὸν ἀποδιοργανώνουν ἀκόμη περισσότερο, τὸν καταργοῦν. «Δημόσιος χῶρος τῆς Ἀριστερᾶς εἶναι ὁ τόπος πού μπορεῖ νὰ διεξαχθεῖ μιά συζήτηση, νὰ ὑπάρξει διαμάχη, ἐπικοινωνία, ἀνταλλαγὴ, εἶναι οἱ σχέσεις μέσα ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐκδηλώνεται μιά ἱστορία καὶ φτιάχνεται ἡ ταυτότητα πού σὲ κάνει νὰ διαφέρεις ἀπὸ τοὺς ἄλλους, εἶναι ὁ τόπος πού φτιάχνεται ἢ μπορεῖ νὰ φτιαχθεῖ ἓνα "ἐμεῖς" καὶ κυρίως νὰ ἀναπαραχθεῖ».

Οἱ 400.000 ἀριστερές ψῆφοι εἶναι μιά καλὴ βάση, μιά καλὴ πρώτη ὕλη, δὲν εἶναι, ὅμως, ἀκόμη ἓνα «ἐμεῖς». Καὶ ἄλλες φορές μαζεύτηκε ἡ κρίσιμη μάζα καὶ ἔγινε σκορποχώρι. Καὶ ἄλλες φορές μεγαλοϊδεατισμοί, ὅπως τῆς Μεγάλης Ἀριστερᾶς, ἀποδείχτηκαν μικροῦτσικοι. Κανεὶς λόγος δὲν ὑπάρχει, ξεκαινουργιωμένους καὶ λουστραρισμένους, νὰ τοὺς ξαναπιστέψουμε.

Εἶναι ἴσως —μᾶλλον— κάπως ἀόριστα ὅλ' αὐτά, μεταφορικά. Ἴσως, ὅμως, χρησιμεύουν νὰ μεταφερθοῦμε ἐκεῖ πού τὰ προβλήματα παίρνουν σάρκα καὶ ὀστά, στὸν πραγματικὸ πυρήνα τῆς ἱστορίας πού ζοῦμε ἀλλὰ δὲν φτιάχνουμε. Νὰ μεταφερθοῦμε λοιπὸν ἀπὸ τὰ ποσοστὰ στὴν ὀργάνωση τοῦ χώρου, ἀπὸ τὰ ἰδεολογήματα στὴν ἰδεολογία, ἀπὸ τὴ χρησιμότητα στὴν προοπτικὴ, ἀπὸ τίς διερευνητικὲς κινήσεις γιὰ τὴν ἀναζήτηση συνεταιίρων στὴν ἀναζήτηση τῶν φίλων καὶ τὴν ἐπισήμανση τῶν ἐχθρῶν. Νὰ μεταφερθοῦμε ἀπὸ τίς ἀριστερές στὴν Ἀριστερά, στὴν Ἀριστερὰ τοῦ σοσιαλισμοῦ, γιατί ἄλλη δὲν ὑπῆρξε, δὲν ὑπάρχει καὶ δὲν φαίνεται ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρξει: στὴν Ἀριστερὰ ἀναπαραγωγῆς τῶν ἀριστερῶν, τῶν νέων ἀριστερῶν, καὶ ὄχι τῆς κατανάλωσης τῶν παλαιῶν.

Η λιβερρότερο καί ἀπό τίς ἀλλεπάλληλες ἀγωνιστικές συντριβές τῆς ἐθνικῆς μας ομάδας

ἦταν τό σύμπτωμα τῆς ἐξωαγωνιστικῆς διάλυσῆς τῆς ἀμέσως μετὰ τήν πρώτη τεσσάρα. Προπονητής ἐναντίον

παικτῶν, παίχτες ἐναντίον προπονητῆ, παίχτες ἐναντίον παικτῶν, δημοσιογράφοι κατά πάντων, πολιτικοί ἐναντίον πολιτικῶν, ὁ καθένας ἐναντίον τοῦ ἑαυτοῦ του καί ὁ Θεός ἐναντίον ὄλων.

Μετά τό 4-0 τῆς Ἀργεντινῆς ἡ διάλυση ἦταν τέτοια, ὥστε αὐτό πού παρατασσόταν στό γήπεδο ὡς «Ἐθνική Ἑλλάδος» νά μήν δικαιούται νά χαρακτηριστεῖ ομάδα — ὄχι κατ' ἀνάγκη ἐθνική ἀλλά ὅποιαδήποτε ομάδα. Στήν ἀντίληψη τῶν ποδοσφαιριστῶν, τῶν προπονητῶν ὅπως καί τοῦ κοινοῦ, φιλάθλου καί μή, ἡ ἀγωνιστική καί ἡ ἐξωαγωνιστική πλευρά τοῦ ποδοσφαίρου, τό ποδόσφαιρο καί ἡ ζωῆ δηλαδή, τυλιγμένα ἀναπόδραστα στόν ἴδιο ἰστό, μπλεγμένα ἀξεδιάλυτα ἐναλλάσσονται στή σκέψη καί τίς συμπεριφορές τῶν ἀνθρώπων.

Γιατί ἔχασε ἡ Ἐθνική; Ὅποιοι κι ἄν ρωτήσεις, ποδοσφαιριστή (δηλαδή ἀρμόδιο), προπονητή (δηλαδή ἀρμόδιο), δημοσιογράφο (δηλαδή «ἀρμόδιο») ἤ ἕναν κοινό φιλάθλο (ἡμιαναρμόδιο ἢ καί ἀναρμόδιο) θά λάβεις παρεμφερή ἀπάντηση: Ἔλα μωρέ, ἀφοῦ εἴμαστε χρόνια πίσω κι ὄχι μόνο ποδοσφαιρικά, ἀφοῦ εἴμαστε μιά κοινωνία τοῦ ἄρπα - κόλλα, τοῦ αὐθαίρετου καί τῆς αὐθαιρεσίας, ἀφοῦ, κοντολογίς, εἴμαστε πάτοι, πῶς νά μήν εἴμαστε πάτοι καί στό ποδόσφαιρο;

Κατά τή γνώμη μου αὐτή ἡ ἀπάντηση συνιστᾷ τό πρόβλημα, εἶναι δέ καί ἡ πρωταρχική αἰτία γιά τήν ποδοσφαιρική συντριβή τῆς ἐθνικῆς ομάδας. Δέν πρόκειται κἀν γιά ἀπάντηση, πρόκειται γιά νοοτροπία. Γιά τή νοοτροπία τοῦ ἀναγωγισμοῦ, ὅπου ὡς ἀναγωγισμό περιγράφω τό —καθημερινό— φαινόμενο νά ἀναφέρεσαι σέ ἕνα πρόβλημα ὀρισμένο σέ ἕνα ἐπίπεδο καί νά προσπαθεῖς νά μιλήσεις γι' αὐτό ἢ καί νά τό λύσεις ἀνάγοντάς το σέ ἄλλα προβλήματα, ἄλλου ἐπιπέδου ὀρισμοῦ.

Μιά παρένθεση ἐδῶ. Θυμᾶμαι ὅταν ἤμαστε ἔφηβοι καί «χυδαῖοι ὑλιστές» —γιατί μόνο περισσότερο ἢ λιγότερο χυδαῖοι μπορούσαμε νά εἴμαστε σέ ἐκείνη τήν ἡλικία— ἕνας φίλος ἐπιχειρηματολόγοῦσε ὑλιστικά καί ἀριστερά: «Γιατί τί εἶναι ἡ ἀνθρώπινη σκέψη; Ἡλεκτρόνια εἶναι...». Κάτι μέ πείραζε, ἴσως νά μήν ἤξερα τί,

Ἀλήθεια, σέ ποιό ἄθλημα ἠττήθηκε ἡ Ἐθνική Ἑλλάδος;

τοῦ Δαμιανοῦ Παπαδημητρόπουλου

πῆρα μιά κιμωλία καί ἔγραφα στόν πίνακα τή λέξη «ἠλεκτρόνια». Τοῦ λέω: «Καί τά ἠλεκτρόνια τί εἶναι;» Μέ κοίταζε. Τοῦ λέω: «κιμωλία εἶναι». Μείναμε ὄλοι ἄφωνοι. Τό πρόβλημα εἶχε καταστραφεῖ τελείως — ἄν ὑποθέσουμε ὅτι εἶχε κανεῖς μας

πρόβλημα περί ἀνθρώπινης σκέψης— καί δέν εἴχαμε πλέον τί νά ποῦμε.

Ἡ παρένθεση ἔγινε προκειμένου νά φέρω ἕνα ἀκραῖο παράδειγμα ἀναγωγισμοῦ πού καταστρέφει τήν αὐτοτέλεια τῶν θεμάτων καί μαζί τά ἴδια τά θέματα. Ἐνός ἀναγωγισμοῦ ὁ ὅποιος μᾶς βολεύει καθῶς μπορούμε νά συζητοῦμε δῆθεν γιά τά πάντα χωρίς νά λέμε τίποτα, χωρίς νά γνωρίζουμε τίποτε, χωρίς νά θίγουμε τίποτα. Λόγια τοῦ ἀέρα καί τῆς ἀσυνέπειας, πηδήματα ἀπό θέμα σέ θέμα καί ἀπό ἐπίπεδο σέ ἐπίπεδο, κατά προτίμηση πηδήματα ἀπό τήν πρώτη στιγμή καί ἀναγωγή σέ γενικότατο, σχεδόν ὑπερβατικό, ἐπίπεδο.

«Γιατί χάσαμε ἐχτές, βρέ Ἀντώνη;» — «Τί τά θές, ἀφοῦ δέν ἔχουμε ὑποδομή, δέν ἔχουμε ποδοσφαιρική παιδεία, δέν ἔχουμε ἱστορία στό ποδόσφαιρο;» Σ' αὐτή τήν ἀπάντηση δέν ὑπάρχει τό συγκεκριμένο παιγνίδι, οἱ φάσεις, οἱ ἐνέργειες, τά λάθη, ὁ ἀγώνας γιά τήν ἐπικράτηση.

Ἐπάρχει ἀντίθετα ἕνα ἀποτέλεσμα προδιαγεγραμμένο ἀπό τά γενικότερα δεδομένα, ὑπάρχει μιά μοιρολατρία, ὑπάρχει τό κισμέτ. Συνοφίζω γιατί ἴσως χάθηκαν οἱ δύο φράσεις πού ἐνδιαφέρουν μέσα στήν μακρά πρόταση: δέν ὑπάρχει (ὁ) ἀγώνας — ὑπάρχει τό κισμέτ. Λές καί ἡ Νιγηρία, τό Καμερούν, ἡ Σαουδική Ἀραβία ἢ ἀκόμα ἡ Βουλγαρία ἔχουν μακρότερη ποδοσφαιρική ἱστορία ἢ ὑποδομή ἀπ' ὅ,τι ἡ Ἑλλάδα.

Μιλήσαμε στήν ἀρχή γιά ἀγωνιστική κατάρρευση καί ἐξωαγωνιστική διάλυση. Γιά δύο ἐπίπεδα δηλαδή πού δυστυχῶς ἐπικοινωνοῦν ἄμεσα, καθῶς συνηθίζουμε νά πηδᾶμε ἀπό τό ἕνα στό ἄλλο κι ἐπομένως ἀναπόφευκτα ἐπηρεάζουν τό ἕνα τό ἄλλο. Ἐδῶ ὁ ἀπλός, μέσος φίλαθλος δέν πιστεύει κἀν ὅτι αὐτό πού βλέπει στό γήπεδο, ὁ ἀγώνας, εἶναι κάτι τό γνήσιο, εἶναι δηλαδή κάτι παιζόμενο καί ὄχι ἐκ τῶν προτέρων ὀρισμένο, προαποφασισμένο. Ἐπάρχει εἰδική ὀρολογία περί τούτου: πικέ, φτιαγμένο, πουλημένο. Στό ἐσωτερικό πρωτάθλημα λοιπόν (ὅπου δέν χωροῦν αἰτιολογίες τοῦ τύπου αὐτοῖ εἴμαστε-αὐτό παίζουμε) ἡ κατάρρευση τοῦ παιγνιδιοῦ ὡς

τέτοιου, ἡ ἀναγωγὴ του σέ ἓνα ἄλλο ἐπίπεδο παίρνει τὴ μορφή του «σικέ», τοῦ προαποφασισμένου διά τοῦ χρήματος. Ὅλοι οἱ φίλαθλοι πιστεύουν στήν ἰδεολογία τοῦ σικέ. Σέ ἀναμετρήσεις μέ ομάδες τοῦ ἐξωτερικοῦ, πού βέβαια ἀποφεύγουμε νά τίς ἀνακατέψουμε στίς δικές μας βρομιές, ἡ κατάργηση τοῦ παιγνιδιοῦ παίρνει τὴ μορφή του προαποφασισμένου ἀπό τὴ μοίρα ἢ, ἐπὶ τό προοδευτικότερον, ἀπό τὰ κοινωνικοοικονομικά δεδομένα τῆς χώρας. Χάνουμε λοιπόν μέσα στό γήπεδο καί τὰ αἷτια ἀναζητοῦνται στοὺς δείκτες τοῦ ΟΟΣΑ καί τῆς ΟΥΝΕΣΚΟ, χωρίς κανεῖς νά σκέφτεται ὅτι μέ βάση τοὺς δείκτες αὐτούς ἡ Ἑλλάδα ἔπρεπε νά κερδίζει τὴ Βραζιλία στό ποδόσφαιρο καί νά χάνει ἀπό τὴ Μεγάλῃ Βρετανία καί τὴν Ἑλβετία στό μπάσκετ.

Ἡ κατάργηση τοῦ ἀγώνα, τό παράτημα τοῦ ἀγώνα, ἡ πίστη ὅτι αὐτός ὁ ἀγώνας πού δίνουμε ἔχει δοθεῖ σέ ἓνα ἄλλο ἐπίπεδο χαρακτηρίζει τελευταίους ἀπό ὅλους τοὺς παίχτες. Αὐτοὶ τουλάχιστον γνωρίζουν ἔστω ἐμπειρικά ὅτι τό παιγνίδι παίζεται στό γήπεδο, ὅτι τὰ πάντα ἐξαρτῶνται ἀπό τίς κινήσεις τους. Ὅμως εἶναι ἀδύνατον καί γιὰ τοὺς παίχτες νά ξεφύγουν ἀπ' τὴ γενικὴ νοοτροπία καί νά ἀρχίσουν νά δίνουν μάχη μέχρι τό 90ό λεπτό. Μέ τὴν πρώτη ἀναποδιά τὰ παρατᾶνε, ἀπογοητεύονται, ἀντιλαμβάνονται ἓνα παιγνίδι τό ὁποῖο παίζεται σάν νά ἔχει ἤδη τελειώσει, τό γκολ πού δέχτηκαν σάν μήνυμα μιᾶς ἐκ τῶν προτέρων εἰλημμένης ἀπόφασης. Κάτι χειρότερο: τό γκολ πού δεχόμαστε φέρνει σέ ὅλους, παίχτες καί φιλάθλους, τὴν εἰκόνα ἐνός παιγμένου ἔργου. Μέ ἄλλα λόγια ἀφορμή, γιὰ τὴν κατάργηση, τό παράτημα τῆς μάχης.

Τέλος, ἡ ἀναγωγὴ ἐνός ποδοσφαιρικοῦ ἀγώνα, τοῦ ποδοσφαίρου τελικά, σέ κάτι ἄλλο πῶς γενικό, πῶς ἀντιπροσωπευτικό, πού μᾶς ἀφορᾷ ὅλους ὡς ἔθνος πλέον, καί μάλιστα ὡς «μοιραῖο ἔθνος», ἡ ἀναγωγὴ τῆς ποδοσφαιρικῆς μοίρας σέ γενικότερη μοίρα τοῦ τόπου καί τῆς ποδοσφαιρικῆς ἡττας σέ ἡττα τοῦ ἔθνους (λόγω ὅλων ὅσα προαναφέραμε, τῆς ἱστορίας, τῶν δεικτῶν τοῦ ΟΟΣΑ, τῆς ἀρπαχτῆς καί τῆς αὐθαιρεσίας καί τῶν χρόνων πού εἴμαστε πίσω), ἔχει τίς ἐξῆς δύο πολύ ἀπλές καί πολύ σοβαρές συνέπειες. Ἀφ' ἐνός μετατοπίζει τό πεδίο τῆς μάχης ἀπό ἐκεῖ πού πραγματικά κρίνεται ὁ ἀγώνας (ἀπό τό γήπεδο δηλαδή), μέ συνέπεια νά δίνουμε ἄλλη μάχη ἀπό αὐτὴ (τὴ γηπεδική) πού καλούμαστε νά δώσουμε, ἀφ' ἐτέρου δέ φορτώνει τοὺς πάντες (καί κυρίως τοὺς παίχτες) μέ εὐθύνες ἀβάσταχτες καί φόβους σχεδόν πᾶ μεταφυσικούς. Ἄντε μετά νά παλέψεις, ὅταν δέχεται γκολ ἀπό τὴν Ἀργεντινὴ στό 2' ἢ ἀπό τὴ Βουλγαρία στό 5', καί μάλιστα μέ ψεύτικο πέναλτυ.

Ὅλ' αὐτὰ δέν τὰ γράφω γιὰ νά ἀποδώσω κι ἐγώ σέ μιὰ γενικότατη αἷτια (ἢ ἔστω νοοτροπία) τὰ αἷτια γιὰ τίς ποδοσφαιρικῆς ἡττες στήν Ἀμερικὴ. Ἄν ἦταν ἔτσι, θά εἶχα κάνει κι ἐγώ τό ἴδιο σφάλμα γιὰ τό ὁποῖο κατηγορῶ τοὺς ὑπολοίπους.

Ὅχι, ἡ νοοτροπία τοῦ ἀναγωγισμοῦ καί ἡ ἀντίληψη τοῦ μοιραίου συμβάλλουν ἴσως στή μετατροπὴ τῆς ἡττας σέ συντριβὴ καί ἀπὸ ἐκεῖ στήν πλήρη (ἐξωαγωνιστική) διάλυση τῆς ομάδας, δέν ἐξηγοῦν, ὅμως, τό ἀρχικό, τὴν ἡττα καί μάλιστα τὴν βαριά ἡττα, ἄς ποῦμε, τὴν ἡττα ἀπὸ τὴ Βουλγαρία πού δέν εἶναι καλύτερη ομάδα ἀπὸ τὴν ἑλληνική. Τὰ αἷτια λοιπόν εἶναι καθαρὰ ποδοσφαιρικά, ἀγωνιστικά. Ἄν ἦταν ἄλλα, γενικότερα καί μονιμότερα, ἡ Ἑλλάδα δέν θά εἶχε κᾶν προκριθεῖ στό Παγκόσμιο Κύπελλο.

Τό γεγονός ὅτι πιστεύω πῶς τὰ αἷτια εἶναι ποδοσφαιρικά μοῦ δημιούργησε καί δισταγμούς νά γράψω γιὰ τὴν Ἑθνική: οἱ ἡττες τῆς Ἑθνικῆς εἶναι ποδοσφαιρικῆς ἡττες, τὰ αἷτια τους εἶναι ποδοσφαιρικά, καί ἓνα κείμενο περὶ αὐτῶν ἀνήκει κατὰ τὴν ἀντίληψή μου στήν Ἀθλητικὴ Ἥχώ (τώρα τό λέμε Sportstime) καί ὄχι στόν Πολίτη, τουλάχιστον ἐνὸς τό περιοδικό αὐτό δέν ἔχει ἀθλητικῆς στήλες. Βρίσκομαι λοιπόν σέ ἀδυναμία νά συνεχίσω, γιὰτί ἂν θέλουμε νά μιλήσουμε ἐπὶ τῆς οὐσίας δέν πρέπει νά ἀναφερθοῦμε στό γεγονός ὅτι οἱ πέντε-ἕξι στυλοβάτες τῆς ἐθνικῆς, αὐτοὶ πού «πῆραν» τὴν πρόκριση, βρέθηκαν φέτος ὅλοι μαζί στὴ χειρότερη φόρμα τῆς (πλὴν Μανωλᾶ, πού, ὅμως, τσακώθηκε μέ τὸν προπονητὴ) καριέρας τους, πολλοὶ μάλιστα δέν ἔπαιζαν κᾶν στίς ομάδες τους. Γιὰ τό γεγονός ὅτι στό ἑλληνικό ποδόσφαιρο συνεχίζουν νά μαρκάρουν παίχτες καί ὄχι χώρους, μέ ἀποτέλεσμα μιὰ τεχνικά ἀσθενέστερη ομάδα νά εἶναι ἀναγκασμένη νά τρέχει πίσω ἀπὸ τό παιγνίδι τῆς ἀντιπάλου τῆς. Γιὰ ἄλλα πολλὰ καί συγκεκριμένα, γιὰ τὰ ὁποῖα ἀρμοδιότεροι ἀπὸ μένα εἶναι ἄλλοι.

Ἄν βέβαια ἀποφασίσουν ἐπιτέλους νά μιλήσουν περὶ ποδοσφαίρου καί ὄχι γιὰ τὰ τρία κακά τῆς μοίρας μας...

World Cup USA 94™

© 1991 WC 94 TM

Οι θά θυμούνται τὴν ὁμοφυχία μετὴν ὁποία ἡ Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων ἔκανε νόμο τοῦ κράτους τὴν ὑποχρεωτικὴ ἀναγραφή τοῦ θρησκευματοῦ τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν στὴν «ἀστυνομικὴ τους ταυτότητα».

Πρόσφατα δημοσιεύματα στὸν καθημερινὸ Τύπο μᾶς ξαναθύμισαν τὸ ζήτημα: ἡ ἑλληνικὴ δημοκρατία, εἴκοσι χρόνια μετὰ τὸν ἐφιάλτη «Ἑλλάς Ἑλλήνων Χριστιανῶν», ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὸν πολίτη αὐτῆς τῆς χώρας νὰ συνεχίσει νὰ δηλώνει στὶς ὑπηρεσίες τοῦ Δημοσίου τίς θρησκευτικὲς του πεποιθήσεις, οἱ ὁποῖες καὶ θά καταγράφονται στὸ μετεξελιγμένο καὶ ἐξευρωπαϊσμένο (κατὰ τ' ἄλλα) δελτίο ταυτότητάς του.

Ἔνα γεγονός κοντὰ στὰ ἄλλα. Σιγὰ τὸ πράγμα! Νὰ τὸ καταγγείλουμε (ἢ νὰ τὸ συζητήσουμε), ὡς προοδευτικοὶ ἄνθρωποι πού εἴμαστε, μὰ ἔχουμε σοβαρότερα θέματα πού μᾶς ἀπασχολοῦν.

Βλέπουμε τέτοια φαινόμενα νὰ περνοῦν ἕνα ἕνα καὶ νὰ κατακαθίζουσιν στὸν πάτο τοῦ πολιτικοῦ σκηνικοῦ. Καί, γκρινιάζοντας γιὰ τὴν πατρογονικὴ κακομοιριά πού μᾶς δέρνει, ἀρνούμαστε νὰ διακρίνουμε τὸν ἴστό πού τὰ συνδέει. «Στὴν Ἑλλάδα εἴμαστε», λέμε καί, ἀφοῦ φελλίσουμε δύο-τρία ἀναθέματα καὶ καταγγείλουμε τοὺς ἀναχρονισμοὺς τοῦ πολιτικοῦ μας συστήματος, κατατάσσουμε τὸ ζήτημα στὰ ἐλάσσονος σημασίας θέματα, ὑπὸ τὴ ρουμπρίκα «Ἀρχαῖσμοι καὶ ἀδράνειες τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας». Τὸ θέμα καθ' ἑαυτὸ κάποτε θά τὸ ξαναδοῦμε, συναρτημένο στὴν πολὺ σημαντικότερη ἐκκρεμότητα τοῦ διαχωρισμοῦ τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸ κράτος. Κάπως ἔτσι δουλεύει ὁ κοινὸς νοῦς. Κάπως ἔτσι ἀντιμετωπίζει τὰ πράγματα καὶ ἡ Ἀριστερά. Πρόκειται, ὅμως, ἀπλῶς καὶ μόνο γιὰ ζήτημα πού ἐπισυνάπτεται στὸ εὐρύτερο πρόβλημα διαχωρισμοῦ τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸ κράτος.

Ζοῦμε σὲ μιὰ κοινωνία πού ἀρνεῖται νὰ ἀναγνωρίζει καὶ νὰ σέβεται ὡς δικαιώματα τῶν πολιτῶν τῆς τίς φυλετικὲς καὶ πολιτισμικὲς διαφορὲς πού ἔχουν κληροδοτηθεῖ ἢ πού παράγονται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς. Ἄς τὸ ποῦμε χωρὶς περιστροφές: δέν ἔχει τελειώσει ἡ ἐποχὴ ὅπου ἄνθρωποι κατατρέχονται μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ εἶναι διαφορετικοὶ ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ὡς πρὸς τὴ μορφὴ, τὴ φυλὴ, τίς πολιτισμικὲς τους δεσμεύσεις ἢ τίς ἰδέες πού κουβαλοῦν στὸ κεφάλι τους. Πολύ περισσότερο, διαφαίνονται στὶς μέρες μας περιθώρια (ἂν ὄχι τάσεις) γιὰ τὴ διαμόρ-

Περὶ τῆς (ἀστυνομικῆς) ταυτότητας τῶν Ἑλλήνων

Μιά φορά κι ἕνα καιρό, ἦταν ἕνας κότσουφας...

τοῦ Νίκου Θεοτοκά

φωστὴ νομιμοποιημένων κοινωνικῶν ἀντιδράσεων ἐναντίον ἐκείνων πού εἶναι διαφορετικοί, πού σκέφτονται ἢ πράττουν ἀλλιώτικα ἀπὸ τοὺς πολλοὺς. Πρέπει νὰ τὸ λέμε αὐτό, γιὰ νὰ τὸ ἀκοῦμε κι ἐμεῖς οἱ ἴδιοι, καθὼς πρόκειται γιὰ ἕνα ἀπὸ τὰ ση-

μαντικότερα πολιτισμικὰ καὶ πολιτικὰ διακυβεύματα τοῦ καιροῦ μας.

Ἐπερβολές;

Προ μηνῶν, ὁ κ. Γιάννης Μαρίνος ἀπὸ βήματος τῆς «ἔγκυρης» κυριακάτικης στήλης τοῦ ζητοῦσε λίγο-πολύ νὰ χαράξουμε στὸ κούτελο τῶν ἐκπαιδευτικῶν πού σπούδασαν στὴν πρώην Γιουγκοσλαβία τὴν ἐπιγραφή «Φορέας Ἀνθελληνικῆς Προπαγάνδας» καὶ νὰ τοὺς ἀποπέμψουμε ἀπὸ τὰ σχολεῖα. Τὴν ἴδια στιγμὴ, τὰ σχολεῖα τραβοῦν χεράκι χεράκι δασκάλους καὶ παιδιὰ στὶς ἐκδηλώσεις τῶν μακεδονομάχων (παιδιὰ πού οἱ παπποῦδες ἢ κι οἱ γονεῖς τῶν ἰδίων ἢ τῶν φίλων τους μιλάνε ἴσως ἀκόμα μακεδόνικα στὸ σπῆτι). Ἀντιδράσεις τῶν μεγάλων συνδικαλιστικῶν (καὶ προοδευτικῶν) φορέων τῆς ἐκπαιδευτικῆς κοινότητας; Καμία, φοβᾶμαι.

Ἄς μὴν ξεχνᾶμε πὼς γίναμε ὄλοι μάρτυρες τῶν προηλακισμῶν, τῶν διώξεων, τῶν ἐξυβρίσεων καὶ τῶν ἀπειλῶν (ἀκόμα καὶ ἀπὸ βήματος τῆς Βουλῆς) ἐναντίον ὅσων ἐξέφρασαν ἄρνητικὴ ἢ κριτικὴ γνώμη γιὰ τὴν ἐθνικιστικὴ μισαλλοδοξία πού ἐπηρεάζει ἐπικίνδυνα τίς σχέσεις τῆς χώρας μας μετὴν γείτονα Πρώην Γιουγκοσλαβικὴ Δημοκρατία τῆς Μακεδονίας.

Ἀκόμα καὶ μέσα σὲ πανεπιστημιακὰ ἰδρύματα, σὲ χώρους δηλαδὴ ὅπου ἡ ἴδια ἡ συνταγματικὴ ἐπιταγὴ ἐγγυᾶται τὴν ἐλεύθερη διακίνηση τῶν ἰδεῶν, ὅταν ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἀναδεικνύει, ἐπὶ παραδείγματι, ὄψεις μειονοτικῶν προβλημάτων στὴ χώρα μας, ἀντιμετωπίζεται μετὰ βία καὶ πράξεις φανατισμοῦ (ἄς θυμηθοῦμε, ἀνάμεσα στὰ πολλὰ, τὴν περίπτωση Καρακασίδου).

Φοβᾶμαι ὅτι, μετὰ τὸ γινώριμα φορέματα τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἐθνικῆς μας μεγαλοσύνης, κοντεύει νὰ μᾶς γίνῃ οἰκεία ἡ τρωκτικὴ δύναμη πού ροκανίζει γλυκὰ τίς ἀρχές πάνω στὶς ὁποῖες θεμελιώνεται ἡ δημοκρατία μας.

Λέμε πὼς ἡ δημοκρατία δοκιμάζεται στὴν Εὐρώπη. Τὸ βλέπουμε νὰ γίνῃ καὶ σταυροκοπιόμαστε μακάριοι πού συμβαίνει μακριὰ ἀπ' τὸν τόπο μας. Ἐδῶ

τά πράγματα δείχνουν ὅπως τὰ ξέραμε. Ἐμεῖς, παρ' ὅλα τὰ προβλήματα καί τὰ κακά τῆς μοίρας μας, πᾶμε καλά. Δώσαμε μάλιστα μαθήματα δημοκρατικῆς ὑπευθυνότητας στήν Εὐρώπη, ὅπως εἶπαν κάποιοι φαναρόνοι τήν ἐπαύριο τῶν ἐκλογῶν — ἐννοώντας τόσο τή σχετικᾶ μέ τούς λοιπούς Εὐρωπαίους ὑψηλή συμμετοχή τῶν Ἑλλήνων στήν (ὑποχρεωτική γι' αὐτούς) ψηφοφορία ὅσο καί τὰ ὑψηλά ποσοστά ψήφων πού ἔλαβαν οἱ δημοκρατικές δυνάμεις. "Ὅσο, ὅμως, κι ἄν καλοκαθίζουμε καί χασμουριόμαστε στή ζεστασιά τέτοιων λόγων, ὑπάρχουν, φοβᾶμαι, λόγοι σοβαροί νά ἀνησυχούμε καί ν' ἀνασκουμπωθοῦμε.

Στίς τελευταῖες ἐκλογές γιά τό Εὐρωπαϊκό Κοινοβούλιο φάνηκε νά μήν ὑπάρχει ἀντικείμενο στήν πολιτική διαμάχη. Ἀκόμα καί ἡ κεντρική πολιτική ἔκφραση τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς (ὁ Συνασπισμός δηλαδή) περιορίστηκε σέ κενές καί κοινοτοπες διακηρύξεις ἀρχῶν. Τό βάθος τῶν ἐπιχειρημάτων της γιά τήν εὐρωπαϊκή προοπτική μπαζώθηκε ἀπό συνθήματα πού δύσκολα ξεχώριζαν ἀπό ἐκεῖνα τῶν ἄλλων κομμάτων.

Ἡ Ἀριστερά ὑποτιμᾷ φαινόμενα ὅπως ἐκεῖνο πού ἀποτελεσε τήν ἀφορμή τοῦ σημειώματος, τήν ἀπαιτήση δηλαδή τῶν ἀρχῶν νά δηλώνεται τό θρήσκευμα τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν καί νά ἀναγράφεται στήν «ἀστυνομική τους ταυτότητα». Ὑποτιμᾷ ἀκόμη φαινόμενα ἐθνικιστικῆς μισαλλοδοξίας πού κυριαρχοῦν ἐπί μακρόν στά δρώμενα αὐτοῦ τοῦ τόπου. Ὑποτιμᾷ φαινόμενα ρατσισμού, πού ἀφορᾷ ὄχι μόνο τόν Ἀλβανό, τόν Ἀσιάτη, τόν Ἀφρικανό ἢ τόν τόν Κεντροευρωπαϊό λαθρομετανάστη ἀλλά καί τίς φυλετικές, τίς θρησκευτικές καί ἄλλες μειονότητες ἀνάμεσα στούς Ἑλληνες πολίτες.

Θά ἦταν ἄδικο νά καταλογίσει κανεῖς σιωπή στήν Ἀριστερά. Ὅμως κι αὐτό χρήζει ἐρμηνείας, ὁ ἀρι-

στερός λόγος, ἀντί νά μᾶς ἀνησυχεῖ, φαίνεται νά μᾶς καθησυχάζει. Ἡ ἀνανεωτική Ἀριστερά, ἔχοντας χάσει κάθε χαρακτήρα κινήματος, νομίζει πώς κάνει πολιτική προβάλλοντας μιά πλούσια σαλάτα ἀρχῶν, ἀκουμπισμένη μέ χάρη στήν ἄκρη τοῦ τραπεζιοῦ. Γιά νά σερβιριστεῖ ὅποιος θέλει, μέ ἀντίδωρο τό ψηφάλακι ἢ, ἔστω, τόν καλό του λόγο. Ἡ Κίνηση Πολιτῶν τό ἀνέδειξε αὐτό σέ λόγο ὑπαρξῆς, ὁ Συνασπισμός σέ τρόπο ἔκφρασης.

Τήν ὥρα πού ἡ Ἀριστερά ἀναζητεῖ στόν οὐρανό ἢ στόν ὀμφαλό της τὰ σημάδια τοῦ μέλλοντος, στόν τόπο μας, ἐδῶ δά, φτιάχνονται, φοβᾶμαι, οἱ ὑποδοχές γιά νά σταθοῦν, νά τραφοῦν καί νά δυναμώσουν ὅσα βλέπουμε καί μᾶς τρομάζουν στήν Εὐρώπη — μέσα ἢ δίπλα στήν ΕΟΚ. Πέρα ἀπό τήν ἀφέλεια ἢ τήν ὑστερία τῶν σύγχρονων μακεδονομάχων, τήν ἀπό τοῦ ἄμβωνος καταδίκη τῶν ἀντιχρίστων εἰς τό πῦρ τό ἐξώτερον ἢ τήν ἀπό τοῦ βήματος καταγγελία τῶν ἀνθελλήνων, τό ἔδαφος πού πατᾶμε ὑπονομεύεται μέρα μέ τήν ἡμέρα. Ἀδειάζουν καί ὑποχωροῦν οἱ ἀξίες πού ἀποτελοῦν τίς αὐτονόητες κατηγορίες τῶν δημοκρατικῶν κοινωνιῶν. Χάνουν ὄχι μόνο τό κύρος ἀλλά καί τό ἴδιο τους τό περιεχόμενο.

Ἀνεξάρτητα ἀπό τὰ μανιφέστα καί τίς διακηρύξεις ἀρχῶν, ἡ δημοκρατία δέν εἶναι δεδομένη. Ἡ δημοκρατία συνιστᾷ διακύβευμα τῆς πολιτικῆς δράσης. Δέν εἶναι ἀντικείμενο κομματικῶν διακηρύξεων ἀλλά ὑπόθεση τῶν πολιτῶν. Κι ἄν ἡ Ἀριστερά ἔχει χάσει τήν ἐπαφή της μέ τή δράση, εἴτε θά πρέπει νά βρεῖ καινούργιους τρόπους νά τήν ἀνακτήσει, εἴτε θά λειτουργεῖ πλέον ὡς γραφεῖο ἔκφρασης (ἄντε καί συζήτησης) παραπόνων· δηλαδή, ὡς Ἀριστερά, δέν θά ὑπάρχει καθόλου, ἀκόμα κι ἄν στήν ταυτότητά της, πέρα ἀπό τό θρήσκευμα, ἀναγράφονται οἱ ιδιότητες καί τό ὄνομά της.

Νέα Οικολογία

Τεύχος 117, Ιούλιος-Αύγουστος 1994

Μηνιαία ἐπιθεώρηση, Μαυρομικήλη 39 Αθήνα
106 80, τηλ.: 3624323, Fax: 3619837

σημειώσεις

43

ΙΟΥΝΙΟΣ 1994

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ 11

«ἔρεις ποιά μέρα εἶναι σήμερα;», μέ ρώτησε τίς προάλλες ἡ μητέρα μου. Κι ἐγώ δέν ἤξερα. Γιατί δέν μπόρεσα νά ἀνακαλύψω κάτι, τό ὁτιδήποτε, πού θά ἦταν δυνατόν νά λειτουργήσει σάν στήριγμα τῆς μνήμης, πού θά βοηθοῦσε νά γεμίσω τό ἀφηρημένο καί καθημερινό κέλυφος τῶν λέξεων.

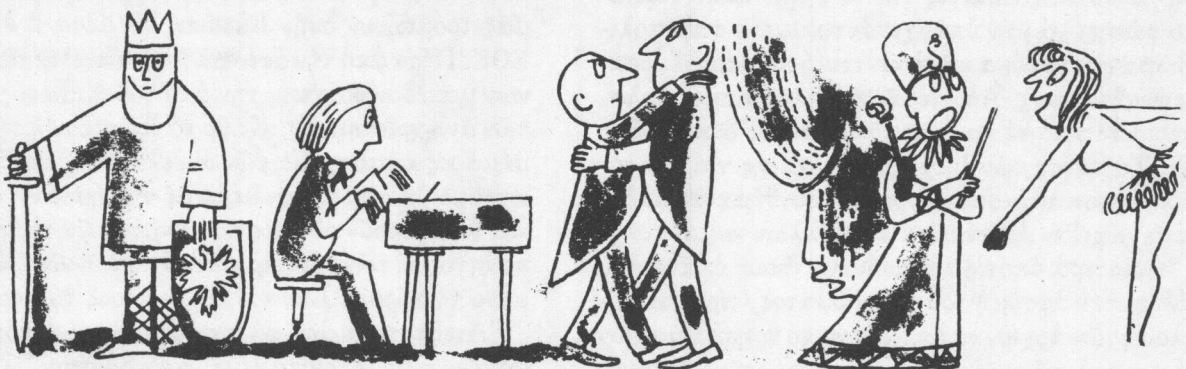
Συνήθεις οἱ σημειώσεις μου στό ἡμερολόγιο καί οἱ σχολιασμοί τῶν ἐφημερίδων πού ἔτυχε νά πέσουν στά χέ-

“Ἀλλη μιά μέρα πέρασε

τῆς Λήδας Καζαντζάκη

ρια μου, κι ὁ κόσμος —μαζί κι ἐγώ— ἀκολουθοῦσε ἀκολουθοῦσαμε τούς ἴδιους κι ἀπαράλλαχτους ρυθμούς στούς δρόμους τῆς Ἀθήνας ὅταν βραδιάζει. Κι ἦταν αὐτό τό συναίσθημα τοῦ κενοῦ πού μέ ὥθησε στό νά ἐπαναλάβω τό ἐρώτημα καί σέ ἄλλους, συναντών-

τας σέ ὅλους μας τόν ἴδιο —σχεδόν στερεότυπο θά ἔλεγα— τρόπο ἀντίδρασης: ἀδυναμία καί μιά κάποια θλίψη, ὅταν οἱ λέξεις ἀποκτοῦσαν σημασία, γίνονταν εἰκό-νες παλλόμενες ἀπό ἕνα παρελθόν διόλου μακρινό.

Γιατί ἡ 24ῆ Ἰουνίου, ἡ μέρα τοῦ Ἀι-Γιάννη τοῦ Κλήδονα (ὅπως ἔχει εὐρύτερα καθιερωθεῖ) ὑπῆρξε γιά πολλούς ἀπό μᾶς μή καθημερινή, γι' αὐτό σημαντική. Καί δέν ἦταν μόνον ἡ γοητεία πού ἀσκοῦσε πάνω μας —μικρά παιδιά τότε— ἡ φωτιά πού ἀνάβαμε στή μέση τῶν δρόμων, τό συναίσθημα τῆς κυριαρχίας ἐπί τοῦ κινδύνου καί τό αἰσθησιακό ἄγγιγμά του τήν ὥρα πού ὑπερπηδούσαμε τίς φλόγες. Ἦταν κάτι περισσότερο, κάτι πού εἶχε ἄμεση σχέση μέ τήν ἴδια τήν τελετουργία τοῦ ἐθίμου, παρ' ὅτι τότε δέν τό ξέραμε συνειδητά.

Μαζί μέ τά ξερά κλαδιά καί τούς Μάηδες συνηθίζαμε νά καίμε καί τά βιβλία τῆς σχολικῆς χρονιάς πού εἶχαμε ἀφήσει πίσω μας κι ἦταν αὐτός ὁ δικός μας —κάπως βάρβαρος ἴσως— τρόπος κάθαρσης ἀπό τό χειμῶνα καί τό σχολεῖο, ὁ δικός μας τρόπος περάσματος ἀπό τόν χειμῶνα καί τῆ «δουλειά» στό καλοκαίρι καί τίς διακοπές.

Δέν εἶχαμε διαβάσει ἀκόμη τότε γιά τίς θερινές τροπές, γιά τά «διαβατήρια» ἔθιμα, οὔτε γιά τήν καθαρτική ἢ μαντική σημασία τους, οὔτε φυσικά εἶχαμε ἀκούσει τίποτε γιά τούς κοινωνικούς κώδικες ἐπικοινωνίας.

Ἐμεῖς ἀφήναμε ἀπλῶς τό ἔνστικτό μας νά μᾶς ὀδηγήσει καλωσορίζοντας τό θέρος ἀπό κοινοῦ μέ τά ἄλλα παιδιά σέ μιά γιορτή πού νιώθαμε ὅτι μᾶς ἐνώνει. Ἀσυ-

νειδήτα συναντώντας τήν παράδοση πού βιώναμε σάν ἕνα κομμάτι τῆς δικῆς μας ζωῆς, ἀναπόσπαστο τμήμα τῆς δικῆς μας πραγματικότητας.

Σίγουρα οἱ φράσεις αὐτές ἦταν καί εἶναι συναίσθημα-τικά φορτισμένες, μέσα ἀπό τίς γραμμές αὐτές διαφαίνεται μιά σχετική νοσταλγία γιά κάποιες εἰκόνας πού μοιάζουν νά σβήνουν ἀπό τή ζωή μας — ὄχι μόνον γιατί οἱ δρόμοι ἐκεῖνοι τῆς Ἀθήνας ὅπου τά παιδιά μποροῦν νά παίξουν χωρίς κίνδυνο λιγοστεύουν, ὑπάρχουν ἄλλωστε σήμερα οἱ καλούμενοι πεζόδρομοι.

Σίγουρα, ὅμως, στόχος τοῦ μικροῦ αὐτοῦ σημειώματος δέν ἦταν ἡ ἐξύμνηση τοῦ «παλιοῦ καλοῦ καιροῦ», οὔτε ἡ τυφλή ἐμμονή σέ μιά παράδοση ἀποκομμένη ἀπ' τήν πραγματικότητα, ἡ νεκρανάσταση εἰκόνων ξεχασμένων πού ἀναπόφευκτα θά ἐνίσχυε μιά συμπεριφορά ἤδη κυρίαρχη —ἐκείνη τοῦ παθητικοῦ θεατῆ μιᾶς ζωῆς συρρικνωμένης στό φολκλόρ— καί τήν μεταλλαγή μας σέ μορφώματα ἑνός εἶδους τουρίστρια.

Θυμηθῆκαμε ἀπλῶς, ἄθελά μας σχεδόν, μιά πτυχή τῆς ζωῆς, τόσο ἀπόμακρης καί τόσο κοντινῆς, καί ἴσως γι' αὐτό ξανά προσεγγίσιμης ὅταν ἀγκαλιάζαμε καί βιώναμε ἀβίαστα τό παρελθόν νιώθοντας ὅτι «ἡ ζωή πολλαπλασιάζεται» (Ἐλία Κανέττι).

ΣΤΙΧΜΙΑΪΔΑ

Η πίσω όψη

Ένώ η ανόρθωση του ήθικου της εθνικής ποδοσφαιρικής ομάδας άπεδείχθη ύπόθεση δύσκολη και έξαρχής —λόγω άντικειμενικών άυνατοτήτων— καταδικασμένη σε άποτυχία, ή άντίστοιχη της ψυχολογίας του έθνους δέχθηκε εύεργετική τονωτική ένεση. Τό έθνος παρεπέμφθη σε δικαστήριο και κατάφερε νά έξέλθει από εκεί προσωρινώς άθωο. Του έπετράπη δηλαδή νά συνεχίσει για δώδεκα μήνες άκόμα τόν βαλκανικό πόλεμο τών κουμπιτών εναντίον γωστού Βόρειου γείτονά του χωρίς όνομα. Δέν έπρόκειτο για νέα Σαλαμίνα, δέν έπρόκειτο ούτε για νέο Χάνι της Γραβιάς, στην κατάσταση, όμως, όπου εύρίσκετο ή εθνική ψυχολογία, έπρόκειτο όπωσδήποτε για θείο δώρο! Γι' αυτό και πανηγυρίστηκε δεόντως από πολιτευτές και ύπηκόους...

Μέσα στην παραζάλη τών πανηγυρισμών πού καιρός και διάθεση για λίγο πιό ύποπιασμένες σκέψεις. Προς Θεού, δέν άρνούμαι ότι περι θριάμβου πρόκειται. Μόνο μερικά έρωτηματικά θέλω νά θέσω ως προς τήν ουσία και τήν διάσταση τών πραγμάτων.

Ή εννοϊκή για τίς ελληνικές πράξεις άπόφαση του Εύρωπαϊκού Δικαστηρίου συνοδευόταν από ένα σκεπτικό, κύριο σημείο του όποιου ήταν ή άναρμοδιότητα του δικαστηρίου. Δηλαδή τό δικαστήριο δέν θεώρησε τόν έαυτό του άρμόδιο νά παρέμβει σε μία ύπόθεση παραβίασης μέν τών κοινοτικών κανόνων, στηριγμένη δέ σε εθνικούς πολιτικούς λόγους από τήν άλλη. Μέ άλλα λόγια, τό δικαστήριο επιβεβαίωσε αυτό πού ή Έπιτροπή είχε διαπιστώσει προηγουμένως. Ότι δέν ύπάρχει

όργανο και διαδικασία στην Εύρωπαϊκή Ένωση πού νά μπορεί νά ύπερβεί αυτό πού κάθε χώρα-μέλος μπορεί νά χαρακτηρίσει «εθνικό συμφέρον».

Ή Εύρωπαϊκή Ένωση, όσο κι άν φαίνεται παράξενο αυτό, δέν είναι άποκλειστικά και μόνο πεδίο άναμέτρησης της τίμιας Ελλάδας μέ τούς άτιμους έχθρούς της. Έχει και πολλά άλλα χαρακτηριστικά, μεταξύ τών όποιων και ή συνεχής και βασανιστική άναζήτηση ίσορροπιών άνάμεσα στα επί μέρους εθνικά συμφέροντα τών εταίρων και στα συλλογικά άντίστοιχα. Για τά μικρά και προβληματικά κράτη, οί ίσορροπίες αυτές είναι ό,τι τό πιό κρίσιμο ύπάρχει, καθώς τό ειδικό βάρος τών γεωμανικών ή τών άγγλικών λ.χ. συμφερόντων είναι σαφώς σημαντικότερο της ελληνικών ή τών πορτογαλικών. Ή διαπιστωμένη άπουσία όργάνου έξισορρόπησης δέν μπορεί παρά νά προκαλεί άνησυχίες στα μικρά κράτη. Άν αύριο προκύψει μείζον ζήτημα γεωμανικών εθνικών συμφερόντων, τότε ποιό όργανο της Κοινότητας θά μπορέσει νά χαλιναγωγήσει και νά μετριάσει τό πρόβλημα ύποτάσσοντάς το στην άρχή της συλλογικότητας; Μπροστά στην εθνική έπιτυχία στην παράλογη άναμέτρηση μέ τήν Π.Γ. Δημοκρατία της Μακεδονίας, όλα τά ύπόλοιπα ύποβιβάζονται και άποκρύπτονται. Άλλά δέν χρειάζεται ιδιαίτερος κόπος για νά προβλέψει κανείς ότι ή Ελλάδα θά βρει στο μέλλον πάλι μπροστά της τήν προσωρινή αυτή άπόφαση του Εύρωπαϊκού Δικαστηρίου. Όχι ως θρίαμβο πλέον, φοδόμαστε. Μάλλον ως εθνικά ίσχυρότερο σε βάρος της έκδιασμό...

Άμεμομυλομάχοι

Πλεονάζει τό ειδικό εκείνο είδος ανθρώπων πού ειδικεύονται στις μάχες εναντίον άνεμόμυλων. Πού πετυχαίνουν τό οικουμενικώς ακατόρθωτο του νά τρέχουν μόνοι τους και νά έρχονται δεύτεροι χωρίς, έπιπλέον, κανείς νά τούς ύπονομεύει ή ίσως νά άσχολεϊται μαζί τους. Γνήσιος εκπρόσωπος του ελληνοχριστιανικού πνεύματος ό κ. Γιανναράς —θεολόγος

φιλόσοφος... — είναι μία τέτοια περίπτωση. Περίπτωση ξακουστή μέ θέση πάντοτε περιόπτη στα μέσα μαζικής έπικοινωνίας. Ό τελευταίος του άθλος κοσμεϊώς πρωτοσέλιδο τήν Καθημερινή της 6ης Ιουλίου. Θύμα της σταυροφορίας του Γάλλος διεθνολόγος πανεπιστημιακός καθηγητής, στέλεχος της Monde Diplomatique. Ό τελευταίος, για τίς άνάγκες της νίκης του Έλληνα Χριστού και της Άγίας γιανναρικής μας Πίστης, παρουσιάζεται τόσο άφελής στον παρατιθέμενο διάλογο ώστε εύλογα νά ύποθέτουμε είτε ότι άνήκει στον κόσμο τών γιανναρικών όραμάτων, είτε ότι τόσα ελάχιστα μπορεί ό κ. Γιανναράς νά καταλάβει από τά λόγια τών συνομιλητών του (άν ύποθέσουμε ότι ό θεόπνευστος κάθεται ν' άκούσει τί λένε οί συνομιλητές του...). Ρωτάει ό κ. Γιανναράς: Γιατί μισούν οί Γάλλοι τούς Σέρβους; Άπαντά ό Γάλλος: Γιατί είμαστε άθρησκοι και ένοχλούμαστε από τούς θρήσκους! Ρωτάει ό Γιανναράς: Πού ξέρει ό Γάλλος ότι οί θηρωδίες τών Σέρβων είναι περισσότερες; Άπαντά ό Γάλλος άκυρώνοντας τόν έαυτό του: Τό ξέρουμε γιατί έτσι μās τά παρουσιάζουν στην τηλεόραση! Φυσικά κάτω από τό βάρος της συντριβής, τό δαιμόνιο (ό Γάλλος) δέν έχει παρά νά προσπέσει εκλιπαρώντας τό έλεος ή νά άφεθεί νά πέσει στα Τάρταρα, στην Κόλαση, από τήν όποία προφανώς είχε προσφάτως διαφύγει. Και τό νεορθόδοξο πνεύμα, ελεύθερα πλέον, μπορεί νά συνεχίσει τή γιανναρείο λογική μέχρι τίς έσχατες συνέπειές της: οί άναπτυγμένες κοινωνίες έχουν κυλίσει στο «νεοβαρβαρικό παράλογο». Ζήτω ή πολιτισμένη μας Έλλάς και του Έλληνα Χριστού ή πίστη ή άγία. Τό πνεύμα του κατηχητικού —και μάλιστα άκραιφνών ελληνοχριστιανικότερων εποχών— έχει τή δική του γραφικότητα και καλό είναι νά συντηρείται κάπου στο όνομα τών μουσειακών μας άναγκών και της προστασίας τών καταλοίπων του παρελθόντος. Όταν, όμως, στοιχειώσει και άπειλητικά μās άκολουθεί, όταν πρωτοσέλιδα και φιλοσοφικά μās προκαλεί, τότε

καλό είναι νά μελετήσουμε μέ
άνησυχία τό μήνυμα. Ποτέ δέν
εγίγνε σέ καλό, στούς λαούς και στίς
κοινωνίες, ή ανάδειξη τών
σκιόχτρων και τών
άνεμομυλομάχων σέ ταγούς του
έθνους. Τίποτα δέν δείχνει ότι και
ώρα θά βγει σέ καλό ή ίδια
παμπάλαιη ιστορία.

...άπό λιμό, λοιμό και καταποντισμό

Συμβαίνουν και εις τάς
Ευρώπας: τρία άτομα πέθαναν
άπό τή ζέστη στην Ιταλία και
μάλιστα στό Βορρά, στό
Μιλάνο. Στην Άγγλία, τή
Γαλλία, τήν Αυστρία οι τιμές του
όζοντος ξεπέρασαν κατά πολύ τά
άνώτατα όρια, τά ίδια και στή
Γερμανία. Στό Λύμπτεκ
μάλιστα «ή ζέστη κατέστρεψε τό
τηλεφωνικό δίκτυο».
Όταν παρόμοιες συμφορές
συμβαίνουν στην Ελλάδα
(δέβαια εδώ τό τηλεφωνικό
δίκτυο καταστρέφεται συνήθως
άπό τίς βροχές κι όχι άπό τή
ζέστη), ή κοινή γνώμη και οι
έφημερίδες της ρίχνουν τό
άνάθεμα στό κράτος, τό ελληνικό
κράτος. Προωθείται ή αντίληψη
ότι αττά συμβαίνουν μόνο στην
Έλλάδα και ότι ή αίτία είναι τό
άδύναμο και άνοργάνωτο
κράτος. Τό αίτημα: ένα ίσχυρό,
άτρωτο κράτος, πού θά
προστατεύσει τόν έαυτό του κι
έμάς άπ' όλα τά στοιχεία τής
φύσης. Καμά πλημμύρα,
κανένας καύσωνας, κανένας
σεισμός δέν επιτρέπεται νά
διαταράξει τήν καθημερινότητα,
τήν «πραγματικότητά» μας.
Άλλά εύτυχώς, συμπολίτες,
τέτοιο κράτος δέν ύπήρξε άκόμα.
Ή φωτιά, ή ρύπανση τής
ατμόσφαιρας, ό τυφώνας, ό
σεισμός, στοιχεία αιώνια και
οικουμενικά, εξακολουθούν νά
κρατούν στό χέρι τους τίς τύχες
του οίουδήποτε κράτους, του
οίουδήποτε πολιτισμού. Γι' αυτό
και σήμερα, όπως και πριν άπό
χιλιάδες χρόνια, άς συνεχίσουμε
νά φοβόμαστε τά στοιχεία τής
φύσης.

Τοπίο μέ παιδιά

Τρυφερά μωρά κοιμούνται
άνέμελα πάνω σέ άπαλές
ευρωπαϊκές σημαίες μέ
άστεράκια· χαρούμενα παιδιά
άτενίζουν μ' έμπιστοσύνη τό
μέλλον· στην άφισα του
Συνασπισμού ένα θλιμμένο,
άναιμικό άγόρι. Οι ευρωεκλογές
είναι πιά παρελθόν άλλά στούς
τοίχους τής πόλης παραμένουν
άκόμη τά παιδιά τών
προεκλογικών άφισών. Όλα τά
κόμματα τής Έλληνικής
Δημοκρατίας ένέδωσαν και πάλι
στή «δικτατορία τής καρδιάς»
και προσχώρησαν στό «βασιλείο
του κίτς».
Κόκκινο φανάρι άπέναντι άπό τό
Καλλιμάρμαρο. Ένας μικρός
Άλβανός τρέχει νά πλύνει
τζάμια στό σταματημένα
αυτοκίνητα. Γονατίζει ύστερα
στό πεζοδρόμιο και προσπαθεί μέ
άγωνία νά φυλάξει σέ μιá
κρουση τίσ οικονομίες του.
Πράσινο. Μπορούμε άν θέλουμε
νά κάνουμε ότι δέν είδαμε, ότι
δέν ύπάρχει.
Τί μ' έπιασε τώρα και τά γράφω
όλ' αττά; Ξέρουμε ότι έχουν
βελτιωθεί κατά πολύ οι συνθήκες
άπό τότε πού «τό ήμερομίσθιο
πλείστων εκ τών άνηλικών
πολλάκις όρφανών πατρός ή
άνηκόντων εις πολυμελείς
οικογενείας» άποτελοΰσε
άπαραίτητη συμβολή στό έσοδα
του οικουγενειακού
προϋπολογισμού. Όσον άφορά
τά Έλληνόπουλα τουλάχιστον.
Γιά τό μέλλον —φιλελεύθερο ή
σοσιαλδημοκρατικό— έχει ό
Θεός.
«Μπροστά σ' ένα παιδί πού
πεθαίνει, ή Ναυτία δέν μπορεί νά
κάνει τίποτα», είχε πει ό Σάρτρ.
Ούτε δέβαια μιá μικρή άναφορά
στόν Πολίτη. Κάποτε για έναν
άριστερό ήταν αυτονόητο νά
πιστεύει πως τή συνέχεια θά
πρεπε νά τήν αναλάβει μαζί μέ
τούς άλλους στό δρόμο. Σήμερα
βλέπουμε τά μέσα μαζικής
ένημέρωσης νά προσπαθούν
πάση θυσία νά μάς πείσουν ότι ό
άλλος είναι αυτός πού μπαίνει
στό σπίτι μας μέσα άπό τήν ψη-
φιακή όθόνη κι ότι αυτός πού
συναντάμε στό δρόμο δέν μάς
άφορά. Επιπλέον, τρέμουμε τίς

και
Απόφαση

λέξεις μήν γλιστρήσουν και
εύκολα γίνουν μελό, δίδαγμα ή
σύνθημα σάν τά κλισέ τών
άφισών. Όσοι, όμως, δέν δώσα-
με άναισθητικό στή μνήμη μας
και δέν πιστέψαμε στό τέλος τής
ιστορίας, δέν μπορεί παρά νά
επιμένουμε στό ελάχιστο αίτημα
μιás Άριστερās χωρίς
έξατομικευμένους άριστερούς
πού δέν θά έξαντλεί τή
συμπόνοια της στό προεκλογικά
στερεότυπα. Άλλά πως νά
ένδιαφερθεί για τόν μικρό
πρόσφυγα, πως νά πλησιάσει
δηλαδή πάλι «τήν ηλικία τής
άθωότητας», άν πρώτα δέν ξανα-
δοκιμάσει «τόν καρπό άπό τό
δέντρο τής Γνώσεως» και τής
Αυτογνωσίας;

Παλιοχαρακτήρας ό Κρίστο Στόικο

Παλιοχαρακτήρα τόν άνέβαζαν,
παλιοχαρακτήρα τόν κατέβαζαν οι
τηλεπαρουσιαστές τόν Κρίστο
Στόικο, κυνηγό τής Έθνικής
Βουλγαρίας στούς άγώνες του
Μουντιάλ. Κι αυτό γιατί είχε
άνακατωθεί σέ κάτι τσαμπουκάδες,
λές κι ήταν ό μόνος.
Ήταν, όμως, ό μόνος ποδοσφαιρι-
στής
πού έβαλε άπό τήν τσέπη του λεφτά
—γιατί βγάξει μπόλικο— για νά
πάρον προμ οι συμπαικτες του, μιá
και ή Βουλγαρική Όμοσπονδία δέν
τούς πλήρωνε καλά καλά ούτε τά
εισιτήρια για τήν Άμερική. Ήταν ό
μόνος πού ύποσχέθηκε ότι τά
χρήματα πού θά πάρει θά τά δώσει
σέ όρφανοτροφείο τής χώρας του.
Ό παλιοχαρακτήρας!
Κάτι άλλα καλά παιδιά πήραν άπό
καμά τριανταριά εκατομμύρια
έκαστος για νά φάνε κάτι τεσσάρες
πού ήταν όλες δικές μας. Οι
τεσσάρες δικές μας, τά εκατομμύρια
δικά τους. Άσε οι άλλοι, οι
καλλιτέχνες, πού ένίσχυσαν τό
μεγάλο φαγοπότι μέ τά τσιφτετέλια
τους. Είναι όμως όλοι τους καλά
παιδιά. Τύπος και ύπογραμμός.

Ἡ γυχή καί οἱ μορφές

—οἱ νεορθόδοξοι ἐν δράσῃ—

τοῦ Ἀνδρέα Παπαλιᾶ

Σέ ἀναζήτηση τοῦ χαμένου παραδείσου, λυγμοί πάνω στά ἀπομεινάρια μιάς πτώσης, ἀνυπόκριτος θαυμασμός τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ «Νέου Κόσμου», πίστη στίς διεστραμμένες ἀρετές τῆς φυλῆς, ἡ ἔμμομη ἰδέα τῆς ὑπέρβασης, οἱ στρατηγικοί ἀφορισμοί γιά μιά νέα ἀναγέννηση, ἐκρήξεις «χαρμολύπης»: ὄλ' αὐτά εἶναι ἡ ἀγωνία καί τό στοίχημα τοῦ λεγόμενου «ἐλληνορθόδοξου ρεύματος», ἡ ἀφετηρία καί τό συνολικό του σχέδιο, ὁ διαρκής ἀκτιβισμός καί ἡ ὀντολογία του, ἡ οὐτοπία τῆς καθημερινότητάς του. Ἐν ἀρχῇ ἦν ἡ «παρακμή», ἔπεται ἡ ἐργαλειοποίησή της.

Πρόκειται γιά διαπιστώσεις πού ἀναθερμαίνονται, πού μᾶς καλοῦν νά στοχασθοῦμε ἐκ νέου τή σημασία καί τή δυναμική τοῦ φαινομένου, ὑπό τό φῶς τριῶν συμβάντων: τήν ἐκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ Χ. Γιανναρά, *Ἀόριστη Ἑλλάδα. Κοντσέρτο γιά δύο ἀποδημίες* (ἐκδ. Δόμος, 1994)· τή συνέντευξη τοῦ ἰδίου στόν Κ. Ζουράρι, στήν ἐκπομπή τοῦ τελευταίου στήν ΕΤ3· τήν τηλεοπτική συνέντευξη τοῦ Δ. Σαβδόπουλου στό Mega Channel. Οἱ κορυφές τῆς ἐλληνορθόδοξης μεταφυσικῆς ὑστερίας, ἡ καθεμίᾳ ἀπό τό μετερίζι της καί μέ τόν δικό της τρόπο, ἐπανεφέραν στό προσκήνιο τό σύνολο τῆς οἰκείας προβληματικῆς, ὄχι, ὁμῶς, χωρίς διαφοροποιήσεις σέ σχέση μέ τό παρελθόν. Ὁ δημόσιος λόγος τους ἔχει σημαντικά τροποποιηθεῖ, γιὰ τό ἀκροατήριό τους ἔχει μαζικά διευρυνθεῖ. Οἱ τρεῖς κυρίαρχες καί ἐκκεντρικές φιγούρες τῆς ὀρθόδοξης διάνοησης ἐπεξεργάζονται ἕνα νέο ὕφος καί ἦθος, πού νά ἀντιστοιχεῖ, πλέον, στίς μαζικές ἀνάγκες, ἀποπειρῶνται νά συνδέσουν (θεωρητική) προσφορά καί (κοινωνική) ζήτηση. Νά κάνουν, μέ δύο λόγια, *πολιτική*.

Ὁ «φιλόσοφος» Χ. Γιανναράς μᾶς παρουσιάζει μέσα ἀπό τίς σελίδες τοῦ βιβλίου του, τίς ἐντυπώσεις του ἀπό τόν ἑλληνισμό τῆς διασποράς, στίς ΗΠΑ καί τήν Αὐστραλία. Ὁ γκουρού τῆς ἐλληνορθόδοξης σκέψης ἐπιχειρεῖ νά συναρμολογήσει σκόρπια κομμάτια μιάς πολυήμερης περιοδείας του, δένοντας σέ «λογοτεχνική μορφή» τίς «ἡμερολογιακές» σημειώσεις τῆς καθόδου του στή Δύση. Στή Δύση, μέ τίς φροντισμένες πόλεις της, τούς ὠραίους δρόμους καί τά πανέμορφα μαγαζιά της, τίς κομπές βίλες της, τά σοβαρά πανεπιστήμιά της, ἐκεῖ, σέ ἕνα ἐπίτοιο ἰδανικό περιβάλλον ἀνθεῖ μιά δεύτερη ἑλληνικότητα, πού κάνει πράξη τή «δεξίωση» τῆς φυλῆς καί πού, κατά συνέπεια, μπορεῖ νά γίνει ὁ τόπος συγκρότησης ἑνός δευτέρου ἑλληνικοῦ κέντρου. Συναντήσεις πολλές, μέ ἀνθρώπους ἐπιτυχημένους, τῶν γραμμάτων, τῆς «καθαρῆς» ἐπιστήμης, τῆς Διοικήσεως, τῆς Ἐκκλησίας, πολύωρες συζητήσεις, κοινή ἀγωνία γιά τό μέλλον τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἰδέες καί πρωτοβουλίες γιά τήν ἀνασύνταξή του. Ἐπαναλαμβανόμενες ἀπόπειρες ὑπόδειξης τῶν αἰτιῶν πού ὀδήγησαν στήν ἐλλαδική παρακμή, οἱ μετα-

πράτες ἀριστεροί διανοούμενοι μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο καί οἱ πολιτικοί, ἀλλά καί ἀνάδειξη τῆς μοναδικῆς σωτήριας λογικῆς ἐξόδου ἀπό τήν «πτώση»: ἀναζήτηση τοῦ νοήματος τοῦ κοινῆς μας βίου στήν κοινότητα ζωῆς πού ὑποβάλλει ἡ ἐλληνορθόδοξος Λόγος, ἀπεγκλωβισμένος ἀπό τά λογοκρατικά δεσμά τῆς Ἑσπερίας.

Μά πῶς; Θά μπορούσε ἕνας καλόπιστος ἀναγνώστης τοῦ βιβλίου, νά ἀναρωτηθεῖ. Πῶς μπορεῖ ἕνας ἐλληνορθόδοξος) διανοούμενος, πού τέρπεται ἀπό τήν ἀπαράμιλλη δημιουργία τοῦ δυτικοῦ διάκοσμου, τήν ἐπιτυχή ἐνσωμάτωση τῶν Νεοελλήνων σέ αὐτόν, νά ἐγκαλεῖ, ἔτσι χωρίς ἀντιφάσεις στό λόγο του, σέ μιά πολιτισμική ἐπανάσταση «ἀνατολικοῦ τύπου»; Πῶς μπορεῖ τό ὀρθόδοξο «κοινοτικό βίωμα» νά συναρμολογῆται μέ τά θέλητρα τῆς πιό σκληρῆς ἐμπορευματικῆς αἰσθητικῆς; Ἀντίφαση, σχίσμα πραγματικό στό ἐσωτερικό ἑνός μέχρι πρότινος ὁμοιογενοῦς λόγου, πού σήμερα, *ἐκλαϊκεύομενος*, συναντᾷ τά ὄριά του; Ἐτσι ἀπλά, ἡ ἀριστοκρατική χυδαιότητα μιάς μεταφυσικῆς, τῆς κάθε μεταφυσικῆς;

Εἶναι τό πιό πιθανό. Γιάτί τό σύνολο τῆς οἰκείας προβληματικῆς διαμεσολαβεῖται ἀπό τήν πολιτική. Εἶναι αὐτή ἡ πολιτική, πού ὑποχρεώνει σέ πραγματικές μεταποπίσεις, ἀδιόρα-

τες στην αρχή, άπτες στη συνέχεια. Και μάλιστα σήμερα, πού ή πολιτική κρίση εκφράζεται ως πολιτισμική σύγχυση, μιά σύγχυση πού τροφοδοτεί τή μεταπολιτική διανόηση τής αντίδρασης:

«Σέ άλλους λαούς, μέ διαφορετικό συλλογικό άσυνείδητο, πρωτεύει ή συλλογικότητα, ή παραγωγική όμαδοποίηση. Πειθαρχούν σέ έξισωτικά τών άτόμων "κοινωνικά συμβόλαια", σέ κώδικες κανονιστικών άρχων πού έξομοιώνουν τά "δικαιώματα" και τίς "ύποχρεώσεις" όλων. Είναι οί λαοί πού παρήγαγαν τόν σημερινό μέ παγκόσμιες διαστάσεις πολιτισμό: τό "άντιπροσωπευτικό σύστημα" στην πολιτική, μέ τόν πολίτη άπρόσωπο ψηφοφόρο, τήν άυτονόμηση τής οίκονομίας άπό τήν κοινωνία, τήν άδιαφοροποίητη στρατεύση τών μαζών σέ ιδεολογίες, τήν έκδοχή τού άνθρώπου σάν άριθμητικής — παραγωγικής και καταναλωτικής — μονάδας, μέ ποσοτικά μόνο μέτρα διαφοροποίησης τού "κατά κεφαλήν εισοδήματος" και τής "φοροδοτικής ικανότητας".

(σελ. 121-122)

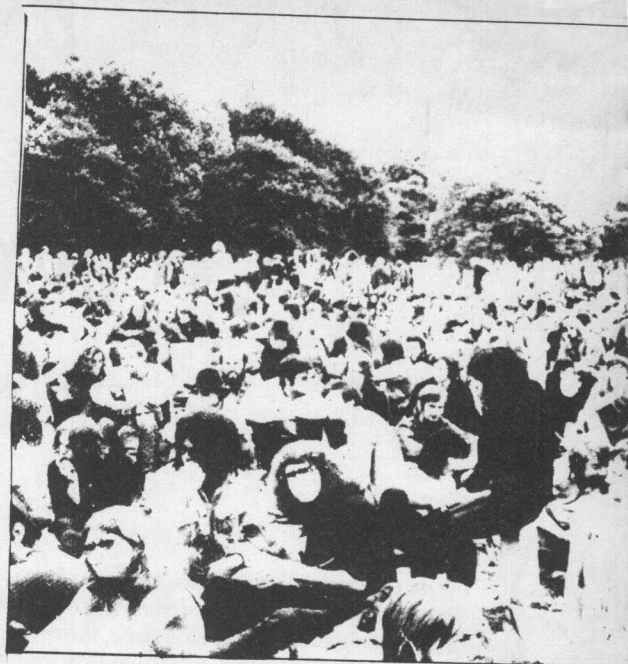
Μείγμα πρωτόλειου «άντικαπιταλισμού» και άντικοινοδοουλετισμού, άνατολική άπόχρωση ενός πουζαντικού πυρετού. Πολιτισμική έδραίωση τής διαφορās, μέ ό,τι αυτό συνεπάγεται: άπόρριψη τού "Άλλου (όταν δέν μπορεί νά κατανοηθεί ή νά χυθεί στό έλληνορθόδοξο χωνευτήρι) μέσα άπό τή δραστηκή του περιχαράκωση, τόν ήθικό σιγματισμό του, τόν έξοβελισμό του. Τό ρεμέδιο είναι ή *κάθαρση*, *κάθαρση* πνευματική, *κάθαρση* πολιτική:

«... Άν άποκαθήρεις τούς άρχαίους κλασικούς μας άπό τή δυτική, δήθεν ούμανιστική, παραμόρφωση τής άξίας τους σέ σπουδαιοφάνεια, άν σταθείς στό *καίριο* πού κομίζουν, τότε δίπλα τους μπορείς νά δάλεις και κάποιους σημερινούς "Έλληνες..." Άν σταθείς, ξαναλέω, στό *καίριο* πού κομίζουν, θά θεωρήσεις άπόλυτα δικαιολογημένο νά έβρισκες δίπλα τους, στό ίδιο ράφι, τίς *Δοκιμές* τού Σεφέρη, τά πεζά τού Έλύτη, τά μελετήματα τού Πικιώνη, τά δοκίμια τού Γιώργου Θεοτοκά, τά μελετήματα τού Ζήσιμου Λορεντζάτου, τίς θεολογικές συγγραφές τού Ίωάννη Ζηζιούλα... Γιατί μπήκε και ό Καζαντζάκης στην διεθνή βιβλιαγορά — ψεύτικος και κάλπικος ως τό μεδούλι, έχοντας ντύσει μέ ρούχα κριτικά τά ντισεικά και μπερξονικά του ιδεοπλάσματα — και είδατε τό *ταλέντο* του τί άνυπολόγιστη ζημιά προκάλεσε: σέ όλα τά γεωγραφικά μήκη και πλάτη ή νεοελληνική ιδιαιτερότητα ταυτίστηκε μέ τό *συρτάκι* και τόν *χυδαϊσμό* τού Ζορμπά».

(σελ. 27-29)

Άλλεπάλληλες τομές πού σκοπεύουν στην έπανερμηνεία τής ιστορίας, στό ξαναστήσιμο τών πρωταγωνιστών της στην πνευματική και κοινωνική άρένα, σέ ένα παιγνίδι σικέ:

«Δέν έχει νόημα ή άπόδοση ιστορικών εϋθυνών: οί άνθρώποι είμαστε εύκολα θύματα τής μόδας τών ιδεολογιών, τών άσυνείδητων ψυχολογικών άναγκών μας για προσαρμογή στην έκάστοτε μόδα. Άλλά κάποιος κάποτε πρέπει ίσως νά άφυπνίσει τούς έπερχόμενους στό είδεχθέστερο άπό τό έγγλήματα πού συντελέστηκε σέ βάρος τού έλληνισμού, μέ άυτουργό τήν άριστερή διανόηση. Δέν μιλάω για τούς στρατευμένους μαρξιστές διανοούμενους στό πρώτο μισό τού αιώνα — άυτούς, παρά τόν μεταπρατικό τους ρόλο, τούς σέβασαι για τούς κοινωνικούς άγώνες και τίς θυσίες τους. Μιλάω για τό

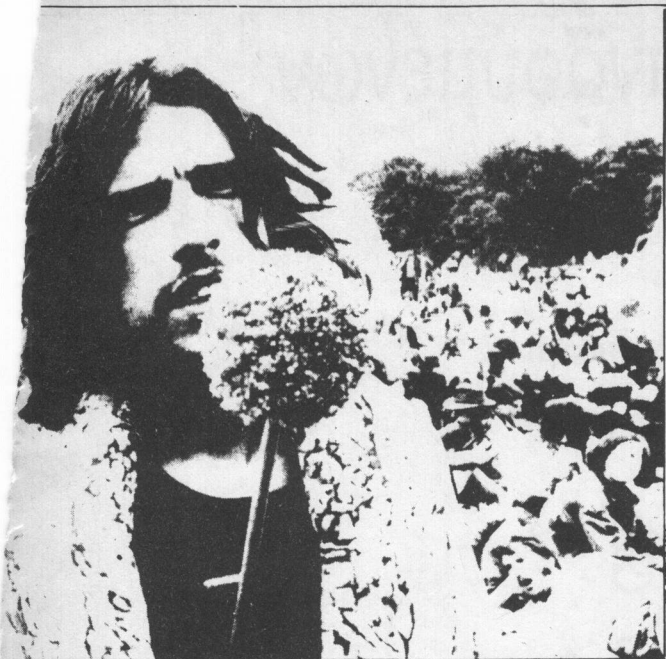
μάσταρδο μείγμα Διαφωτισμού και μαρξισμού πού εμφανίστηκε, κυρίως άπό τή δεκαετία τού '60, σάν πρωτοπορία έξοσυγχρονισμού και προόδου. Μέ άποστάσεις άσφαλείας άπό τόν "ύπαρκτό σοσιαλισμό", αλλά και μέ άπαιτήσεις ταυτότητας ύπερεθνικής-διεθνιστικής — κοσμοπολίτικο λούστρο βλαχαδερης μειονεξίας... Άλωσαν τήν παιδεία, τή δημοσιογραφία όλων τών άποχρώσεων, τούς χώρους τής τέχνης. Κατασυκοφάντησαν μέ τερατώδεις ψευδολογίες τό Βυζάντιο, διέγραψαν τόν λαϊκό πολιτισμό τής Τουρκοκρατίας, χλεύασαν τήν Έκκλησία και τή λαϊκή εϋσέβεια. Άνυποψίαστοι για τή συνοδοιπορία μέ τούς πολιτικούς τους άντιπάλους, πού πούλαγαν βέβαια "έλληνοχριστιανικά" ιδεολογήματα στίς μάζες, όμως ταυτόχρονα, διεκδικούσαν για πνευματική τους πατριδα τή Χαϊδελδέργη και τό Παρίσι, πιθηκίζοντας τόν νεοκαντιανισμό».

(σελ. 39-40)

Είναι σημαντικό νά άποδοθεί ξεχωριστό ένδιαφέρον στον γραμματικό τύπο τής καταγγελίας: ούσιαστικά πρόκειται για μιά μολυσματική περιπέτεια τού έλληνικού σώματος άπό έπεισακτους ίους, πού έφορμώντας άπό ένα δαιμονικό άλλο πνίγουν τήν άνοθοφορία τής «έλληνικής ούτοπίας». Είναι ή ρηματική καταγγελία προσώπων, φορέων, ιδεολογιών, πολιτικών και πολιτικής, πού στοιχειώνει ένα έγγχειρημα ύπέρβασης. Πίσω άπό τή θρησκευτική «κατανόηση» τής ανθρώπινης συμπεριφοράς, ό (περι)πλανώμενος άνθρωπος-μάζα, δέν ύπάρχει ένας ρομαντικός δονκιχωτισμός ένός μοναχικού καθαλάρη, αλλά ή οικόδομηση ένός *μεταπολιτικού πιραδείγματος*, πού εργαλειοποιεί τά άποτελέσματα τής κρίσης, καταργεί τίς «άλλοτριωτικές» διαμεσολαβήσεις, προσφέροντας *όραμα* στην χεμαζόμενη *έλληνική ψυχή*. Μπροστά σέ αυτό τό διάδθημα, συνοδοιποροϋσες πολιτικοκοινωνικές πρακτικές, πού κάποια στιγμή σκόπευσαν προς τήν ίδια κατεύθυνση, προς τήν κατεύθυνση μιάς έπαναθεμελίωσης τής έλληνικής τροχιάς, άς έντάξουμε σέ αυτό τό πλαίσιο κάποιες ιδιαιτερες στιγμές τής πασοκικής ήγεμονίας και τού έγγχειρηματος Σαμαρά, φαντάζουν τραγικά έλλειμματικές, έρασιτεχνικές, ένδεχομένως παιδική χαρά...

Δέν θά πρέπει νά ύποτιμηθεί ή συγκεκριμένη σκηνοθεσία τής έλληνορθόδοξης μεταφυσικής. Κατ' άρχήν, γιατί ή θεωρητι-

κή της πλαισίωσης παρουσιάζεται καλοδουλεμένη και ιδιαίτερα φιλόδοξη, αφού επιτελεί, για τό όλο και διευρυνόμενο άκροατήριό της, λειτουργίες μιάς συνολικής ιδεολογίας:

«.Προσπαθώ να αναλύσω συνοπτικά τρεις παραδειγματικές περιπτώσεις τέτοιας πρότασης (έλληνικής). Τήν αποσύνδεση της πολιτικής από μόνη τη χρησιμοθηρία, τήν επανασύνδεσή της με τήν όντολογία, με τό κοινό άθλημα να άληθεύει ό βίος. Τή σημασία πού μπορεί να έχει για τή σύγχρονη επιστημολογία τό έλληνικό κριτήριο κοινωνικής επαλήθευσης της γνώσης. Καί τήν ελληνική έκδοχή της έλευθερίας πού δέν έξαντλείται στό δικαίωμα των έπιλογών, αλλά είναι έλευθερία από τήν άλλοτριωση, υπεράσπιση της προσωπικής έτερότητας και μοναδικότητας».

(σελ. 33)

Κατά δεύτερον, γιατί άπαντά σέ ένα καθεστώς κοινωνικής κρίσης, με τό όπλο μιάς «ριζοσπαστικής κριτικής» κατά του «πολύδουου» κατεστημένου. Ό «φιλόσοφος» καθηγητής Χρ. Γιανναράς, «*Δάσκαλος του Γένους*» κατά Κ. Ζουράρι, γνωρίζει να υίοθετεί και τή χυδαία γλώσσα του πίο φτηνιάρικου παλαιοκομματισμού, προκειμένου να σύρει τίς μεγάλες διαχωριστικές γραμμές της προσφιλοϋς του πολιτικής (άνόρθολογοκότητας:

«αυτιστικοί ιδεολόγοι της κομματικής εϋτέλειας», «βλαχαδεροί Νεοέλληνες», «κομματικά συνθήματα πού μαγαρίζουν τά πάντα», «άσήμαντα άνθρωπάρια της πολιτικής», «ρυπαρότητα των κομματικών συνθημάτων...».

Είναι ή όδος μιάς κατ' όνομα και οϋσία πολιτικής *έξυγίανσης* πού ανοίγεται και πράγματι, όποιος δέν τή βλέπει «δέν ξεέρει πού πατά και πού πηγαίνει». Τή λειτουργία αυτή επιτελεί και ό Κ. Ζουράρις, με τή δική του ιδιαιτερότητα, μέσα από τήν τηλεοπτική του «Πατριδογνωσία» στην ΕΤ3. Άποθησαύριση της «λαϊκής παράδοσης», της «αυτόνομης» λαϊκής δημιουργικότητας, άκρατος έλληνοκεντρισμός, έλληνολατρεία, ένταξη στό πάνθεον της Έλληνικής Δημοουργίας κάθε κοινωνικού σκιρτήματος, αφού, δηλώνοντας έπίσημα «*λαϊκιστής*» διαθέτει όλα τά *έχέγγυα* για τή δική του «πορεία στό λαό». Πό-

σο μάλλον όταν ό «λαός» έχει τόν δικό του «έκπρόσωπο», τό ΠΑΣΟΚ, και ό Κ. Ζουράρις φαίνεται να έχει αναλάβει εργολαβικά τό καθήκον ενός άτυπου εισοδισμού στό χώρο αυτό (θά ήταν άραγε άσκοπο να θυμίσουμε ότι ό Χ. Γιανναράς διέτέλεσε κατά καιρούς άτυπος σύμβουλος στό ύπουργείο Παιδείας, επί κυβερνήσεως ΝΔ, καθώς και του Κ. Μητσοτάκη όταν αυτός ήταν πρωθυπουργός;) Χωρίς άρχές πολιτικός άκτιβισμός ή πολιτικό σχέδιο «*πυρήνωσης*» των φορέων της «*ρυπαρότητας*»; Όλα δείχνουν ότι ισχύει τό δεύτερο, χωρίς, φυσικά, να έχουμε να κάνουμε με ένα εμφανώς καλοστημένο «*μηχανάκι*», μιά ευρύτερη ιδεολογική «*συνωμοσία άλωσης*» της πολιτικής έξουσίας.

Τελευταία *έκκεντρική* φιγούρα της έλληνορθόδοξης ευαισθησίας ό Δ. Σαβδόπουλος, πού συμπυκνώνει τό σύνολο των άρετών αλλά και των αντιφάσεων της, της βαθμιαίας πολιτικής της έμπλοκής, των άποτυχιών της, της προοπτικής της. Ός πρωθιερέας του «*έλληνικού κύκλου*» και γνήσια άνεμοδούρα της πολιτικής, *άληθινή* πυξίδα της έλληνορθόδοξης ραθυμίας και του άρχοντοχωριατισμού της, *έκπροσωπεί*, με τή φτιασιδωμένη του άθωότητα και τόν ρομαντικό του όιστρο, τή μεγάλη *έπιστροφή* στόν «*χρυσό αιώνα*» του έλληνικού πολιτισμού. «*Μήν πετάξεις τίποτα*» ό τίτλος του νέου του δίσκου, άποτελεί μιά συγκεχυμένη *άπόπειρα* συμπλίωσης ενός πριν και ενός μετά, με μιά *έκ* των *ύστέρων* επανερμηνεία της πολιτικής του συνοδοιπορίας με τήν Άριστερά:

«Έγώ και οι φίλοι μου συμπαρασταθήκαμε στην Άριστερά τή δεκαετία του '60»,

θά ισχυρισθεί σέ πρόσφατη τηλεοπτική του συνέντευξη. Δήλωση πολιτικού καιροσκοπισμού ή όμολογία μιάς σχέσης έξωτερικότητας, πού τόν συνέδεσε συγκυριακά με έναν «*άνερχόμενο*» κοινωνικό και πολιτικό χώρο; Δήλωση δεύτερη:

«Οί ψηφοφόροι του ΠΑΣΟΚ δέν είναι γύφτοι, είναι καλοί Έλληνες...».

Πολιτικός ρεαλισμός, πού τόν τροφοδότησε ή άποτυχία του καθαρτήριου πειράματος Κ. Μητσοτάκη; Κατανόηση ότι ή μονομερής προσκόλληση σέ έναν πολιτικοκοινωνικό χώρο στερεί από τόν φορέα της τή λήψη φερέγγυων πρωτοβουλιών *πανεθνικής* άπήχησης; Δήλωση τρίτη:

«Δέν είμαι τόσο αντίθετος στό να μπούν *έπιχειρηματίες* στην πολιτική... ίσως δώσουν κάποιο ρυθμό...».

Ό *μπερλουσκονισμός* άποτελεί, για τίς σημερινές τουλάχιστον συνθήκες, τήν κορυφαία στιγμή του μεταπολιτικού *credo* της έλληνορθόδοξης σκέψης; Η μήπως ή ταύτιση πολιτικής και οικονομίας, καταστατική άρχή της ανατολίτικης μυθοπλασίας, δρίσκει *έδώ* τό γενικό της *ισοδύναμο*;

Άς συνοψίσουμε. Τό έλληνορθόδοξο ρεύμα ξεκίνησε ως *μεταφυσική* άνησυχία, ως θεωρητική *άναζήτηση*. Άργά, αλλά σταθερά, *μετεξέλισσεται* σέ καθολική πολιτισμική πρόταση, προσλαμβάνοντας πολιτικά χαρακτηριστικά. Πέρα από τήν έμμεση ή άμεση *έπιρροή* του σέ ευαίσθητους κοινωνικούς χώρους, σέ ένα τμήμα της νεολαίας και της διάνοησης όλων των *άποχρώσεων*, τό ρεύμα αυτό διευρύνει διαρκώς τήν *άπήχησή* του, αφού δρίσκεται στό προσκήνιο της δημοσιότητας, *όργανώνοντας*, *άρκετές* φορές, τούς *όρους* της δημόσιας συζήτησης. Η *συνεισφορά* του στόν άνευ *όρων* «*φιλοσερβισμό*», πού *μπολιάζει* τήν κοινωνική συνείδηση των Νεοελλήνων, ό *χυδαίος*, πολλές φορές *άντιερωπαισμός* του *άποτελούν* δύο *άπτά* παραδείγματα *δόμησης* του πολιτικοϊδεολογικού *άγωνα*. Ένας νέος κοινωνικός *ριζοσπαστισμός* *ανάδύεται*, *άναγνωρίζοντας* τήν *ιδιοσυστασία* του στή Μεγάλη Ύπόσχεση της ανατολικής δεσποτείας των έλληνορθόδοξων. Η νεοελληνική ψυχή, για μιά *άκόμη* φορά, σέ νέες *περιπέτειες*...

Ὁ ρόλος τῶν διανοουμένων στήν Εὐρώπη

τῆς Ἀλεξάνδρας Δελνηγιώργη

Είναι διάχυτη ἡ αἴσθησις ὅτι οἱ διανοούμενοι στὸν εὐρωπαϊκὸν χῶρον ποτέ δὲν ἔκαναν τόσο λίγα καὶ ποτέ δὲν εἶχαν νὰ κάνουν τόσο πολλὰ ὅσο στίς μέρες μας.

Τὸ ζήτημα τί πραγματικά μπορούν νὰ κάνουν οἱ διανοούμενοι σήμερα στὸ χῶρον αὐτὸ τίθεται μὲ ὁλοένα καὶ μεγαλύτερη ὀξύτητα, ὅσο ὁ πόλεμος, ἡ μετακίνησις πληθυσμῶν, ἡ ἀνεργία καὶ ἡ φτώχεια γίνονται συστατικά τῆς ζωῆς μας. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ καθένας ἀπὸ μᾶς καλεῖται νὰ δώσει τὴν προσωπικὴν του ἀπάντησιν στὸ ἐρώτημα αὐτὸ ὀξύνει ἀκόμη περισσότερο ὄχι μόνον τὴν πολυπλοκότητα ἀλλὰ καὶ τὴν δραματικότητα τοῦ ζητήματος.

Ἀντιμετωπίζοντάς το, καλοῦμαστε νὰ δώσουμε ὁ καθένας ἀπὸ μᾶς τὴ δική του ἐρμηνείαν στὰ ἱστορικά δρώμενα τῆς ἐποχῆς, ἔχοντας ἀποκρυπτογραφῆσαι τὸ πνεῦμα τῆς κι ἔχοντας ἐπιπλέον, ζυγίσει τίς προσωπικὰς δυνατότητες νὰ ἀντιπαρατεθῶμε στὸ πνεῦμα αὐτὸ μὲ ἐπιλογές, ἀποφάσεις καὶ θέσεις πού θὰ συνέβαλλαν στὴν ἐπεξεργασία ἐνός προγράμματος ἐξόδου ἀπὸ τὸ ἰσχυρὸν καθεστῶς ἀνοχῆς καὶ ἀπάθειας πού καλλιεργεῖ ἡ σύγχρονη μαζικὴ δημοκρατία.

Ἡ ἀπάντησις πού θὰ δώσουμε ἀποτελεῖ, στὴν οὐσίαν, ἓνα ἐγχείρημα νὰ συλλάβουμε τὸ γενικὸν στὴ μοναδικότητά του, στὸ πλαίσιο ὄχι πλέον τῆς ἰδεαλιστικῆς ἀλλὰ τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς σκέψης.

Σπεύδω νὰ πῶ ὅτι τέτοια ἐγχειρήματα ἐξατομίκευσης τοῦ γενικοῦ γίνονται ὁλοένα καὶ πιὸ δύσκολα, ἂν σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι τὸ καθεστῶς πραγμάτων, μέσα στὸ ὁποῖο ἐπιχειροῦνται, ὄντας τὸ ἴδιο προϊόν μιᾶς γενικευμένης ἐργαλειακῆς λογικῆς, ἐπιβάλλει μὲ τὴ σειρά του μιᾶν γενικευμένην ἀποπροσωποποίησην τοῦ προσωπικοῦ στοιχείου. Οἱ ὅροι «παγκοσμιοποίηση», «οἰκουμενικοποίηση» κλπ. τὴ συγκάλυπτουν ἀπλῶς.

Ἀποπροσωποποίηση τοῦ προσωπικοῦ σημαίνει ἀποδυνάμωσις τῆς φαντασίας, τῆς σκέψης, τοῦ συναισθήματος. Ἡ τάσις αὕτη, στὸ πλαίσιο τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, παίρνει ἐκρηκτικὰς διαστάσεις, ἀκριβῶς τὴ στιγμὴν πού ἡ σύγχρονη κοινωνία χρειάζεται νὰ ξανασκεφεῖ ὄχι μόνον τίς ἀρχές πού ρυθμίζουν τὴν ὀργάνωσιν καὶ τὴ λειτουργίαν της, ἀλλὰ τὸ ἴδιον τὸ νόημα πού ἔχουν οἱ διαδικασίαι αὐτοδιατήρησης τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ πολιτικοῦ συστήματος πού ἀναπαράγεται μέσα στοὺς κόλπους τους.

Ἡ ἐμπορευματοποίηση τῆς κουλτούρας καὶ ἡ χειραγώγησις πού συνεπάγεται, εἴτε μὲ τὴν ἐπιχειρηματοποίησην εἴτε μὲ τὴν ἐπιχειρηματοποίησην τῶν συντελεστῶν της — τῶν διανοουμένων —, εἶναι μία ἀπὸ τίς πολλαπλὰς ἐκδηλώσεις τοῦ φαινομένου. Μιᾶ ἄλλη ἐξίσου ἀνησυχητικὴ, πού θὰ τολμούσα νὰ ἀπομονώσω μέσα στὴ σωρεία τέτοιων ἐκδηλώσεων, εἶναι ἡ ὑποτέλεια τῶν ἐρευνητικῶν κέντρων σὲ συμφέροντα ἑξῆς νὰ πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἐρευνας.

Κατ' ἀρχήν, ἀναφερόμενη στοὺς διανοουμένους, ἐννοῶ ὑποκείμενα πού ἔχουν ὑποστῆ μιᾶν διαδικασίαν συγκρότησιν μὲσα ἀπὸ τίς ἰσχύουσες διαιρετικὰς πρακτικὰς τῆς σύγχρονης κοινωνίας καὶ ἔχουν, παρ' ὅλ' αὐτὰ, ἀναπτύξει ἐσωτερικοὺς μηχανισμοὺς αὐτοσυνειδησίας.

Ἐσωτερικοὶ ἀλλὰ ὄχι ἀόρατοι, αὐτοὶ οἱ μηχανισμοὶ ἀποτυπώνονται στὴν προσπάθειαν πού κάνουμε νὰ ξανασκεφτοῦμε τὸ ρόλον μας καὶ νὰ ἐντοπίσουμε τὴν ἀκριβῆ θέσιν πού καταλαμβάνουμε, διαδραματίζοντάς τον, πάνω στὸ χάρι τῶν σχέσεων πού ἐξυφαίνονται οἱ πρακτικὰς πραγματοποιήσεις. Αὐτὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες προκύψαμε καὶ στίς ὁποῖες ὀφείλομε νὰ ἀντιταχθῶμε. Αὐτὸ σημαίνει ἐπαναπροσδιορισμὸν ὄχι μόνον τῆς σχέσιν μας μὲ τὴν πολιτικὴν, ἀλλὰ καὶ τῆς ἴδιας τῆς πολιτικῆς. Ὅταν ἡ τελευταία θέτει ὡς ὄρον γιὰ τὴ συμμετοχὴν μας στίς δικὰς τῆς πρακτικὰς τὴν ὑπαγωγὴν τοῦ θεωρητικοῦ συλλογίζεσθαι σὲ ἐπιχειρηματολογίαις στήριξης τῶν κάθε λογῆς ἐξουσιαστικῶν μηχανισμῶν, τότε ὑπονομεύει τίς διεργασίαι αὐτοσυνειδησίας. Χάνει, ὅμως, ἔτσι καὶ τὴ δυνατότητα νὰ χαράξει ξανά τὴν πορείαν της. Γιατί ἡ ἐπανασηματοδότησις τῶν ὀρων «Δεξιά» καὶ «Ἀριστερά» δὲν μπορεῖ πιά νὰ γίνῃ ἐρήμην τέτοιων διεργασιῶν.

Ὁ ὀρισμὸς πού ἐπιχειροῦμε ἐδῶ φαίνεται νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα ἀποκλεισμῶν καὶ διαχωρισμῶν μέσα ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀναδεικνύονται ὡς διανοούμενοι μόνον ἄτομα πού, εὐνοημένα ἀπὸ τὰ διώματα καὶ τὸν τρόπο συγκρότησίν τους, διαθέτουν ὑψηλὸν βαθμὸν πνευματικότητος καὶ ὀξυμένην αἴσθησιν εὐ-

* Εἰσήγησις στὴ συνάντησιν διανοουμένων τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, πού ἔγινε τὸν περασμένον Μάιον στὴ Θεσσαλονίκην

θήνης. Στην πραγματικότητα, όμως, είναι αποτέλεσμα άρνησης των αποκλεισμών και των διαχωρισμών: αντιμετωπίζουμε τους διανοούμενους ως άτομα πού, πριν ή αφού ενδώσουν σε μιάν άκριτη ένσωμάτωσή τους στους μηχανισμούς εξουσίας, τολμούν νά ξανασκεφτούν τό πώς, τό γιατί και τό τί της λειτουργίας τους. Μ' ένα τέτοιο σκεπτικό, ό διανοούμενος παύει νά λειτουργεί ως «ή συνείδηση του λαού» και ό λαός (ή κοινωνία, καλύτερα) αντιμετωπίζεται ως ένα δυνάμει σύνολο αυτοσυνειδητων ατόμων. Αυτό πού άποφεύγουμε, έτσι, είναι νά αναθέσουμε τίς διεργασίες της αυτοσυνειδησίας σε ξεχωριστά και εξειδικευμένα επαγγέλματα, πράγμα πού μάς άπαλλάσσει από τή στείρα και άσκοπη τακτική του έγκωμιού ή του φόγου. Τακτική πού άσκειται κατά κόρον όταν πρόκειται νά συγκαλύψουμε τίς δικές μας εϋθύνες.

Αντίθετα μέ τίς βλέψεις της διανόησης, έτσι όπως έκφραστηκαν τά τελευταία χρόνια, ή διλήψη των αυτοσυνειδητων ατόμων δέν έξαντλείται στην έξασφάλιση της δυνατότητας νά δραματίσουν τό ρόλο γιά τόν όποιο έχουν συγκροτηθεί. Μιά τέτοια περιορισμένη βλέψη προκαλεί συνήθως τή βεβιασμένη μετακίνηση από πεδία παρέμβασης πού έχουν φθαρεί ή έχουν άκρωθεί σε πεδία παρέμβασης πού κρίνονται ζωτικού ένδιαφερόντος, μέ βάση κυρίως τίς παροχές και τίς δυνατότητες πού υπόσχονται. Η μετακίνηση από τίς ιδέες στις πληροφορίες, από τήν ανάλυση στην έννημέρωση, από τήν άδέσμευτη έρευνα στην χρηματοδοτούμενη έρευνα δέν ισοδυναμεί, βέβαια, μέ άπλή άλλαγή του ένδύματος. Χωρίς νά άφυδατώνει πάντα τήν κριτική σκέψη του διανοούμενου, τίς πού πολλές φορές τήν άποπροσανατολίζει (ή σκέψη από τόν τρόπο ζωής γίνεται μέσο προσωπικής προώθησης). Σε κάθε περίπτωση, τήν άποδυναμώνει. Η κριτική σκέψη άντί νά συμβάλλει, μέ τίς δικές της παρεμβάσεις, στην πρόοδο της θεωρίας, μετατρέπεται σε άφύλαχο όχυρό πού εύκολα καταλαμβάνει ή πολεμική. Η πολεμική, στην όποία κατά κόρον αναλώθηκε ό πολιτικός λόγος αυτού του αιώνα, είναι γνωστό πιά ότι ένισχύει τήν ιδεολογία αλλά μάς άποξενώνει από τή θεωρία.

Δέν είναι τυχαίο πού ή κριτική του σταλισμοϋ, τήν όποία έπωμίσθησαν οί έναργέστερες συνειδήσεις της εποχής μας, όδήγησε τούς μέν μαρξιστές διανοούμενους, πού τήν άσκησαν ή τήν άποδέχτηκαν, σε μιάν άργή και μακρόχρονη αίτο - περιθωριοποίησή τους, γιά νά μετατρέψει σε άπολογητές της λεγόμενης μεταμοντέρνας κοινωνίας πολλούς από τούς μή μαρξιστές διανοούμενους πού τή χρησιμοποίησαν γιά νά στηρίξουν δικές τους θέσεις. Έτσι, τήν κριτική πού άποτελέσε βασικό συστατικό της νεωτερικής σκέψης τή διαδέχτηκε, τά τελευταία είκοσι χρόνια, ή πολεμική κατά της νεωτερικής σκέψης. Μέ τόν όρο «νεωτερική σκέψη» άποδίδω τήν αντιθετικιστική, άντιαναγωγική σκέψη ή όποία κριτικά διαλεγόμενη μέ τόν Διαφωτισμό, από τά τέλη του 18ου αι. και μετά, έπιχείρησε νά ξεπεράσει τά λογικά σχήματά του, τίς ιδέες, τίς θέσεις του. Η τελευταία, άντί νά θεωρηθεί πυρήνας ιστορικοκριτικών προσεγγίσεων, θεωρήθηκε ή μήτρα κάθε σύγχρονης μορφής όλοκληρωτισμοϋ.

Γι' αυτές τίς έπιστημολογικές ψευδοαναγνωρίσεις χρειάστηκε νά γίνουν θεωρητικές παραποιήσεις τίς όποιες διευκόλυναν οί μετακινήσεις των διανοούμενων από τό πεδίο των άποσαφηνίσεων, πού προωθεί ή κριτική, στο πεδίο των συσκοτίσεων, πού διευκολύνει ή πολεμική. Χρωήθηκε, έτσι, ή νεωτερική σκέψη όχι μόνο τή χρεοκοπία αλλά και τή δημιουργία του ύπαρκτου σοσιαλισμοϋ. Τά λίγα χρόνια πού μεσολάδησαν από τήν κατάρρευση του ύπαρκτου σοσιαλισμοϋ δέν είναι άρκετά, ώστόσο, γιά νά άντιληφθούν όσοι τίς άποτόλμησαν ότι ένας τέτοιος έλιγμός, πού τούς άπάλλασε κι από τήν περιθωριοποίηση και από τήν ύποαπασχόληση, τούς στέρησε, παρ' όλ' αυ-

τά, τό σημαντικότερο σήμερα: τά θεωρητικά μέσα πού χρειάζονται γιά τήν αναγνώριση και τήν αυτοαναγνώριση της σύγχρονης τεχνοκαπιταλιστικής κοινωνίας.

Αποκομμένη από τό θεωρητικό συλλογίζεσθαι, ή διανόηση, κατά τίς τελευταίες δύο δεκαετίες, έπιχειρεί νά θέσει υπό άναίρεση τή φιλοσοφία, άσκώντας πολεμική στην μέθοδο θεμελίωσης μέ τήν όποία, επί είκοσι πέντε αιώνες, ή φιλοσοφία έξασφάλισε όχι βέβαια άπλως και μόνον κύρος και νομιμότητα, αλλά τήν έγκυρότητα και τήν άξιοπιστία της ως έγχειρημα πρόσβασης στην άλήθεια. Η φιλοσοφία ύποστηρίζουν (μεταφέρω τά λόγια του Rorty) ότι «πρέπει νά έκφράζει τίς πολιτικές μας έλπίδες κι όχι νά στηρίζει τίς πολιτικές πρακτικές μας». Ξεχνούν, βέβαια, ότι δουλειά της φιλοσοφίας είναι νά μάς δείχνει τί μπορούμε νά έλπίζουμε μέσα στον δοσμένο ιστορικοκοινωνικό κόσμο. Πρόκειται γιά δουλειά θεωρητική και πρακτική ταυτόχρονα, μέ συνεχείς αναλύσεις κι άποτιμήσεις, ύπερμετρα δύσκολη κι έπιπλέον άμφιλεγόμενη. Χωρίς τήν όποία, όμως, δέν δικαιούμαστε πιά νά έλπίζουμε.

Οί ίδιοι άνθρωποι της διανόησης θέτουν υπό περιορισμό και τήν ιστορική ανάλυση, πείθοντάς τήν νά ξαναγίνει αυτό πού άρνήθηκε νά είναι και δέν είναι πιά: αφήγηση.

Θέτοντας υπό άναίρεση τή φιλοσοφία και τήν ιστορία, έξασφαλίζονται έτσι όλοι εκείνοι οί όροι πού άπαιτούνται ώστε ένας κόσμος έτοιμος νά παραδοθεί στο κενό άπεγνωσμένα νά συνεχίζει νά έπενδύει, γιά τή σωτηρία του, στις διαδικασίες του έκσυγχρονισμοϋ. Σε διαδικασίες, δηλαδή, διευρυμένης άναπαγωγής του ισχύοντος.

Σέ ό,τι άφορά τίς προοπτικές, τούς δραματισμούς και τίς έναλλακτικές λύσεις, φαίνεται, έτσι, ότι διανύουμε μιά περίοδο μετάβασης στα τυφλά, άνάλογη μέ εκείνη της εποχής των νεότερων χρόνων, πριν από τή συνειδησιακή έκρηξη του Διαφωτισμοϋ. Ο κόσμος άλλάζει πρόσωπο, ενώ έμεις, άποκομμένοι από τίς διεργασίες πού όδηγούν στην δημοκρατία ενός δικού μας προσώπου, δέν μπορούμε νά σκεφτούμε τούς τρόπους και τίς όρους κάτω από τούς όποιους άλλάζει.

Τά γνωστότερα ρεύματα της διανόησης άρκούνται νά άντικαθιστούν τά πρίσματα μέσα από τά όποία έπιχειρούν νά δούν μέ άλλο τρόπο έναν κόσμο τόν όποιο δυσκολεύονται νά αναγνωρίσουν στην ιστορικότητά του και τόν θεωρούν, όντας τά ίδια άνιστορικά, άναλλοίωτο.

Τά πρίσματα αυτά, πού ύποκαθιστούν τό ένα τό άλλο, λειτουργούν ως έπάλληλες έστιές κεντροθέτησης της σκέψης. Της έπιβάλλουν νά προσκολληθεί πάνω τους, νά περιστραφεί γύρω από τό καθένα άπ' αυτά χωριστά, τήν κάθε φορά. Έν τέλει νά λειτουργήσει μέ τή μορφή κλειστοϋ κυκλώματος. Είτε δοϋμε τόν κόσμο μέσα από τό πρίσμα του λόγου ή της γλώσσας, της έπικοινωνίας ή του παιγνιδιοϋ, του «όλα έπιτρέπονται» ή του «τίποτα δέν ισχύει», τό μόνο πού πετυχαίνουμε είναι νά βλέπουμε έναν κόσμο άλληλουχιών και άλληλεξαρτήσεων μέσα στο χρόνο σαν έναν κόσμο κλειστό και έξω από τό χρόνο.

Παρεμποδίζονται έτσι οί διαδικασίες άποκεντροθέτησης της ίδιας της σκέψης. Διαδικασίες πού έγκαινίασε ή κοσμική φιλοσοφία, πριν από δύο αιώνες, μέ τό τέλος του Διαφωτισμοϋ, όταν άρνήθηκε, μέ τήν κριτική λειτουργία της, και τόν δογματισμό και τόν σκεπτικισμό. Κλείνοντας τό κεφάλαιο των διαφόρων θεοδικιών, ή φιλοσοφία αυτή άνοιξε τό δρόμο στις διαδικασίες χειραφέτησης, πρώτα άπ' όλα της ίδιας της σκέψης. Από τότε δρισκόμαστε συνεχώς, μέ όσα κάνουμε και όσα δέν κάνουμε, μέσα στον σύγχρονο κόσμο, άντιμέτωποι μέ τό πρόβλημα της έλευθερίας μας. Κάθε στιγμή είναι ή στιγμή νά ξανασκεφτούμε τί νόημα έχει γιά μάς μιά άνθρωποδικία πού γράφουν τά γεγονότα και νομίζουμε, όσο δέν άποκτούμε αυτοσυνείδηση, ότι τό κάνουν έρήμην μας.

'Από ...έως

από τό Λύκειο έως τίς εξετάσεις

του Γιώργου Καρρά

Είχε πεί κάτι ο Ζήνων και κρίθηκε σκόπιμο να εκθέσει τίς ἐπ' αὐτοῦ ἀπόψεις της ἡ φουρνιά τοῦ '68 πού ἔδινε εἰσαγωγικές γιά τό Πολυτεχνεῖο. «Ζήνων ἔφη...» λοιπόν και, στόν διάδρομο πρὸς τήν παράδοση τῆς κόλλας, ἕνας συνυποψήφιος μου ἔδειξε στά πεταχτά τήν δική του νά δει ἂν καλά εἶχε καταλάβει τό ὑπαγορευθέν θέμα: «Ζήνων ἔφη...». Νά ζεῖ ἡ Ἔφη ἢ νά μή ζεῖ; Σωστά, πολύ σωστά, τόν διαβεβαίωσα μέ αἰσθήματα συμπόνιας και ἀνωτερότητας. Τό 5,5, στά 20 πού τελικά πήρα δέν δικαιολογεῖ τό δεύτερο.

Ἦταν ἀκόμα ἡ ἐποχή τοῦ κορόνα-γράμματα, ὅπου οἱ μισοὶ ξεσκαρταρίζονταν ἤδη ἀπό τίς ἐκφωνήσεις και τίς πονηριές ἢ και τίς μοχθηριές τῶν θεμάτων και ὅπου ἡ πτώση, ἐνίοτε δέ και ἡ κατάρπτωση, τῶν βάσεων δέν συνιστοῦσε ὀξύ κοινωνικό πρόβλημα ἢ τουλάχιστον «πρόβλημα» τῶν ἐφημερίδων και ἐπομένως κοινωνικό πρόβλημα. Τότε ἔπεφτε τσεκούρι πού δέν ντρεπόταν νά πεί τό ὄνομά του. Ὅμως τέτοιες ὁμαδικές «ἀποτυχίες» τοῦ μαθητόκοσμου δέν ἦταν, φαίνεται, δυνατόν νά γίνονιν ἀνεκτές γιά πολύ. Γιατί ὄντως ἀπό ἕνα σημεῖο και πέρα τό ἄγχος, ἡ ἔγνοια, ἡ τσαντίλα ἢ ἀπλῶς ἡ σκέψη τῶν γονιῶν ἔδρισκαν διέξοδο στήν καταγγελία εἴτε τῶν ὑπευθύνων γιά τά θέματα εἴτε τοῦ ἴδιου τοῦ σχολείου. Τό παιδί διάβασε, τό παιδί ἔσπασε, τό παιδί σκίστηκε, πῶς πήρε 9; Κάτι στραβό ὑπάρχει, κάπου: στήν Ἐπιτροπή, στό σχολεῖο, στό ὑπουργεῖο, στό σύστημα ἐν γένει. Δυσάρεστα πράγματα αὐτά, και ὄχι μόνο γιά τά παιδιά και τούς γονεῖς. Και χαρᾶς εὐαγγέλια γιά τρομοκράτες τύπου Νέων, Ἀπογευματινῆς, Ἐλευθεροτυπίας.

Κάτι ἔπρεπε νά γίνει. Πολύ περισσότερο πού τό ζήτημα ἦταν ἀπολύτως πρόσφορο γιά τόν γενικεύμενο λαϊκισμό, κυρίως τόν ἐντυπο, στόν συνδυασμό του μέ τό αἶσθημα τῆς ἡττας ἢ ἀκόμα και μιάς πρώτης ἀντίδρασης γονέων και παιδιῶν ἀπέναντι σέ ἕνα σύστημα χρονοδόρο, δραχμοδόρο, ψυχοδόρο. Κατέβαλε προσπάθειες λοιπόν ἡ πολιτεία, στό ὄνομα τοῦ γενικοῦ καλοῦ (μέ τή βοήθεια και τοῦ ἐκάστοτε συμπολιτευόμενου τύπου), νά δώσει στή «σφαγή» — τήν ἴδια αὐτή σφαγή μέ ἀντίστοιχο ἀκριβῶς ἀριθμό θυμάτων — τήν ὀλοένα ἀπαλότερη μορφή μιάς, κοινωνικά πιό ἀποδεκτῆς, ἀτομικῆς ἀτυχίας, ἀνημπορίας ἢ ἀνικανότητας, μετατρέποντάς την σέ ἀτελειώτο ἄθροισμα ἀτομικῶν περιπτώσεων.

Ἄλλο, ἔτσι, μιά γενική βαθμολογική καθίζηση πού ἀντανάκλα «τά χάλια τῆς παιδείας μας» και ἄλλο νά μένει τό παιδί ἐκτός νυμφῶνος ἀλλά μέ ἕνα ἀξιοπρεπέστατο 16 ἢ 17 πού περιοποιεῖ τιμή και στό ἴδιο και στοῦς οἰκείους του ἀλλά και στό ἐκπαιδευτικό σύστημα ἐν γένει. Τό παιδί διάβασε και πήγε καλά — τί νά γίνει, ὁ ἄλλος ἔγραψε 17 ἢ 18. Τά τελευταῖα λοιπόν χρόνια ἔχει πραγματοποιηθεῖ μέσω τῶν θεμάτων, τῆς ὕλης και τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας γενικῶς ἕνας εὐδιάκριτος διαχωρισμός.

Ἀπό τή μιά εἶναι ὁ ἴδιος ὁ δάθμος, ἡ «ἐπίδοση» καθ' ἑαυτή. Και ἡ γενική εἰκόνα τους, ὁ μέσος ὀρος δηλαδή και οἱ βάσεις. Αὐτά ἀποτελοῦν τό θερμομέτρο τῆς παιδείας μας. Ἐάν ὑπάρχει κοινωνικό πρόβλημα, ἐκεῖ θά ἐκδηλωθεῖ. Ψηλές βάσεις και καλοί βαθμοί, εὐχαριστημένοι, ροδαλοί, σχεδόν σοσιαλρεαλιστικοί ἀποτυχόντες τῶν εξετάσεων — κάπως ἔτσι θά μπο

ροῦσε νά περιγραφεῖ τό ἰδανικό τῆς πολιτείας σήμερα. Και εἶναι δύσκολο νά φανταστεῖ κανεῖς μεγαλύτερο κομπλιμάν γιά τό ὑπουργεῖο ἀπό τά λόγια ἐξερχόμενου προχθές ἀπό τό ἐξεταστικό κέντρο: «Ἦταν πολύ ἀπλά τά ἐρωτήματα ὅλα. Ἐγώ βέβαια γιά διάφορους λόγους πρέπει νά ἔχω γράψει γύρω στό 15 ἀλλά τό θέμα εἶναι ὅτι ὅποιος εἶχε διαβάσει ἔγραψε». Οὐφ! ἀνάσανε ὁ Φατούρος ἀπό τό ἄγχος τῶν εξετάσεων. Ἄσε τώρα τίς ἐφημερίδες νά ψάχνουν μέ τό μικροσκόπιο γιά λάθη στά θέματα και γιά μακελειά. Ἐχει πλέον τί νά τοῦς ἀπαντήσῃ, ἔχει και ἡ κυρία Συλβᾶνα Ράπη πῶς νά τόν ὑπερασπιστεῖ. Κοινωνικά, λοιπόν, πᾶμε καλά. Μέ «βατά» θέματα δαίνουμε καλῶς.

Αὐτά γιά τό γενικό. Ἀπό τήν ἄλλη ὑπάρχει τό εἰδικό, τό ἀτομικό, ἐν προκειμένῳ ἡ εἰσαγωγή στήν ἀνώτατη ἐκπαίδευση. Τό ποιός πέρασε ἢ δέν πέρασε εἶναι πλέον ζήτημα και ἀποκλειστική εὐθύνη τοῦ καθενός ξεχωριστά, ἡ πολιτεία ἔχει πράξει τό καθήκον της: ἀγαπητέ φίλε και φίλη, σοῦ εὐχόμεσαστε καλή σταδιοδρομία σέ ὅ,τι ἐπιλέξεις ἀπό δῶ και πέρα — ὁ ἀριθμός τῶν θέσεων εἶναι, βλέπεις, πεπερασμένος. Χωρίζουμε σάν φίλοι. Ἄλλωστε εὐκαιρίες γιά τήν προσωπική σου καλλιέργεια σοῦ ἀνοίγονται πολλές. Πήγαινε στήν Ἐπίδαυρο, τράβα στό Μέγαρο, δές κανά σινεμά, ἀνοιξε καμιά ἐγκυκλοπαίδεια, πάρε παράδειγμα ἀπό τόν κ. Μικρούτσικο πού ἐσχάτως «πετάει», παρά τά κιλᾶ του, μ' ἕνα βιβλίο.

Μέ τό μυαλό τους λοιπόν στό γενικό καλό, οἱ ἀρμόδιοι ἔχουν ἐπιτελέσει τό τιτάνειο ἔργο νά ἀναβαθμίσουν ριζικά τήν παιδεία μέσα σέ λίγα χρόνια, τήν ἐπίδοση τῶν μαθητῶν, τίς βάσεις, νά γεμίσουν τόν τόπο μέ ἀποτυχόντες λίαν καλῶς. Ἡ μέθοδος ἦταν ἀπλή: περιορισμός στήν ὕλη τῆς τρίτης Λυκείου, συρρικνώσεις τῆς διδασκτέας ἢ διδασθέας ἢ ἐξεταστέας ὕλης, ἀπλοστέωση τῶν θεμάτων, τυποποίηση τῆς διόρθωσης. Μπορεῖ ἀπό μιά ἀποψη νά εἶναι πολύ σκληρότερο νά μήν περνᾶνε κανεῖς μέ τόσο ἀπλά θέματα, θά πρέπει νά ἀναγνωρίσεις, ὁμως, ἀγαπητέ φίλε και φίλη, ὅτι δι' αὐτῆς τῆς μεθόδου σοῦ δουλεύουμε τό στόμα, σέ σένα και σ' ὄλο σου τό σόι. Ὅλα τούτα

οί αντιλαϊκιστές αρμόδιοι δέν τά είπαν ακριβώς έτσι. Θά περιόριζαν, λέει, τόν ρόλο τής παραπαιδείας (χωρίς σχολία αυτό) καί έπομένως, άνεξαοτηοποιώντας το από τήν τσέπη, θά έκαναν τό σύστημα τών εισαγωγικών κοινωνικά δικαιοτέρο (αυτό τό σχολιάζουν οί στατιστικές καί ή προαναφερθείσα πάταξη τής παραπαιδείας).

Μέ τό ύπερωήτημα μόνο είχε πρόβλημα ένας ύποψήφιος: «έπρεπε νά σκεφτείς καί νά διαλέξεις έσύ τί νά γράψεις, δέν ύπήρχε δηλαδή συγκεκριμένη απάντηση». Ο άνθρωπος δέν έννοούσε ότι ή απάντηση ήταν άφρημένη. Δέν έννοούσε καν ότι ή απάντηση δέν ύπήρχε στό βιβλίο. Ήθελε μάλλον νά πεί ότι δέν ήταν άμεσα καί άμέσως άναγνωρίσιμο σέ ποιό ακριβώς κεφάλαιο άναφερόταν τό θέμα ή, άκόμα παραπέρα, ότι τό ίδιο τό θέμα δέν ήταν «συγκεκριμένο» τίτλος κεφαλαίου όπως ήταν όλα τά άλλα. Καί πραγματικά, τά φετινά γενικής άποδοχής θέματα χάρη στά όποια δέν άνοιξε ρουθούνη (στά πρωτοσέλιδα) έδειξαν ίσως καθαρότερα από άλλες φορές τήν πλήρη έξαθλίωση του θεσμού τών γενικών έξετάσεων.

Κι άν στά μαθηματικά καί τή φυσική δέν έχουμε φτάσει άκόμα στό σημείο οί μαθητές νά διαγωνίζονται μόνο στίς λυμένες άσκήσεις του βιβλίου, άλλα μαθήματα προσφέρονται πολύ πιό άπτά γι' αυτήν τήν ένγένε άναβάθμιση τής παιδείας. «Οί έρωτήσεις ήταν καλοδιατυπωμένες», είπε μιά κοπελιά στόν δημοσιογράφο γιά τά θέματα ίστορίας τής Δ' δέσμης. Είχε δίκιο, μόνο πού δέν ήταν έρωτήσεις. Τά τρία από τά τέσσερα θέματα δέν είχαν ούτε έρωτηματικό ούτε μιά κάποια προστακτική δέν είχαν καν ρήμα. Ήταν άπλώς καί μόνο τίτλοι πού επιδέχονταν άπαντήσεις «συγκεκριμένες» από τά φροντιστήρια του τύπου: σελ. 71-72 από «Ασ' τα νά πάνε...» έως «...Χριστός κι Απόστολος». Απο μιά άποψη βέβαια μπορούν νά χαρακτηριστούν καί θέματα κρίσεως, πού λέμε, μιά καί οί μαθητές δέν άρκοϋσε νά θυμούνται από στήθους τίς έν λόγω σελίδες, έπρεπε πρώτα νά βροϋν καί γιά ποιές ακριβώς σελίδες μιλάμε. Καί ή κρίση αυτή φτάνει σέ ύψηλά επίπεδα μέ θέματα π.χ. όπως εκείνο τής κοινωνιολογίας. Ζήτημα 3ον: «Ταυτόχρονη άσκηση πολλών ρόλων από τό άτομο — σύγκρουση ρόλων». Αυτό. Είναι προφανές στόν καθένα μας περι τίνος πρόκειται. Πρόκειται βέβαια γιά: σελ. 199-200 από «κάθε άτομο άσκει ... λιγότερες εϋθύνες» καί σελ. 200 παρ. 5. Μήν άνησυχείτε, αυτό τό παρ. σημαίνει παράγραφος, όχι παροράματα.

Στήν δέ έκθεση έκτέθηκαν όχι οί ιδέες τών ύποψηφίων όσο κυρίως ή ΚΕΓΕ. Ο Δ. Μαρωνίτης στό Βήμα καί ο Αγγελος Έλεφάντης στήν Έποχή έχουν άναφερθεί στόν άγοραίο δογματισμό τών δύο θεμάτων πού δόθηκαν. Πραγματικά, άμφότερα όρισαν όχι τό άντικείμενο άλλα τήν έφημεριδογραφικά κοινότοπη άποψη καί άξίωσαν ρητά τί νά λεχθεί επ' αυτής. Ζήτησαν από τά παιδιά νά γράψουν «στά σίγουρα» καί επιπλέον — αυτό είναι τό καινούργιο — τούς ύπέδειξαν μέ έπαρκή σαφήνια ποιά ακριβώς είναι αυτά τά σίγουρα.

Άλλά άς μήν άποδώσουμε άποκλειστικά στίς διάφορες ΚΕΓΕ τέτοια μνημειώδη στενοκεφαλιά, ούτε μπορεί κανείς νά φανταστεί ότι οί άνθρωποι αυτοί είναι τόσο άσχετοι, άντιπαιδαγωγικοί, φτηνοί, ρηχοί ή μισάνθρωποι. Τό πιθανότερο είναι ότι γνωρίζουν καλά πώς κάθε θέμα δεμένο λιγότερο πισθάγκωνα από εκείνα πού έδωσαν, άνοίγει τούς άσους του Αιόλου. Καταργεί τό αίτημα γιά «άντικειμενικότητα» καί αφήνει τά φροντιστήρια νά άντιπαλεύουν έλεύθερα στίς οικείες στήλες τών έφημεριδών, προκαλώντας χάος στά ΜΜΕ, δημιουργώντας παρατεταμένη άναταραχή καί παίζοντας μέ τόν πόνο τών ύποψηφίων καί τόν, κάπως διαφορετικό, του ύπουργείου. Ίδανικό θέμα είναι εκείνο γιά τό όποιο οί εκθέσεις τών φροντιστηρίων, τήν έπομένη, μοιάζουν σάν σταγόνες νερό.

Δέν είναι λοιπόν μόνο τά όσα είπαμε προηγουμένως. Είναι ταυτόχρονα καί εκείνο τό αίτημα γιά «άντικειμενικότητα» πού διαπερνά τά θέματα, προσδιορίζει άρα καί τήν ίδια τήν εκπαιδευτική διαδικασία, σφραγίζει τελικά τήν εκπαίδευση. Σέ μιά κοινωνία όπου μορφωμένος θεωρείται, καί δυστυχέστατα συνήθως είναι, μόνο όποιος έχει περάσει από τό πανεπιστήμιο, ένα πανεπιστήμιο πού μένει κλειστό στή μεγάλη πλειοψηφία τών νέων παρά τίς πρόσφατες — άτελείς ίσως άλλα πάντως άνατρεπτικές — προτάσεις γιά τό άνοιγμά του σέ όλους, οί εισαγωγικές έξετάσεις άρρωστα μέν άλλα μάλλον μοιραία άποτελούν μιά διαδικασία πού εισπράττεται σάν δοκιμασία ζωής ή θανάτου, εισιτήριο στό μέλλον. Ποιός περιμένει λοιπόν από έναν γονέα νά δεχτεί νά κριθεί τό παιδί του, πχ. στό μάθημα τής έκθεσης, μέ κριτήρια άς πούμε ποιοτικά καί όχι άμεσα μετρήσιμα, ποιός είναι διατεθειμένος νά ρισκάρει νά κοπεί ο γιός του επειδή ο έξεταστής έτυχε νά ίεραρχεί ψηλότερα τόν εϊσμό από τόν διορθωτή τής κόρης του άλλου πού δίνει περισσότερο βάρος στόν κοινό νοϋ, ένώ ένας τρίτος τείνει νά επιδραβεύσει μέ μιά μονάδα τήν τόλμη μιάς άκρικής άποψης καί τήν ποιητικότητα ή τήν έλλειπτικότητα του γραπτού; Καί νά κοπεί έσύ καί τά φτερά σου γι' αυτήν τήν καταραμένη μονάδα; Ποιός γονιός νά έμπιστευτεί τό μέλλον του παιδιού του στήν «κρίση» ή τά χούγια ενός τυχαίου διορθωτή πού του 'λαχε άνάμεσα στόν σωρό τών άλλων διορθωτών;

Άκόμα καί στήν έκθεση λοιπόν, καί πολύ περισσότερο στό πρόσφορα μαθήματα π.χ. τής ίστορίας καί τής κοινωνιολογίας, φαίνεται πεντακάθαρα αυτό τό γενικό, σχεδόν άντικειμενικό, όπως έχουν τά πράγματα, αίτημα νά άποκλειστεί ο «άνθρωπινος παράγων» από τίς γενικές έξετάσεις. Όχι του ύποψηφίου, αυτό μόνο έν μέρος γίνεται, άλλα ο άνθρώπινος παράγωντας πού λέγεται επιτροπή, έξεταστής, διορθωτής. Ένας τέτοιος άποκλεισμός όδηγει πλέον σέ μηχανικά μέσα — ή διορθωση από ένα μαγνητόφωνο θά ήταν υπό τίς περιστάσεις ή ιδεατή λύση. Οί μαθητές δηλαδή νά διαγωνίζονται κυρίως στήν όμοιομορφία καί νά κατατάσσονται βάσει τής πιστότητας μέ τήν όποια άνταποκρίνονται στό «διδασκόμενο» πρωτότυπο. Όχι γιατί ή κοινωνία μας άποζητά καλά καί σώνει τήν άποστήθιση ή τήν άπονείκρωση τών νέων, όχι γιατί τό 1994 είναι τάχα 1984, άλλα γιατί κάτι τέτοιο μοιάζει νά είναι τό μοναδικό δυνατό πλαίσιο του φέρ-πλέι σέ ένα «παιχνίδι δίχως αύριο». Καί πλαίσιο τής ίδιας τής εκπαίδευσης, άφου κι εκείνης άποστολή είναι νά έξυπηρετήσει αυτήν ακριβώς τήν ώρα τής κρίσεως. Πόσο μάλλον πού όλα τούτα άνεβάζουν τίς βάσεις, πατάσσουν τήν παραπαιδεία, προάγουν τά συμφέροντα τών λαϊκών στρωμάτων καί επιτρέπουν στό ύπουργείο Παιδείας νά επιδεικνύει έργο έξωραϊστικού συλλόγου...

Μικρές άλλαγές δέν μπορούν νά μās σώσουν. Ούτως έχόντων τών πραγμάτων, τό νά βρεθούν τίποτα τολμηρά ή άπλώς άνυποψίαστα μέλη τής επιτροπής θεμάτων καί νά άμολήσουν ξαφνικά τίποτα κουλτουρέ θέματα στά μούτρα παιδιών πού έχουν σπάσει στήν άπομνημόνευση καί τήν καθοδηγούμενη χρησιμοθηρία ήδη από τίς άτυπες δέσμες του γυμνασίου, είναι μάλλον άκόμα πιό άπάνθρωπο, πειραματισμοί στήν κασίδα τών άθώων τής ύπόθεσης. Τόσο σύνθετα δείχνουν νά είναι πρός τό παρόν τά πράγματα. Τόσο, πού μόνο ο εκ βάθρων άναπροσανατολισμός τής παιδείας μέ τό ταυτόχρονο άνοιγμα τών πανεπιστημίων θά μπορούσε ίσως νά άντιστρατευθεί αυτό τό γενικό αίτημα γιά «άντικειμενικότητα» καί τυφλή τυποποίηση στήν παιδεία, πού αρχίζει από τήν έξ απαλών όνύχων «έξειδίκευση» καί καταλήγει σέ αυτή τήν έξαορωίωση έξεταστών καί έξεταζομένων, ήμώων τών ύπολοίπων συμπεριλαμβανομένων...

Γλώσσα και Πολιτική

της Βάσως Κιντή

Ο διάλογος περί γλώσσας στη χώρα μας ό οποίος επί μακρόν, αφορούσε τη διεκκυστίδα μεταξύ νεοελληνικών και αρχαίων, έστιάστηκε τό τελευταίο διάστημα στά μέτρα πού έλαβε ή γαλλική κυβέρνηση για τήν προστασία τής γαλλικής γλώσσας από τή διεύδυση και τήν κατακτητική μανία τής αγγλικής. Οί λεγόμενες ρυθμίσεις Τουμπόν, τού Γάλλου αρμόδιου ύπουργού, αποβλέπουν στό νά άποθαρρύνουν τή χρήση αγγλισμών και αγγλικών όρων στό έμπόριο, τήν έπιστήμη, τά μέσα ενημέρωσης, στό Δημόσιο, στήν καθημερινή ζωή. Τό πρόβλημα πού αναδείχτηκε και στόν καθ' ήμάς διάλογο μέ άφορητή τόν νόμο Τουμπόν είναι κατά πόσον είναι θεμιτή μία παρεμβατική πολιτική στή γλώσσα, κατά πόσον επιτρέπεται νά λαμβάνονται διοικητικά μέτρα ύπεράσπισης ή περιχαράκωσης μιιάς γλώσσας άπέναντι σέ άλλες, κατά πόσον δικαιολογείται ή επιφυλακτικότητα και ό φόβος άπέναντι στους νεολογισμούς, στά δάνεια, στίς προσμείξεις. Τά ίδια ζητήματα μās άπασχόλησαν όταν καταργήθηκαν οι τόνοι και τά πνεύματα, όταν δηλαδή τό κράτος, στήν περίπτωση αυτή, δέν άντιστάθηκε αλλά ενέδωσε στίς άπαιτήσεις τών καιρών, τής αγοράς, οικονομικής και μή. Τά ίδια, όταν προτάθηκε ή έπαναφορά τής διδασκαλίας τών αρχαίων στό γυμνάσιο, όποτε συζητήθηκε μεταξύ άλλων ή συνέχεια και ή καθαρότητα τής έλληνικής διά μέσου τών αιώνων ή ή ύπεροχή τής έναντι άλλων γλωσσών. Τό έρώτημα ήταν κατά πόσον μπορούμε νά μιλάμε για μία ένιαία άμυγή γλώσσα ή πολλές «νοθευμένες» μέ νεολογισμούς και δάνεια (π.χ. όμηρική, άττική, μεσαιωνική, νεοελληνική). Τό επίδικον τού διαλόγου ήταν και πάλι τό δικαιολογημένον ή όχι άξιολογικών κρίσεων και συνεπαγόμενων μέτρων για τή γλώσσα.

Σέ όλες τίς περιπτώσεις, στό νόμο Τουμπόν, στήν κατάργηση τών τόνων, στήν εισαγωγή τών αρχαίων στό γυμνάσιο, οι παρατάξεις ήταν δύο: στό ένα στρατόπεδο όσοι ύποστηρίζουν ότι δέν μπορούμε και ως εκ τούτου δέν επιτρέπεται νά παρεμβαίνουμε και νά επηρεάζουμε — συνήθως νά αναστέλλουμε — τήν εξέλιξη τής γλώσσας, ή όποία λαμβάνει χώρα άφ' έαυτής, και στό άλλο όσοι ύποστηρίζουν ότι μία παρεμβατική πολιτική κανονιστικού χαρακτήρα όχι άπλώς επιτρέπεται αλλά επιβάλλεται. Στους πρώτους αποδίδεται συνήθως ό τίτλος τού προοδευτικού και στους δεύτερους ό ψογος τού συντηρητικού. Συχνά οι χαρακτηρισμοί αυτοί υιοθετούνται και από τά ίδια τά πρόσωπα πού εμπλέκονται στίς γλωσσικές και τίς φιλολογικές διαμάχες, μέ αποτέλεσμα τό κλίμα νά φορτίζεται και ή συζήτηση νά εκτρέπεται σέ άλλότρια πεδία. Νά σημειώσουμε επίσης ότι ενώ τά συγκεκριμένα πρόσωπα μπορεί νά αλλάζουν στρατόπεδο από θέμα σέ θέμα, οι βασικές άπόψεις πού δίστανται παραμένουν ίδιες, οι δύο παραπάνω.

Η συζήτηση είναι συγκεκριμένη περί τής παρεμβατικής πολιτικής τού κράτους σέ σχέση μέ τή γλώσσα. Στο κράτος είναι πού αναγνωρίζεται ή δέν αναγνωρίζεται τό δικαίωμα νά μετέχει ως στοιχημένη όντότητα στό γίνεσθαι τής γλώσσας. Όπως πολύ εύστοχα παρατήρησε ό Άγγελος Έλεφάντης στό προηγούμενο τεύχος τού *Πολίτη* («Ό νεοφιλελευθερισμός στή γλώσσα»), οι όροι συζήτησης θυμίζουν πολύ τά ανάλογα τού δια-

λόγου περί οικονομίας. Τό «άόρατο χέρι» τού Άνταμ Σμίθ πού όδηγεί μαγικά τήν αϋθόρμητη λειτουργία τής αγοράς και είναι ό φορέας τού ήθικώς καλού όρίζει τό αντίστοιχό του στήν εξέλιξη τής γλώσσας. Όπως οι νεοφιλελεύθεροι στό χώρο τής αγοράς, έτσι και οι νεοφιλελεύθεροι στό χώρο τής γλώσσας περιφρουρούν τήν αϋθόρμητη και συνεπώς άξιολογικά καλή εξέλιξη τής άπό κάθε παρέμβαση κρατική πού νοθεύει, παραποιεί και στρεβλώνει τό σύστημα, είτε πρόκειται για τόν καπιταλισμό είτε για τή γλώσσα. Τό κράτος άντιμετωπίζεται ως διεκπεραιωτικός μηχανισμός μέ ρυθμιστικές άρμοδιότητες πού άσκει μόνον ύψηλή έποπτεία. Δέν επιτρέπεται νά εμπλέκεται στίς διαμάχες, νά μπαίνει στό στίβο τών κοινωνικών πρακτικών. Έάν τό κάνει αυτό, γίνεται τό ίδιο φορέας τού ήθικώς καλού, τού όρθου — και μάλιστα μέ τήν ισχύ πού τού παρέχει ή πολύ συγκεκριμένη του φύση. Και μέ φυλακίσεις, πού λείει ό λόγος, θά μπορεί νά επιβάλλει τήν όρθή χρήση τής γλώσσας. Η σχέση τού κράτους και τών ύπολοίπων πού μετέχουν στό γίνεσθαι τής γλώσσας είναι εκ προοιμίου άνισότιμη και, ως εκ τούτου, ύποστηρίζεται, ή αναγνώριση στό κράτος τού δικαιώματος νά επηρεάζει τήν εξέλιξη τής γλώσσας φαλκιδεύει τήν όλη διαδικασία.

Η άναλογία μέ τήν οικονομία μπορεί νά μās πάει πολύ μακριά: ν' άρχίσουμε δηλαδή νά συζητάμε για τή φύση τού κράτους, τή σχετική ή όχι άυτονομία του κλπ. Άς επιστρέψουμε όμως στό διάλογο περί γλώσσας. Θα πρέπει νά διακρίνουμε στή συζήτησή μας δύο επίπεδα: τό τί γίνεται και τό τί πρέπει νά γίνει. Τό ένα είναι περιγραφικό, τό άλλο άξιολογικό, κανονιστικό. Μεταξύ τους δέν συνδέονται μέ άναγκαίο τρόπο. Στο περιγραφικό επίπεδο θά πρέπει νά σημειώσουμε ότι τό κράτος πράγματι παρεμβαίνει, τόσο αϋθορμήτως όσο και κανονιστικά στή διαμόρφωση και τή χρήση τής γλώσσας. Αϋθορμήτως, παράγοντας κρατικό λόγο. Ός πιό πρόσφατο παράδειγμα αναφέρω τούς νεολογισμούς πού μās κληροδότησε ή όκταετία τού ΠΑΣΟΚ. Κανονιστικά παρεμβαίνει όχι μόνο άμυντικά, μέ τόν τρόπο τής γαλλικής κυβέρνησης, αλλά και πολύ επιθετικά, επιβάλλοντας διά τού σχολείου, μέσω τής διδασκαλίας τής γλώσσας, τής γραμματικής τής και τού συντακτικού, τήν «όρθή» χρήση τής.

Θά πρέπει νά παρατηρήσουμε άκόμη, πάντα στό περιγραφικό επίπεδο, ότι κόμματα και κοινωνικές όμάδες όλου τού πολιτικού φάσματος, μέ τρόπο άμεσο και συγκεκριμένο και όχι άπλως μέ τόν διαφορετικό λόγο τους, αξιώνουν άπό τήν έκάστοτε κυβέρνηση νά πάρει μέτρα πού άφορούν τή γλώσσα. Άλλοτε είναι νά άπαγορεύει τίς ξενόγλωσσες επιγραφές, άλλοτε νά επαναφέρει τά αρχαία, άλλοτε νά διατηρήσει τούς τόνους, άλλοτε νά τούς καταργήσει, άλλοτε νά ενδώσει στή φωνητική όρθογραφία, άλλοτε νά έπιμείνει στήν ιστορική. Άλλοτε νά συντάξει λεξικά, πού σημαίνει μεταξύ άλλων νά όρίσει τί περιλαμβάνεται στή γλώσσα, τί είναι ρσθό και τί λάθος, και άλλοτε νά άγκαλιάσει τή γλώσσα τών νέων, κατ' έξοχήν άποκλίνοσα και αίρετική. Άλλοτε νά έλέγξει τή γλώσσα τών μέσων μαζικής ενημέρωσης κι άλλοτε νά υιοθετήσει έναν μή σεξιστι-

κό λόγο. Πολλά από τὰ αἰτήματα πού σκόρπια παρατέθηκαν προηγουμένως δέν εἶναι ἀσυμβίβαστα μεταξύ τους. Ἄλλα εἶναι ἀριστερά-προοδευτικά, ἄλλα συντηρητικά ἢ τέλος πάντων, γιά νά μείνουμε στήν περιγραφή, ἔτσι χαρακτηρίστηκαν.

Ἐπιπλέον, πολλά γεγονότα πού ἀφοροῦν τή γλώσσα ἀποτιμώνται ἀξιολογικά. Θεωροῦμε π.χ. θετικό γεγονός ὅτι διατηρήθηκε ἡ ἑλληνική γλώσσα στή διάρκεια τῆς ὀθωμανικῆς κατοχῆς καί δέν ἀλώθηκε ἀπό τήν τουρκική, ἐνώ θεωροῦμε ἀρνητικό νά μὴν ἐπιδεικνύεται ἀνοχή σέ γλωσσικά ἰδιώματα μειονοτήτων. Πολλοί θεωροῦν «φτωχό» — ἀσφαλῶς μειωτικός χαρακτηρισμός — τό σημερινό λεξιλόγιο τῆς νεοελληνικῆς ἐνώ ἄλλοι θεωροῦν πλούτο καί πρόοδο νά λέμε «μαῦρος» ἀντί γιά «ἔγχρωμος» ὅταν ἀναφερόμαστε σέ μέλη τῆς μαύρης φυλῆς καί «στελέχωση» ἀντί γιά «ἐπάνδρωση» ὅταν ἀναφερόμαστε στούς ἄνδρες καί τίς γυναῖκες πού συναπαρτίζουν μιὰ ἐπιτροπή. Τό συμπέρασμα στό ὁποῖο θέλω νά καταλήξω μέ ὄλ' αὐτά τὰ παραδείγματα εἶναι, πρῶτον, ὅτι τό κράτος παρεμβαίνει στό γλωσσικό γίγνεσθαι, αὐθορμήτως ἀλλά καί κανονιστικά, δεύτερον, ὅτι τοῦ ζητεῖται ἀπό δεξιούς καί ἀριστερούς ἀδιακρίτως, ἀπό τήν πλειοψηφία καί ἀπό τίς μειοψηφίες, νά παρεμβαίνει καί, τρίτον, ὅτι προοινοῦμε σέ ἀξιολογικές κρίσεις σέ ὅ, τι ἀφορᾷ τή γλώσσα.

Θά μπορούσε ἴσως νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ μόνοι πού δέν τό κάνουν, οἱ μόνοι πού δέν ἐπιζητοῦν ἀλλά ἀντιθέτως ἀπορρίπτουν τήν κρατική παρέμβαση εἶναι οἱ ἐπιστήμονες, π.χ. οἱ γλωσσολόγοι, οἱ ὁποῖοι γνωρίζουν τήν ἀλήθεια σέ σχέση μέ τή γλώσσα. Εἶναι οἱ μόνοι πού δέν ἐνεργοῦν ὑπό τό κράτος πολιτικῆς ἢ κοινωνικῆς ἰδιοτελείας, ὁπότε ἡ κρίση τους, στηριγμένη αὐστηρά στήν ἐπιστήμη τους, εἶναι ἡ μόνη ἀντικειμενική, ἄρα ἡ ὀρθή.

Λέγεται ὅτι ἡ ἐπιστημονική γλωσσολογία ἀναγνωρίζειμόνον νόρμα καί ἀπόκλιση, ὄχι ὀρθό καί λάθος, οὔτε προοδευτικό ἢ ὀπισθοδρομικό. Πράγματι, οἱ γλωσσολόγοι, οἱ φιλόλογοι, οἱ φιλόσοφοι καί ὅσοι τέλος πάντων ἀσχολοῦνται μέ τή γλώσσα δέν θεωροῦν ὅτι κάποια γλώσσα εἶναι ἡ ὀρθή καί οἱ ὑπόλοιπες ἐσφαλμένες, οὔτε χαρακτηρίζουν κάποιο γλωσσικό ἐνέργημα προοδευτικό ἐνώ ἄλλα ὀπισθοδρομικά. Αὐτά ἀκούγονται ἀστεία, ὅπως ἀστείες ἀκούγονται σήμερα φράσεις τοῦ τύπου «ἡ γαλλική εἶναι ἡ μὴν γλώσσα πού ἀντιστοιχεῖ στό πῶς σκεπτόμαστε» ἢ «ἡ γερμανική εἶναι ἡ γλώσσα πού ἀνταποκρίνεται στήν πραγματική δομή τοῦ κόσμου». Ὅσοι τυχόν ὑποστηρίζουν παρόμοιες ἀπόψεις, ἔστω μέ περισσότερο ἐκλεπτυσμένο τρόπο, πλανῶνται σειράν πλανῶν. Ὑπονοῦν ὅτι ὑπάρχει ἡ ὀρθή δομή τοῦ κόσμου, ὁ ὀρθός τρόπος σκέψης, ὅτι ὁ ρόλος τῆς γλώσσας εἶναι νά ἀντανανκλᾷ τόν κόσμο, ὅτι τό νόημα τῶν λέξεων καί τῶν προτάσεων δρῖσκειται στήν ἀλληλουχία τῶν σκέψεων κλπ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἀπόψεις ὅπως αὐτές ἔχουν ἀμφισβητηθεῖ καί ἔχουν ἀπορριφθεῖ στίς ἐπιστήμες τῆς γλώσσας καί τῆς φιλοσοφίας. Δέν εἶναι ἀλήθεια, ὅμως, ὅτι οἱ γλωσσολόγοι καί οἱ φιλόσοφοι δέν χρησιμοποιοῦν τίς ἐννοιες τοῦ ὀρθοῦ καί τοῦ λάθους σέ σχέση μέ τή γλώσσα. Τό δίπολο ὀρθό/λάθος εἶναι συστατικό τῆς χρήσης τῆς γλώσσας. Ἐφόσον ὑπάρχει γραμματική, ρητή ἢ ὑπόρρητη, ὑπάρχει ὀρθό καί λάθος. Τά παιδιά μαθαίνουν τή γλώσσα μέ βάση τό ὀρθό καί τό λάθος, οἱ ἀνθρωπολόγοι μαθαίνουν τίς γλώσσες τῶν φυλῶν πού μελετοῦν μέ βάση τό ὀρθό καί τό λάθος. Ναι, μά, θά ἀντέτεινε κάποιος, αὐτό τό ὀρθό καί τό λάθος δέν εἶναι παρά ἡ νόρμα καί ἡ ἀπόκλιση. Οἱ πολλοί θεωροῦν τό ἕνα σωστό καί τό ἄλλο λάθος. Αὐτή ἡ παραπλανητικά ἀπλή καί ἀθῶα περιγραφή δέν εἶναι παρά μιὰ ἀκραία σηματοκρατική θέση, ἡ ὁποία, τουλάχιστον στή φιλοσοφία, ὅπου μπορῶ νά γνωρίζω καλύτερα, δέν θεωρεῖται σοδαρή. Ὅχι μόνο γιατί καμιά πράξη ἀπόφασης τῆς πλειοψηφίας δέν λαμβάνει χώρα, ἀλλά για-

τί καί στήν τρέχουσα χρήση τῆς γλώσσας τό ὀρθό δέν ταυτίζεται ἀναγκαστικά μέ αὐτό πού λένε οἱ πολλοί. Θά δώσω ἕνα σύγχρονο παράδειγμα. Σήμερα ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν Ἑλλήνων, μορφωμένων καί ἀμόρφωτων, λέει καί γράφει «ὁ ψήφος» ἀντί τοῦ ὀρθοῦ «ἡ ψήφος». Μάλιστα σέ λεξικό πού πολυδιαφημίζεται τελευταία καταχωρίζεται ὡς λέξη τῆς ἑλληνικῆς. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν «κοινοτοπία» πού κακῶς λέγεται καί γράφεται ὡς «κοινοτυπία». Ἡ γιά τό ἐπίθετο «ἔωλος» (μπαγιάτικος) πού χρησιμοποιεῖται διαρκῶς στά μέσα ἐνημέρωσης μέ τήν ἐσφαλμένη σημασία τοῦ «χεῖρος». Μπορεῖ, κατά κανόνα, τό ὀρθό νά ἐκδηλώνεται στίς χρήσεις πού υἱοθετεῖ ἡ πλειοψηφία ἀλλά δέν ὀρίζεται ἀπό τήν πλειοψηφία. Κάτι τέτοιο θά ὀδηγοῦσε στήν ἀπόλυτη αὐθαιρεσία, στό δίκαιο, καί τήν τυραννία τελικά, τοῦ ἰσχυροτέρου. Μπορεῖ βέβαια κάποτε οἱ ἐσφαλμένες χρήσεις πού ἀναφέραμε προηγουμένως νά υἱοθετηθοῦν. Αὐτό συμβαίνει συχνά. Δέν σημαίνει, ὅμως, ὅτι σήμερα εἶναι ὀρθές οὔτε ὅτι θ' ἀλλάξουν μέ μιὰ ἀπόφαση τῆς πλειοψηφίας. Τό νόημα τῶν λέξεων παγώνεται μέ τή χρήση μέσα ἀπό τή συνήθεια, τήν ἀνάγκη, τήν ἀσκηση, τήν ἐκπαίδευση, τή μαθητεία, τήν κοινή ζωή.

Καί ἐδῶ ἐρχόμαστε στό ἄλλο ἐπίπεδο τῆς συζήτησης πού ἀναφέραμε στήν ἀρχή, ὄχι πλέον τό περιγραφικό ἀλλά τό ἀξιολογικό. Μποροῦμε καί πρέπει νά ἐπηρεάσουμε τήν ἔκβαση αὐτῆς τῆς συνήθειας; Ἐάν δέν μποροῦμε νά ἐπηρεάσουμε μέ συντεταγμένες ἀποφάσεις τήν ἔκβαση τῆς ἐξέλιξης τῆς γλώσσας, τότε εἶναι προφανές ὅτι κάθε συζήτηση γιά τό ἄν πρέπει νά παρεμβαίνουμε περριτεῖται. Κανείς, ὅμως, πιστεύω δέν εἶναι τόσο ἀφέλης ὥστε νά νομίζει πῶς αὐτό δέν γίνεται (ὅπως δεῖξαμε προηγουμένως) ἢ δέν μπορεῖ νά γίνει. Πάμε λοιπόν στό ἐρώτημα ἔάν πρέπει νά γίνεται. Μιὰ πρώτη παρατήρηση εἶναι ὅτι ἡ δεδομένη παρέμβαση τοῦ κράτους ἢ κοινωνικῶν καί πολιτικῶν ὁμάδων στό γίγνεσθαι τῆς γλώσσας δέν συνεπάγεται ὑποχρεωτικά ὅτι πρέπει ἢ δέν πρέπει νά ὑπάρχει γενικά παρέμβαση. Ἀπό τήν καθαρά λογική ὄψη τοῦ ἐπιχειρήματος, μπορεῖ κανείς κάλλιστα νά ὑποστηρίξει τόσο ὅτι πρέπει γενικά ἢ παρεμβατική πολιτική νά καταπολεμηθεῖ ὡς π.χ. ἀνεπιστημονική, ὅσο καί ὅτι ἡ παρέμβαση δέν ἀπαγορεύεται γενικά ἀλλά κρίνεται καί ἀποτιμᾶται εἰδικά. Τά γεγονότα δέν ὑπαγορεύουν ἀπό μόνα τους τήν ἀκολουθητέα πολιτική. Ἄλλα στοιχεία πρέπει νά μορφώσουν τήν κρίση μας γιά τό τί πρέπει νά γίνει. Κι αὐτά τά στοιχεία δέν μπορεῖ νά εἶναι πλέον γεγονότα, τί κάνει ἡ κυβέρνηση, τί λένει οἱ πολιτικές καί οἱ κοινωνικές ὁμάδες, οἱ διανοούμενοι, ἀλλά ποιές εἶναι οἱ ἀρχές οἱ ὁποῖες πρέπει νά διέπουν τήν πολιτική τους. Ἀρχές κανονιστικές, ἀρχές ἠθικές.

Κάποιες ἀρχές εἶναι θά λέγαμε προφανείς ἢ εὐρύτερης ἀποδοχῆς. Παραδείγματος χάριν, λέμε δέν πρέπει νά κάνουμε ἀλλαγές στή γλώσσα ἄν δέν ἀναμένουμε κάποιο ὄφελος ἢ ἄν ἀναμένουμε ἀπό τίς ἀλλαγές σύγχυση ἢ ζημιὰ. Θά σᾶς δώσω ἕνα παράδειγμα ἀπό ξένη γλώσσα, γιά νά μὴν εἶναι φορτισμένο ἰδεολογικά. Ὁ Michael Dummett, πολύ γνωστός σύγχρονος Ἄγγλος φιλόσοφος, καθηγητής τῆς λογικῆς μέχρι πρόσφατα στό Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης, ἐξέδωσε πέρυσι τό καλοκαίρι ἕνα βιβλιαράκι μέ τίτλο *Γραμματική καί Στύλ, γιά ὑποψηφίους ἐξετάσεων καί ἄλλους*, τό ὁποῖο ἔκανε μέσα σ' ἕναν μήνα δύο ἐκδόσεις (δέν ξέρω πόσες ἔχει κάνει ἀπό τότε). Σ' αὐτό σημειώνονται καί σχολιάζονται τά συνήθη λάθη (σολοικισμοί, ὀρθογραφικά, στίξης κλπ.) κυρίως φοιτητῶν καί ὑποψηφίων φοιτητῶν ἀλλά καί πανεπιστημιακῶν ἢ τῶν ἔγκυρων μέσων ἐνημέρωσης. Ἐνα ἀπό αὐτά ἀφορᾷ τή λέξη billion. Στή Βρετανία μέχρι τό 1970 (πολύ πρόσφατα δηλαδή) ἡ λέξη billion σήμαινε ἕνα ἑκατομμύριο ἑκατομμύρια (1.000.000.000.000) ἐνώ στήν Ἀμερική σήμαινε πάντα χίλια ἑκατομμύρια (1.000.000.000).

Ἡ υἰοθέτηση τῆς ἀμερικανικῆς σημασίας ἀπὸ τὰ μέσα ἐνημέρωσης στὴ Βρετανία καὶ ἡ ἐπικράτησή της γενικά δὲν δημιουργεῖ μόνο σύγχυση ἀλλὰ στερεεῖ τὴ γλώσσα ἀπὸ ἕναν ὄρο γιὰ μεγάλους ἀριθμούς. Ὁ Dummet δὲν ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ἀγγλικὴ σημασία εἶναι ἡ ἀπολύτως ὀρθή καὶ ἡ ἀμερικανικὴ ἡ λανθασμένη. Λέει ὅτι ἀφοῦ τὸ πρόθεμα bi- σημαίνει «δύο» (ὅπως bicycle-δίκυκλο), εἶναι πιὸ εὐκόλο νὰ περιμένεις ὅτι τὸ billion εἶναι τὸ τετράγωνο τοῦ ἑκατομμυρίου καὶ ὄχι χίλια ἑκατομμύρια. Δὲν κλείνει τὰ μάτια του στὴν ἰσχύ τῆς ἀμερικανικῆς οἰκονομίας καὶ στὴν ἐπιρροή πού ἄσκει, ἀλλὰ θεωρεῖ τὸ γεγονός τῆς ἀλλαγῆς αὐτῆς στὴ γλώσσα «ἔλασσον δείγμα πολιτισμικοῦ διασμοῦ». Γιὰ νὰ διατηρήσει κανεὶς τὴν ἐλάχιστη ἀξιοπρέπεια πού τοῦ ἀπομένει, ἰσχυρίζεται, καλὸ θὰ εἶναι νὰ παραλείπει τελείως τὴν χρῆση τῆς λέξης billion, δηλώνοντας κάθε φορά περιφραστικά τὸν ἀριθμὸ πού ἔννοεῖ. Ἄλλο παράδειγμα πού ἐμπλῖπτει στὴν ἴδια ἀρχὴ πού συζητᾶμε εἶναι, πάλι ἀπὸ τὸν Dummet, τὸ παράδειγμα τῆς λέξης corn πού στὴ Βρετανία σήμαινε τὰ δημητριακὰ γενικῶς. Σήμερα, ὅμως, τείνει νὰ ἐπικρατήσῃ ἀπολύτως μὲ τὴν ἀμερικανικὴ σημασία τοῦ καλαμποκιοῦ, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ νεότεροι νὰ παρανοοῦν τὴν χρῆση τῆς λέξης σὲ παλαιότερα λογοτεχνικά καὶ θρησκευτικὰ κείμενα. Τὶ κερδίσαμε, ἀναρωτιέται, μὲ τὸ νὰ ἐξαλείψουμε τὴν ἀμφισημία τῆς λέξης; Ἑλληνικά παραδείγματα ὑπάρχουν πάμπολλα. Ἀμφισημίες καὶ σύγχυση μὲ τὴν κατάργηση τῶν τόνων, κέρδος ἢ ζημία μὲ τὴν υἰοθέτηση ὀρων τῆς δημοτικῆς κλπ.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ τελευταῖο παράδειγμα, ἡ ἀποτίμηση τοῦ ὀφέλους ἢ τῆς ζημίας εἶναι κι αὐτὴ μιὰ ἀξιολογικὴ κρίση. Σήμερα ὑπάρχουν πολλοὶ πού ὑποστηρίζουν ὅτι οἱ ἀλλαγές πού ἔχουν συντελεστεῖ καὶ συντελοῦνται στὴ νεοελληνικὴ φτωχαίνουν τὴ γλώσσα, ἐνῶ ἄλλοι ἰσχυρίζονται πὼς ἡ σύγχρονη γλώσσα δὲν ἔχει τίποτε νὰ ζηλέψῃ ἀπὸ τὴν παλιά. Οἱ χαρακτηρισμοὶ αὐτοὶ δὲν ὑπαγορεύονται. Οὔτε ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη τῆς γλωσσολογίας οὔτε ἀπὸ τὴν φιλοσοφία οὔτε ἀπὸ πουθενά. Αὐτές εἶναι κρίσεις ἀξιολογικῆς πού στηρίζονται σὲ ὀρισμένες ἀρχές. Οἱ ἀρχές μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθοῦν, νὰ καταπολεμηθοῦν, νὰ ὑποστηριχθοῦν. Τὸ σημαντικό εἶναι νὰ ἀναγνωρισθεῖ ὅτι συγκρούονται ἀρχές κανονιστικῆς καὶ ὄχι ἐπιστημονικῆς συμπεράσματα. Ἡ διαμάχη εἶναι πολιτικὴ καὶ ὄχι ἐπιστημονικὴ. Ἡ ἐπιστήμη πράγματι δὲν δικαιολογεῖ ἰσχυρισμοὺς τοῦ τύπου «ἡ γλώσσα μας εἶναι ἡ καλύτερη, ἡ ἀκριβέστερη, ἡ πλουσιότερη, ἡ περιούσια γλώσσα». Κι αὐτὸ διότι ὅλες οἱ γλώσσες εἶναι πραγματολογικὰ ἰσότιμες, ἀνταποκρίνονται στοὺς σκοποὺς γιὰ τοὺς ὁποίους χρησιμοποιοῦνται. Αὐτὸ τὸ ἐπιστημονικὸ συμπέρασμα, ὅμως, δὲν ὑπαγορεύει νὰ ὀνομάσουμε μιὰ γλώσσα ἰστορικότερη, πλουσιότερη ἢ ἀμιγέστερη μιᾶς ἄλλης. Μιὰ τέτοια κρίση μπορεῖ νὰ εἶναι σχετικὰ ἀπλή. Δὲν μπορούμε νὰ μὴν ἀναγνωρίσουμε παραδείγματος χάριν ὅτι ἡ γλώσσα τῶν Ἑσκιμῶν εἶναι πλουσιότερη ἀπὸ τὴ δική μας κατὰ τὸ ὅτι ἔχει πενήντα τόσες λέξεις γι' αὐτὸ πού ἡμεῖς ὀνομάζουμε «χιόνι». Ἡ ὅτι ἡ ἀγγλικὴ εἶναι ἰστορικότερη τῆς ἀμερικανικῆς. Μπορεῖ, ὅμως, οἱ κρίσεις αὐτές νὰ εἶναι καὶ ἔξαιρετικὰ ἰδεολογικὰ φορτισμένες. Σὲ κάθε περίπτωση θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρίζεται ὅτι ἡ διαφωνία ἀφορᾷ ἀρχές ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς καὶ ὄχι ἐμπειρικὰ γεγονότα.

Συζητοῦμε ὡς εὐρύτερα ἀποδεκτὴ τὴν ἀρχὴ πού λέει νὰ μὴν κάνουμε ἀλλαγές στὴ γλώσσα ἂν δὲν ἀναμένουμε ὄφελος. Τὸ τί ἀποτελεῖ ὄφελος ἢ ζημία εἶπαμε ὅτι εἶναι ζήτημα πού παίζεται κάθε φορά πολιτικά. Ὑπάρχουν ἄλλες ἀρχές πού εἶναι μὲν εὐρύτερα ἀποδεκτές, ἐλέγχεται, ὅμως, ἡ ὀρθὴ ἐφαρμογή τους. Λέμε π.χ. ὅτι καθένας, ἄτομο ἢ λαός, δικαιούται νὰ ἔχει τὸ ὄνομα πού ἐπιλέγει. Σὲ πολλές περιπτώσεις ὁ ἐλεγχος αὐτὸς εἶναι ἀπλός. Παραδείγματος χάριν, ἂν θέλει κάποιος νὰ βαπτισθεῖ χριστιανὸς ὀρθόδοξος δὲν μπορεῖ νὰ λέγεται Δίας. Οὔτε

μπορεῖ νὰ πάρει ἀκριβῶς τὸ ἴδιο ὄνομα μὲ τὸν ἀδελφὸ του ἂν θέλει νὰ εἶναι Ἑλληνας ὑπήκοος. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ὅμως, τὸ ζήτημα εἶναι ἔντονα πολιτικὸ. Ἐχουν τὸ δικαίωμα οἱ κάτοικοι τῆς γειτονικῆς μας γιουγκοσλαβικῆς δημοκρατίας νὰ ὀνομάζονται Μακεδόνες; Στὸ ζήτημα αὐτὸ ἡ διαφωνία πού ἔχει ἀνακύψει δὲν εἶναι τόσο ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ὅσο γιὰ τὸ κατὰ πόσον ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ἐφαρμόζεται ἐντὸς τῶν περιορισμῶν πού τὴν καθιστοῦν ἔγκυρη. Μποροῦν οἱ κάτοικοι τῆς δημοκρατίας αὐτῆς νὰ «σφετεριστοῦν» ἕνα ἑλληνικὸ ὄνομα; Τί σημαίνει ὅτι τὸ ὄνομα μᾶς ἀνήκει καὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ τὸ οἰκονομηθοῦν; Εἶναι τὸ ὄνομα ἰδιοκτησία μας; Εἶναι ἡ ἐτικέτα ἑνὸς γεωγραφικοῦ τόπου ὅπως ἡ ἐτικέτα πάνω σὲ ἕνα μπουκαλάκι μὲ κάποιο ἀντιδραστήριο ἢ ὅπως τὸ ὄνομα πάνω στὴ φωτογραφία ἑνὸς καταζητούμενου; Καὶ πὼς τὸ δανείζουμε στὴ Γεωργία τῆς πάλαι ποτὲ Σοβιετικῆς Ἐνωσης ἢ στὴν Ἀθήνα τῆς Γεωργίας τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν καὶ δὲν τὸ δανείζουμε σ' αὐτούς; Τὸ πρόβλημα, πού προβάλλεται ὡς πρόβλημα ἐπιστημονικὸ, τῆς γλωσσολογίας ἢ τῆς ἰστορίας, δὲν εἶναι παρὰ πολιτικὸ. Συμμεριζόμαστε ἢ ὄχι μιὰ, μὲ τὴν εὐρεία ἔννοια, ἠθικὴ ἀρχὴ καὶ μᾶς ἀπασχολεῖ ὡς πολιτικὸ ζήτημα ἡ ὀρθότητα τῆς ἐφαρμογῆς τῆς.

Ἄλλες ἀρχές δὲν εἶναι κἂν εὐρέως ἀποδεκτές, ὁπότε καὶ οἱ γλωσσικῆς ἀλλαγές πού συνεπάγονται ἀμφισβητοῦνται ἔντονα. Πάρτε γιὰ παράδειγμα τὸ κατὰ πόσον πρέπει νὰ ἐπιδεικνύουμε ἀνοχή ἢ ἀκόμη καὶ νὰ υἰοθετοῦμε νεολογισμοὺς ἢ ἰδιωματισμοὺς μειονοτήτων ἢ ἀποκλινοῦσῶν ὁμάδων. Παραδείγματος χάριν, πρέπει ἢ ὄχι νὰ υἰοθετήσουμε τὰ αἰτίματα τοῦ διεθνοῦς καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ φεμινιστικοῦ κινήματος καὶ τοῦ κινήματος γενικά τῶν «πολιτικῶς ὀρθῶν» πού ἐπιζητοῦν μιὰ γλώσσα πού δὲν διαιωνίζει διακρίσεις στοὺς γλωσσικὸ ἐπίπεδο στὴ βάση τοῦ φύλου, τῆς φυλῆς, τῆς μόρφωσης, τῆς σωματικῆς ἀκεραιότητος κλπ.; Ὅταν ἀναφερόμαστε γενικῶς στοὺς διδάσκοντες (τὸ διέπραξα ἤδη) θὰ πρέπει νὰ λέμε οἱ δασκάλες ἢ οἱ καθηγήτριες πανεπιστημίου γιὰ νὰ εἶμαστε πολιτικά «ὀρθές» (νάτο!); Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἀλλαγές ἔχουν ἤδη γίνῃ. Αἰτήσεις, πιστοποιητικά κλπ. προβλέπουν τόσο τὸ ἀνδρικό ὅσο καὶ τὸ γυναικεῖο φύλο. Γράφουν π.χ.: Ὁ/Ἡ κάτωθι ὑπογεγραμμένος/νη. Οἱ ἀποδείξεις, ὅμως, πού ὑπογράφουμε λένε πάντα «Ὁ Λαβών». Σήμερα δὲν ξενίζει πιά τὸ «ἄτομο μὲ εἶδος ἀνάγκης» ἀλλὰ δυστυχῶς δὲν ἐνοχλεῖ ἀκόμα τὸ «ἔγχρωμος παίκτης τῆς Παναχαϊκῆς». Οἱ ἀλλαγές πού θὰ προκύψουν ἔχουν ἀσφαλῶς πολιτικὸ χαρακτῆρα καὶ θὰ προκύψουν ἀνάλογα μὲ τὴν ἐκδραση τῆς μάχης στοὺς στίβο τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν ἀγώνων.

Ἐπιστρέφοντας στοὺς νόμους τῆς γαλλικῆς κυβέρνησης, δὲν μπορούμε νὰ μὴν ἀναγνωρίσουμε ὅτι ἡ πολιτεία, καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση, ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ παρέμβῃ στὰ πράγματα τῆς γλώσσας καὶ νὰ ἀμυνηθεῖ ἔναντι τῆς ἀγγλικῆς. Κάθε ἄλλη στάση ἐνισχύει τὴν ἀντίληψη τοῦ «laissez faire, laissez passer», ἢ ὅποια, παρὰ τὴν ἀθωότητα καὶ τὴν ἀνεκτικότητα πού τὴ διακρίνει, ἔχει πάντοτε, ὅπως καὶ στοὺς χώρους τῆς οἰκονομίας, πολὺ ὑλικές καὶ συγκεκριμένες συνέπειες. Τὸ ἐρώτημα βεβαίως πού παραμένει εἶναι ἂν τὰ συγκεκριμένα μέτρα εἶναι καλὰ. Καὶ ἐδῶ ἀρχίζει ἡ συζήτηση τῶν ἀρχῶν. Θέλουμε Εὐρώπη τῆς ἐτερότητας ἢ τῆς ὁμοιομορφίας; Εἶναι τὰ μέτρα τὰ ἐνδεδειγμένα γιὰ νὰ προαγάγουν τὴν ἑτερότητα μ' ἕνα πνεῦμα πλουραλισμοῦ ἢ κατατείνουν στοὺς ἐπιβάλλοντες μιὰ ἐλαφρῶς διαφοροποιημένη ὁμοιομορφία; Ἐδῶ τὰ ἐπιχειρήματα εἶναι πολιτικά καὶ συγκρούονται πολιτικῆς γραμμῆς καὶ στάσεις. Τὸ τί εἶναι προοδευτικὸ καὶ συντηρητικὸ κρίνεται ἐπὶ τῆς βάσεως ἀρχῶν καὶ δὲν εἶναι ἐκ προοιμίου δεδομένο. Κάθε νεωτερισμὸς δὲν ἀποτελεῖ πρόοδο, οὔτε ἡ ἄμυνα, ἡ ἐπιμονὴ στὰ παλαιὰ, εἶναι ὑποχρεωτικὰ συντήρηση (μόνο κατὰ κυριολεξία).

ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΣΕ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ-ΘΡΑΚΗ

Γράφουν: Ντίνα Βαΐου – Κωστής Χατζημιχάλης

Η αναδιάρθρωση και η απασχόληση είναι δύο όροι πού, παρά τή φαινομενική τους σαφήνεια, συχνά σημαίνουν διαφορετικά πράγματα και συχνά χρησιμοποιούνται για να ερμηνεύσουν ετερογενή κοινωνικά φαινόμενα. Γι' αυτό νομίζουμε ότι είναι χρήσιμο, στο σύντομο αυτό κείμενο, να αποσαφηνιστούν κατ' αρχήν δύο σημεία: τό πρώτο αφορά τό περιεχόμενο τής αναδιάρθρωσης σε διαφορετικές περιοχές και τά χαρακτηριστικά τής έννοιας απασχόληση και τό δεύτερο τή σημασία του χώρου και του τόπου.

Αρχίζοντας μέ τό πρώτο, ό προβληματισμός για τήν παραγωγική αναδιάρθρωση στην Εύρώπη έστιάζεται κυρίως στην βιομηχανία, δευτερευόντως στις υπηρεσίες και καθόλου στην γεωργία, καθώς συνδέθηκε αυτόματα μέ τήν κρίση του βορειοκεντρικού αναπτυξιακού προτύπου. Τό τελευταίο, παρά τις επί μέρους διαφορές, είχε κάποια κοινά χαρακτηριστικά στη Γηραιά Ήπειρο: 1. βασιζόταν στην βιομηχανία και τις υπηρεσίες, δηλαδή σε μεγάλες (παραδοσιακές και σύγχρονες) μονάδες, όπου κυριαρχούσε ό ταιλορισμός, 2. η απασχόληση ήταν ταυτόσημη μέ τή μισθωτή εργασία κυρίως των άνδρων και άνεργία σήμαινε τήν καταγραμμένη μή εργασία, 3. οι αντιθέσεις κεφαλαίου-εργασίας ρυθμιζόνταν μέσω συλλογικών συμβάσεων και αντιπροσωπευτικών οργάνων, 4. οι μισθοί συμβάδιζαν μέ τήν παραγωγικότητα, και 5. τό κράτος παρέμβαινε και έξασφάλιζε τόν ανταγωνισμό, τις όμαλες συνθήκες αναπαραγωγής και κάποια έλάχιστη αναδιανομή του κοινωνικού πλούτου.

Από τά μέσα τής δεκαετίας του 1970, η κρίση του προτύπου αυτού όδήγησε σε αναδιάρθρωση τής βιομηχανίας και των υπηρεσιών. Ακολουθήθηκαν οι γνωστές πολιτικές, όπως π.χ. τό μαζικό κλείσιμο αντιπαραγωγικών μονάδων, η εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών και εύελικτων μορφών παραγωγής, η δημιουργία υπεργολαβικών δικτύων, η αποκαθετοποίηση κ.ά. Οι πολιτικές αυτές είχαν συγκεκριμένες επιρροές στην απασχόληση: μαζική άνεργία ειδικευμένων άνδρων, άποειδίκευση, περιορισμό συνδικαλιστικών κατακτήσεων, αύξηση θέσεων εργασίας μερικώς απασχόλησης μέ παράλληλη είσοδο γυναικών σε χαμηλόμισθες θέσεις κ.ο.κ.

Όστόσο, αυτά τά χαρακτηριστικά τής αναδιάρθρωσης και οι επιπτώσεις στην απασχόληση δέν αποτελούν γενικές αλήθειες και οι πολιτικές πού προτείνονται δέν μπορούν να έχουν πανευρωπαϊκή εφαρμογή. Στις νοτιοευρωπαϊκές και τις βαλκάνιες περιοχές, όπως η Ελλάδα, η πραγματικότητα είναι περισσότερο πολύπλοκη και τό ίδιο αρχίζει να συνειδητοποιείται και για πολλές βορειοκεντρικές περιφέρειες. Τό αναπτυξιακό πρότυπο και η παραγωγική αναδιάρθρωση στά κατ' ήμάς βασίζονταν σε έναν κοινωνικό καταμερισμό τής εργασίας πού δέν διαφοροποιείται καθαρά μεταξύ τομέων και κλάδων, όπου ό βαθμύς προλεταριοποίησης (μέ τήν κλασική έννοια του όρου) είναι ιδιαίτερα χαμηλός, όπου οι άνδρες και οι γυναίκες έξακολουθούν να απασχολούνται μόνιμα και έποχιακά στην γεωργία, όπου η επίσημη απασχόληση και η άνεργία δέν συμπίπτουν μέ τήν εργασία και τή μή εργασία, όπου τό ποσοστό τής μισθωτής εργασίας είναι ιδιαίτερα χαμηλό, όπου τό κράτος είναι άνεπαρκές στις κοινωνικές έξυπηρετήσεις αλλά ιδιαίτερα ικανό στην αναπαραγωγή των πελαταιακών σχέσεων και όπου — τέλος — η οικογένεια έξακολουθεί να λειτουργεί ως παραγωγική και όχι μόνον ως αναπαραγωγική μονάδα.

Έτσι, δίπλα σε ένα σαφώς προσδιορισμένο και μονοσήμαντο πρότυπο ανάπτυξης-αναδιάρθρωσης-απασχόλησης των βορειοκεντρικών ευρωπαϊκών περιφερειών, στις νοτιοευρωπαϊκές, και ειδικά στις δικές μας βαλκάνιες, βρίσκεται σε εξέλιξη ένα άλλο, περισσότερο σύνθετο και άμφισήμαντο, πού αντιμετωπίζεται ως «άπόκλιση» από τήν «κανονικότητα» του πρώτου. Οι άποκλίσεις και οι ιδιαιτερότητες προσδιορίζονται στην συνέχεια ως υπανάπτυξη και καθυστέρηση, ενώ στην πραγματικότητα αποτελούν μιά διαφορετική έκδοχή τής άνισης καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Τό δεύτερο σημείο αφορά τή διάσταση του χώρου και συγκεκριμένα τήν τοπική κλίμακα, τήν όποια όλοι σκέπτονται όταν υπάρχουν προβλήματα απασχόλησης, αλλά έλάχιστοι τήν αποδέχονται ως όμολογη και ισότιμη παράμετρο του κοινωνικού γίνεσθαι. Δέν είναι ό τόπος εδώ για να αναθερμάνουμε τις παλαιές διαμάχες μεταξύ γεωγράφων και άλλων κοινωνικών έπιστημόνων για τήν κυρίαρχη ή όχι σημασία του χώρου στις διαδικασίες ανάπτυξης και αναδιάρθρωσης. Θα περιοριστούμε να υπενθυμίσουμε ότι ό χώρος δέν είναι παθητικός φυσικός υποδοχέας των κοινωνικών εξέλιξεων. Έχει κι αυτός παραχθεί κοινωνικά, περιέχει και έμπεριέχεται στις κοινωνικές συγκρούσεις και, μέσω αυτών των διαδικασιών, συμμετέχει ισότιμα στις οικονομικές, τις πολιτικές, τις πολιτιστικές και τις φυλετικές διαφοροποιήσεις πού χαρακτηρίζουν τή σύγχρονη Εύρώπη.

Δέν πιστεύουμε λοιπόν ότι οι τάσεις αναδιάρθρωσης κυριαρχούντα μόνο από παγκόσμιες οικονομικές δυνάμεις και ότι τό «τοπικό» — ή μικροκοινωνία και ό χώρος όπου οι άνδρες και οι γυναίκες βιώνουν τήν καθημερινότητά τους, τήν εργασία ή τήν άνεργία, εκπαιδεύονται, έρωτεύονται, πεθαίνουν — έχει χάσει τή σημασία του, έχει περιοριστεί στην σιωπή. Αντιθέτως, πιστεύουμε ότι οι παγκόσμιες δυνάμεις, οι όρες πληροφόρησης και τεχνολογίας, οι παγκόσμιοι όροι συσσώρευσης πρέπει να συνδεθούν και να άρθρωθούν μέ τά συγκεκριμένα τοπικά χαρακτηριστικά κάθε περιοχής, μέ τό οικολογικό περιβάλλον και τήν ιστορία κάθε τόπου, μέ τή συγκεκριμένη ταξική και φυλετική συγκρότηση, τις αντιθέσεις μεταξύ των δύο φύλων, τις θρησκευτικές και πολιτιστικές διαφορές. Οι παγκόσμιες τάσεις ένοποίησης θα παρέμειναν μετέωρες άν δέν μπορούσαν να υλοποιηθούν σε συγκεκριμένους τόπους. Οι έπιλογές αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου θα κατέληγαν άπλές άσκήσεις επί χάρτου, άν δέν αξιοποιούσαν η άπέφευγαν τις γεωγραφικά και χρονικά διαφοροποιημένες δυνατότητες ή τους περιορισμούς πού έχουν οι ευρωπαϊκές περιφέρειες.

Σήμερα περισσότερο από παλιά, κατά έναν αντιφατικό και δυναμικό τρόπο, τό «τοπικό» άποκτά μιά «παγκόσμια» σημασία και αντίστροφως. Αναδεικνύεται έτσι ένα σύνολο «τοπικών» χαρακτηριστικών πού, ενώ έχουν μιά έθνική και παγκόσμια συγκρότηση, όταν γίνονται συγκεκριμένα στο χώρο και στο χρόνο έπηρεάζουν τή μορφή και τήν κατεύθυνση πού παίρνει η αναδιάρθρωση σε συγκεκριμένους τόπους και κλάδους.

Τό κείμενο αυτό παρουσιάστηκε στο Διεθνές Συνέδριο: «Πολιτικές Αναδιάρθρωσης και Προβλήματα Απασχόλησης», Αθήνα, Ιούnius 1994. Στο κείμενο έχουν χρησιμοποιηθεί στοιχεία από τις παρακάτω εργασίες των συγγραφέων:

Οι παρατηρήσεις αυτές βοηθούν στο να τεθούν οι εξελίξεις στον βορειοελλαδικό χώρο σε ένα συγκεκριμένο θεωρητικό και αναλυτικό πλαίσιο. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970-αρχές της δεκαετίας του 1980, η Μακεδονία και η Θράκη μαζί με άλλες ελληνικές περιφέρειες συμμετείχαν στην ευρύτερη διαδικασία παραγωγικής και πληθυσμιακής αποκέντρωσης που χαρακτηρίζει ορισμένες περιφέρειες της Νότιας Ευρώπης και της Βαλκανικής. Στις περιφέρειες αυτές, η σχετική πληθυσμιακή ανάκαμψη, ο συνδυασμός βιομηχανικών, αγροτικών και τουριστικών δραστηριοτήτων, οι εύλικτες αγορές εργασίας, η είσοδος μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων σε προϊόντα και υπηρεσίες με έντονη ζήτηση, η έμμεση παρέμβαση του κράτους (μέσω επιδοτήσεων και υποδομών) και, τέλος, η έντονη τοπική επιχειρηματικότητα που βασιζόταν και στην άτυπη οικονομία επέτρεψαν την ανάπτυξη ενός ενδιάμεσου δυναμισμού μεταξύ των μεγάλων αστικών κέντρων και της καθυστερημένης ορεινής ή νησιωτικής ενδοχώρας.

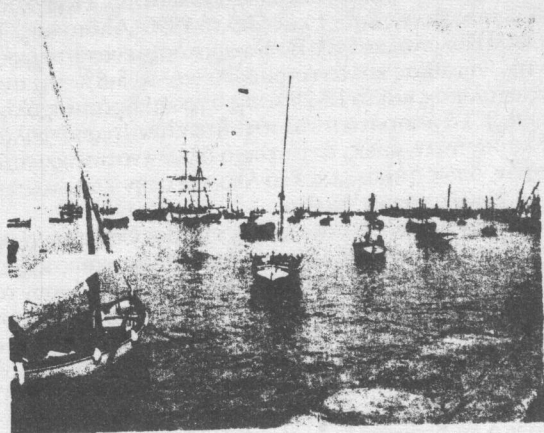
Όπως είχαν επισημάνει ορισμένες μελέτες ήδη από εκείνη την περίοδο, ο δυναμισμός αυτός ήταν εύθραυστος γιατί ήταν κυρίως άμυντικός και βασίζονταν σχεδόν αποκλειστικά στο χαμηλό κόστος εργασίας. Η περαιτέρω ανάπτυξη και η εδραίωση του απαιτούσε μία συνεργασία τοπικών, εθνικών και κοινοτικών φορέων για να κατανοηθούν και στη συνέχεια να υποστηριχθούν τα ενδογενή και καινοτόμα στοιχεία αυτής της διαδικασίας. Δυστυχώς αυτό δεν έγινε — εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις. Συνεχίστηκε η παραδοσιακή περιφερειακή βιομηχανική και αγροτική πολιτική, που προσπάθησαν να δώσουν τομεακές και αποκομμένες λύσεις, τη στιγμή που χρειαζόταν μία συνθετική προσέγγιση.

Στή συνέχεια θα περιγράψουμε τρία παραδείγματα από τις Ήμαθια-Πέλλα, τη Θράκη και τη Θεσσαλονίκη, όπου οι ενδογενείς ιδιαιτερότητες συνδέθηκαν επιτυχώς μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980 με παγκόσμιες οικονομικές τάσεις και συνέβαλαν στην επιτυχή ένταξη των περιοχών αυτών στον διεθνή καταμερισμό της εργασίας. Οι τρεις αυτές περιοχές, για διαφορετικούς λόγους ή καθεμιά, βρίσκονται σήμερα μπροστά σε μία πρόκληση αναδιάρθρωσης, που είτε θα επιτρέψει τη συνέχιση της δυναμικής τους πορείας ή θα τις οδηγήσει στο μαρασμό.

Άγροτική παραγωγή στις Ήμαθια-Πέλλα

Αυτοί οι δύο νομοί αποτελούν μία από τις πλουσιότερες αστικοαγροτικές περιοχές της χώρας, με ΑΕΠ, από το 1961, σταθερά μεγαλύτερο κατά 15-20% από τον εθνικό μέσο όρο. Είναι ειδικευμένες σε δυναμικές δενδροκαλλιέργειες (ροδάκινα, μήλα, κεράσια, ακτινίδια) και βιομηχανικά φυτά (καπνά, μπαμπάκι, ντομάτα, ζαχαρότευτλα). Η παραγωγή εξάγεται κατά 40-50%, υφίσταται βιομηχανική μεταποίηση επί τόπου κατά 20-30% και το υπόλοιπο διοχετεύεται στην εσωτερική αγορά και στις χωματερές.

Η συνεχώς αυξανόμενη ζήτηση από τις ευρωπαϊκές αγορές μέχρι το 1990, η παρουσία των μεγάλων εργοστασίων μεταποίησης και οι υψηλές τιμές στήριξης και απόσυρσης των ευπαθών προϊόντων δημιούργησαν σημαντικές πιέσεις για αναδιάρθρωση στον αγροτικό τομέα. Η σημαντικότερη συντέλεστηκε στο επίπεδο της αγροτικής οικογενειακής μονάδας και της τοπικής αγοράς εργασίας. Ένώ η οικογένεια διατηρείται ως κοινωνικός-παραγωγικός θεσμός, άλλαξε μορφή και συμπεριφορά από τις αρχές της δεκαετίας του 1970. Αναπτύχθηκε έτσι μία έντονη διαφοροποίηση μεταξύ αγροτών-χωρικών (λίγα στρέμματα, λίγα μηχανήματα, χαμηλή παραγωγικότητα, μεγάλα ποσοστά εξωαγροτικής απασχόλησης) και αγροτών-επιχειρηματιών (μεγάλες ιδιόκτητες ή ενοικιαζόμενες εκτάσεις, περισσότερα μηχανήματα, υψηλή παραγωγικότητα, υψηλά ποσοστά μισθωτής αγροτικής εργασίας). Στην πεδιάδα της Κεντρικής Μακεδονίας ο δεύτερος τύπος αγροτικού νοικοκυριού είναι άρκετά διαδεδομένος: 30-40% των νοικοκυριών ελέγχουν τό 50-60% των καλλιεργήσιμων εκτάσεων.

SALONIQUE — Dans le Port
In the harbour

SALONIQUE — La Moisson au Camp Français
The harvest in the French camp

Εκτός από τις σημαντικές γεωπολιτικές χαρακτηριστικές τεχνολογικές καινοτομίες (ποικιλίες, ασθένειες, λιπάσματα) ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο άλλες, οργανωτικού χαρακτήρα καινοτομίες. Η πρώτη αφορά την εργατοδόρα διαδικασία συγκομιδής. Από την τυπική φύτευση με δένδρα «φούντες», οι αγρότες-επιχειρηματίες πέρασαν πρώτοι στη φύτευση σε σειρές, με δένδρα που κλαδεύονται και κατεθύνονται στη μορφή «παλέτας». Αυτό επέτρεψε να εισέρχεται ο έλκυστήρας με παρελκόμενη εξέδρα ανάμεσα στα δένδρα και οι εργαζόμενοι να μαζεύουν τα φρούτα ορθοί ή καθιστοί καθώς αυτός κινείται αργά, αυξάνοντας έτσι κατακόρυφα την παραγωγικότητα (βλ. σχέδιο). Η καινοτομία αυτή, που έλκει την προέλευσή της από την Καλιφόρνια, αύξησε σημαντικά και τη συμμετοχή γυναικών στη συγκομιδή.

Η δεύτερη αφορά την κατανομή των εδαφών, των κερδών και των φορολογικών βαρών στα διάφορα μέλη της οικογένειας. Η οικογένεια-επιχείρηση αναθέτει υπεργολαβικά την καλλιέργεια και τη συγκομιδή τμήματος των εκτάσεων που ελέγχει σε διαφορετικά μέλη της, έτσι ώστε η τελική φορολογία να είναι ελάχιστη, δεδομένων των καλλιεργητικών εξόδων και του αφορολόγητου 1,5 εκατ. των αγροτών. Πολλά από τα φερόμενα ως αγρότες μέλη του νοικοκυριού έχουν άλλη κύρια απασχόληση εκτός γεωργίας, αυτό, όμως, δεν εμποδίζει την οικογένεια-επιχείρηση να ελέγχει κεντρικά το σύνολο της παραγωγής και των κερδών (βλ. σχήμα).

Οι εξελίξεις αυτές εδραιώθηκαν και αναπτύχθηκαν μεταξύ άλλων και λόγω των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών της αγοράς εργασίας που παραδοσιακά χρησιμοποιούσε μη ντόπιους εποχιακούς εργάτες από άλλες περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης. Οι αγρότες-επιχειρηματίες, όμως, μπόρεσαν και αξιοποίησαν από το 1985 το φθηνό εργατικό δυναμικό των τότε

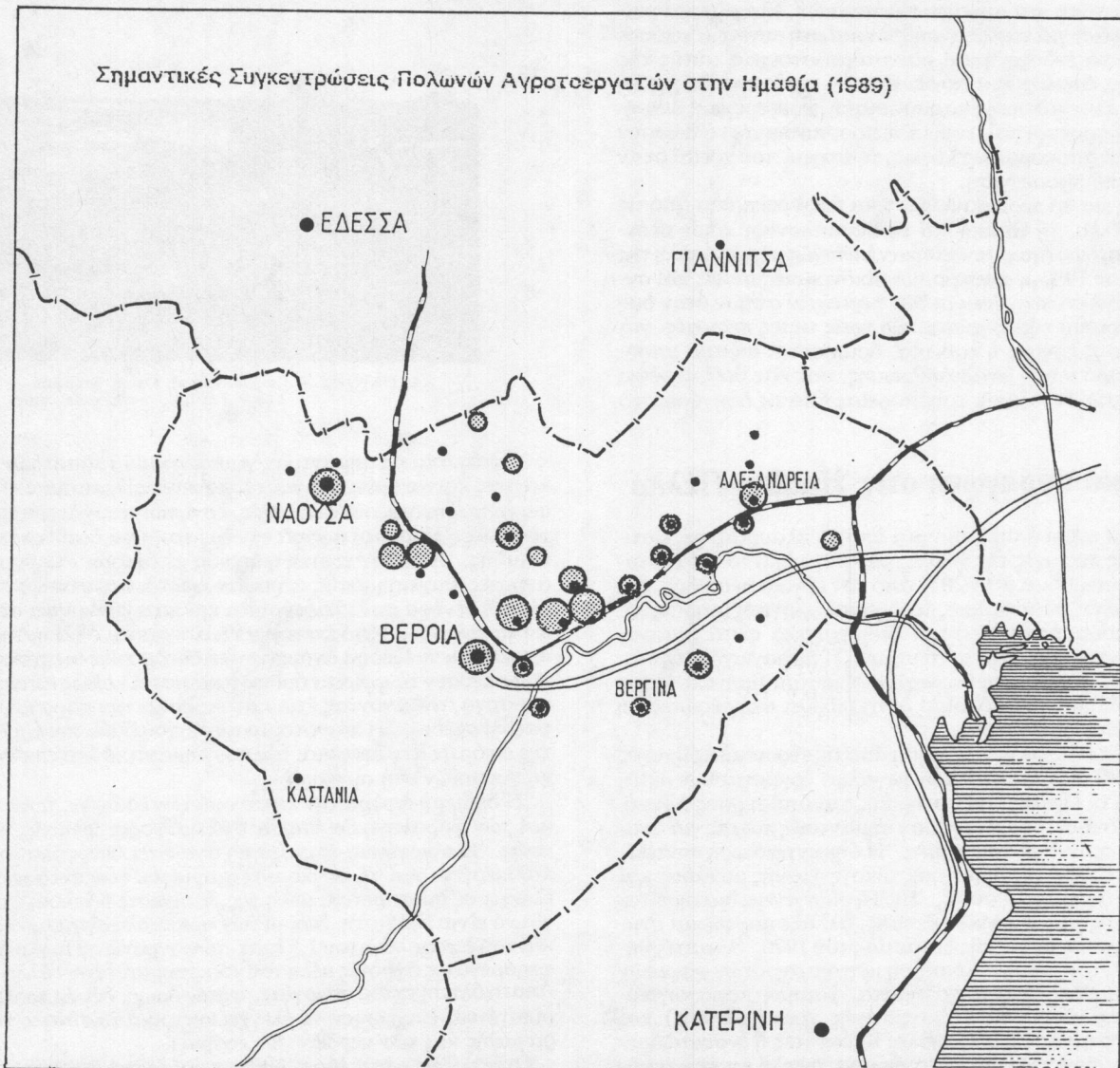
σοσιαλιστικών χωρών, αρχικά Πολωνούς, Γιούγκοσλάβους και λίγους Βουλγάρους και από το 1990 Άλβανούς. Το 1989, 4-5.000 Πολωνοί και 400 Βούλγαροι δούλευαν στα φρούτα μόνο της Ήμαθίας και αντιπροσώπευαν το 5-6% της συνολικής απασχόλησης και το 18-25% της αγροτικής απασχόλησης (βλ. χάρτες). Τα ποσοστά αυτά τότε ήταν ιδιαίτερα υψηλά για την Ελλάδα, ήταν, όμως, αντίστοιχα άλλων νοτιοευρωπαϊκών περιοχών, όπως η Malaga και το Alicente στην Ισπανία ή η Puglia και η Σικελία στην Ιταλία.

Όμως από το 1990 και μετά οι ντόπιοι επιχειρηματίες αντιμετώπισαν μείωση της ζήτησης από το εξωτερικό και τά εργοστάσια και αυτό τους ανάγκασε να αντικαταστήσουν τους έτσι κι αλλιώς «φθηνούς» Πολωνούς με ακόμη φθηνότερους Άλβανούς. Το 1989 ένας Πολωνός έπαινε 2.500 δρχ. για 10-14 ώρες εργασίας, έναντι 5.200 δρχ. και δωρο ενός Έλληνα. Αντίστοιχα σήμερα οι Άλβανοί παίρνουν μόνο 2.000 για 12 ώρες. Οι ξένοι εργάτες δέν αποτελούν πλέον ένα συγκυριακό φαινόμενο για τη βορειοελλαδική γεωργία αλλά μία δομική προϋπόθεση για την ανταγωνιστικότητά της.

Προσωρινές βιομηχανικές επενδύσεις στη Θράκη

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 η Θράκη γνώρισε τη σημαντικότερη παραγωγική αναδιάρθρωση στην ιστορία της που στηρίχθηκε στις βιομηχανικές επενδύσεις. Συντελέστηκε μία τομή σε σχέση με τις προηγούμενες περιόδους στασιμότητας ή κάμψης, που μπορεί να ερμηνευθεί εν μέρει από τη χαμηλότερη «βάση εκκίνησης» της περιοχής. Κύριοι παράγοντες, ωστόσο, ήταν, πρώτον, η αντιφατική λειτουργία των διαφόρων αναπτυξιακών νόμων που διατήρησαν τη Θράκη ως την εύνοημένη, από άποψη κινήτρων, περιφέρεια της χώρας και, δεύτερον, τα χαρακτηριστικά των τοπικών αγορών εργασίας.

Οι βιομηχανικές επιχειρήσεις που επέλεξαν τη Θράκη, επέλεξαν συγχρόνως και μία άμυντική στρατηγική, αξιοποιώντας στο έπακρο τα κίνητρα και τη φθηνή, μη συνδικαλισμένη εργασία. Οι επιχειρήσεις στηρίχτηκαν αποκλειστικά στις εξαγωγές και, λόγω περιορισμένης προσπελασιμότητας, ήταν είδι-

● 40-90 άτομα   ● 81-150 "   ● πάνω από 151 άτομα

• "καφενεία-στέκια" Πολωνών και εργασία 5-39 ατόμων.

Πηγή: επιτόπια έρευνα.

κειμένες σε προϊόντα μικρού όγκου και βάρους (fottloose industries). Οι μονάδες ήταν μεγάλες για τα ελληνικά δεδομένα, παραδοσιακής τεχνολογίας και έντασως εργασίας. Τό 72% της απασχόλησης και τό 69% του επενδεδυμένου κεφαλαίου ήταν συγκεντρωμένα μέχρι τό 1989 σε τρεις μόνο κλάδους: τρόφιμα, ύφαντουργία και έτοιμο ένδυμα. Σημαντική αλλά σαφώς μικρότερη είναι ή συμβολή του χαρτιού, της επιπλοποιίας, των μεταλλικών όρυκτων και των προϊόντων από μέταλλο.

Ένδιαφέρον παρουσιάζει τό γεγονός ότι τόσο κατά την περίοδο της έντυπωσιακής αύξησης της διομηχανικής απασχόλησης μέχρι τό 1988, όσο και μετά τό 1991 μέχρι σήμερα, πού χάθηκε τό 32% των θέσεων εργασίας, οι κοινωνικές αλλαγές στην περιοχή ήταν πολύ περιορισμένες. Κι αυτό γιατί οι περισσότερες επιχειρήσεις θεώρησαν τή Θράκη σαν μία προσωρινή έγκατάσταση και άναζητούσαν κυρίως άνειδίκεντους εργάτες και εργάτριες πού δούλευαν παράλληλα και στή γεωργία. Δέν είχαμε δηλαδή μία προλεταριοποίηση του πληθυσμού, πού, αντίθετως, διατήρησε τις άγροτικές ιδιοκτησίες και πιθανώς και τρίτη απασχόληση σε ύπηρεσίες. Μάλιστα στή Θράκη έχουμε τό ύψηλότερο πανελλαδικά ποσοστό εργαζομένων στή διομηχανία χωρίς σύμβαση: 19,6% τό 1986 και 18,7% τό 1990.

Τό 50% του ένεργου πληθυσμού στή Θράκη είναι μουσουλμάνοι, πού άμείδονται μέ τά χαμηλότερα ήμερομίσθια, χωρίς άσφάλιση, άρνούμενοι νά συνδικαλιστούν για θρησκευτικούς λόγους. Ο κατά έθνικότητα και θρησκειακά καταμερισμός της εργασίας συνδυάζεται μέ τόν κατά φύλο καταμερισμό και στην περίπτωση των γυναικών όριοθετεί και περιορίζει τις προσδοκίες των εργαζομένων, πριν αυτές άποκτήσουν τήν ιδιότητα της «απασχολούμενης στή διομηχανία». Έχει δημιουργηθεί έτσι μία γεωγραφικά προσδιορισμένη μειονοτική «δεξαμενή» ύπάκουου και χαμηλόμισθου εργατικού δυναμικού, πού άξιοποιήθηκε από τις διομηχανίες τροφίμων και έτοιμων ένδυμάτων οι όποιες δουλεύουν υπεργολαβικά και φασόν για οικους του έξωτερικού. Τά συμβόλαια είναι «μηδενικών ώρών», δηλαδή κάθε μουσουλμάνο εργαζόμενος άναζητά τό όνομά της κάθε πρωί στή λίστα πού άναρτούν οι επιχειρήσεις έξω από τά εργοστάσια.

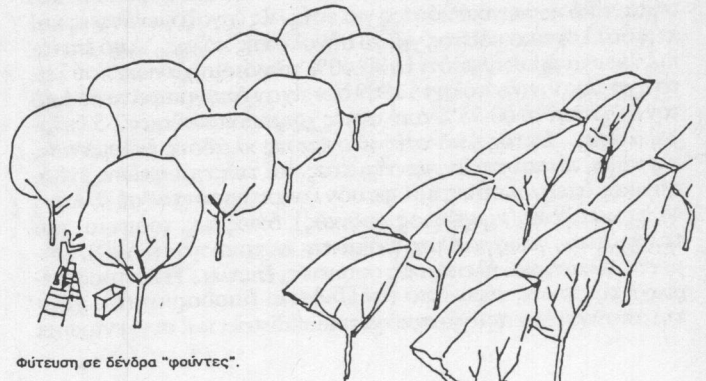
Από τό 1991, ή άποδοτικότητα των ιδίων κεφαλαίων έπεσε στο -10% έναντι 5-6% της περιόδου 1987-1990, ενώ σε έθνικό επίπεδο υπήρξε αύξηση 3,6%. Η Θράκη δέν μπόρεσε νά λειτουργήσει θετικά ως «θερμοκήπιο» νέων δυναμικών επιχειρήσεων. Η κρίση σε έθνικό και εύρωπαϊκό επίπεδο δημιούργησε νέες πιέσεις για άναδιάρθρωση στις κατ' όνομα «τοπικές» επιχειρήσεις. Οι τελευταίες άντέδρασαν και πάλι άμυντικά, άξιοποιώντας τό «άνοιγμα» των βαλκανικών άγορών και μερικές έσπευσαν νά μεταφέρουν τμήματα ή όλη τήν παραγωγή τους στή Βουλγαρία, τή Ρουμανία και δευτερευόντως στή Άλβανία. Σε ένα δείγμα 85 ελληνικών εταιρειών έγκατεστημένων στή Βουλγαρία, οι 26 είναι από τήν Άνατολική Μακεδονία και τή Θράκη. Αυτές άντιπροσωπεύουν τό 58% των διομηχανικών επιχειρήσεων στους κλάδους τρόφιμα-ποτά, έπιπλα και κυρίως έτοιμο ένδυμα. Προσπάθησαν δηλαδή νά άξιοποιήσουν και πάλι τά ίδια χαρακτηριστικά πού είχαν βρει στή Θράκη μία δεκαετία πριν: ή διαφορά μισθών μεταξύ Θράκης-Βουλγαρίας είναι 4 προς 1 και μεταξύ Θράκης-Άλβανίας 7 προς 1. Έπιπλέον, στή Βουλγαρία και τή Ρουμανία οι εργαζόμενες έχουν μία πειθαρχημένη διομηχανική συνείδηση και είναι ιδιαίτερα συνεπείς στις ύποχρεώσεις τους.

Διάχυτη έκβιομηχάνιση στή Θεσσαλονίκη

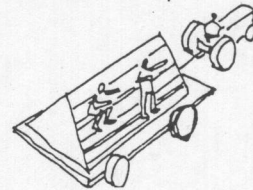
Τό 1984 στήν πόλη της Θεσσαλονίκης τό 47% του έπίσημου ένεργου πληθυσμού απασχολούνταν στή μεταποίηση έναντι 38% της Άθήνας και 29% του συνόλου χώρας. Σε αντίθεση με άλλες εύρωπαϊκές πόλεις και τήν Άθήνα, στή Θεσσαλονίκη τό διάστημα 1978-1988 είχαμε αύξηση της διομηχανικής απασχόλησης: από 1%-0,5% στήν κεντρική περιοχή μέχρι 10-15% στους περιφερειακούς δήμους. Δέν φαίνεται λοιπόν,

τουλάχιστον μέχρι τό 1989, ή άναδιάρθρωση της διομηχανίας νά είχε άρνητικές συνέπειες στην άπασχόληση, όπως σε άλλα άστικά κέντρα.

Υπάρχουν πολλές διαστάσεις πού έρμηνεύουν τόν διομηχανικό δυναμισμό της βορειοελληνικής μητρόπολης: διομηχανική παράδοση και έντονο επιχειρηματικό πνεύμα, πολυκλαδική βάση και όριακά άνεκτή ύποδομή, παλαιές και σοβαρές έξα-

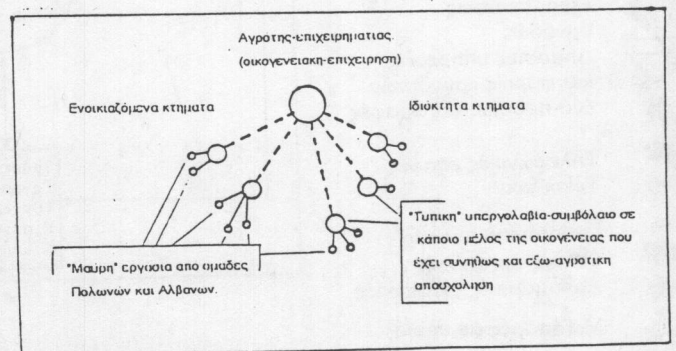
Φύτευση σε δένδρα "φούντες".

Φύτευση σε δένδρα "παλέτα".

γωγικές διασυνδέσεις μέ Εύρώπη και Βαλκανική, εύελιξίες στην τοπική άγορά εργασίας και θετικές για τή διομηχανία ρυθμίσεις καθώς και θετικοί έλεγχοι. Τό όλο σύστημα βασιζόταν σε έναν ιδιόμορφο τοπικό κοινωνικό συμβιβασμό μεταξύ κεφαλαίου-εργασίας-κεντρικής και τοπικής διοίκησης στή βάση άμοιβαίων συμφερόντων.

Οι εύνοϊκές αυτές συνθήκες σε συνδυασμό μέ μία αύξημένη ζήτηση προϊόντων από τή διεθνή και τήν έσωτερική άγορά ώθησαν σε μία παραγωγική άναδιάρθρωση, μέ συστατικό στοιχείο τόν γεωγραφικό διαχωρισμό τμημάτων και σταδίων της παραγωγής στον εύρύτερο χώρο της πόλης. Η διαδικασία αυτή, γνωστή ως διάχυτη έκβιομηχάνιση, βρήκε εφαρμογή σχεδόν σε όλους τους κλάδους της πόλης και διακρίνεται σε έσωτερικές υπεργολαβίες-φασόν (όταν υπεργολάβοι άναλαμβάνουν μέσα στο εργοστάσιο τμήματα της παραγωγής ή υπηρεσίες) και σε έξωτερικές υπεργολαβίες-φασόν (όταν οι εργασίες γίνονται από τόν υπεργολάβο εκτός εργοστασίου). Δύο ήταν οι κυρίαρχες έκδοχές της διάχυτης έκβιομηχάνισης. Η

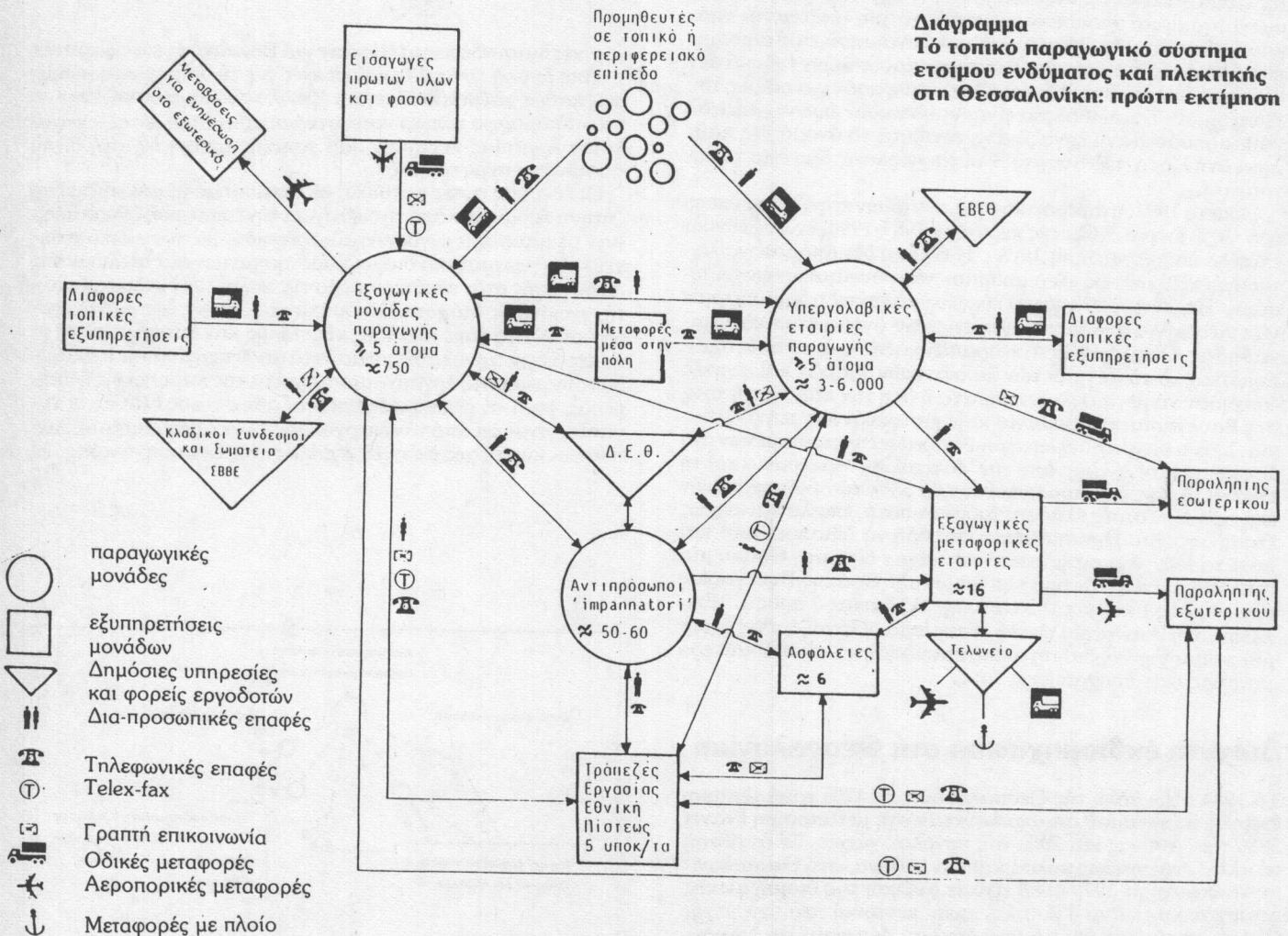
επιθετική, που συνδυάζει τεχνολογικές καινοτομίες, ποιότητα προϊόντων και design, διεύρυνση αγορών, marketing κλπ., και ή άμυντική, που βασίζεται κυρίως στη συμπίεση του κόστους παραγωγής, ιδίως της εργασίας. Στη Θεσσαλονίκη, ανάλογα με τον υποκλάδο, οι επιχειρήσεις είναι μοιρασμένες μεταξύ επιθετικής και άμυντικής στρατηγικής.

Δίπλα λοιπόν σε μία φανερή διομηχανία που εμφανίζουν οι στατιστικές, αναπτύχθηκε μία άλλη ή οποία δεν φαίνεται και δεν καταγράφεται, έχει, όμως, σημαντική εύρωστία αλλά και σημαντικό κοινωνικό κόστος για τους/τίς εργαζόμενους/ες και περιβαλλοντικό κόστος για το σύνολο της πόλης. Από επιτόπια έρευνα προέκυψε ότι το 30-40% των διομηχανιών που λειτουργούσαν στην πόλη το 1989 δεν είχαν απογραφεί ποτέ από την ΕΣΥΕ και το 60-75% από αυτές χρησιμοποιούσαν 2-5 υπεργολάβους. Εκτός από τους κλασικούς κλάδους ένδυμάτων, πλεκτών, παπουτσιών, κεντήματος και τυπογραφείων, ένδοαστικές υπεργολαβίες και φασόν αναπτύσσονται σε άλλους 48 υποκλάδους (τριμήφιος κωδικός), όπως π.χ. τρόφιμα, ποτά, νήματα, γεωργικά μηχανήματα, αυτοκίνητα (ΕΛΒΟ), τσιμέντα, πλαστικά, ηλεκτρικές συσκευές, έπιπλα. Η κεντρική περιοχή της πόλης γύρω από την Πλατεία Βαρδαρίου (βλ. χάρτη) αποτελεί ένα πραγματικό garment district και συγκεντρώνει

τό 62% των επιχειρήσεων-εντολών της ευρύτερης περιοχής. Αντίστοιχα σε πολλές περιφερειακές γειτονίες της πόλης (Συνιές, Καλαμαριά, Νεάπολη) ή επιτόπια έρευνα έδειξε ότι το ποσοστό των νοικοκυριών που δουλεύουν φασόν στο σπίτι φθάνει και το 10% (διάστημα εμπιστοσύνης 6-16%). Το τοπικό παραγωγικό υποσύστημα έτοιμου ενδύματος-πλεκτικής στη Θεσσαλονίκη είναι ένα από τα πιο αναπτυγμένα της Νότιας Ευρώπης και περιλαμβάνει περίπου 750 εξαγωγικές επιχειρήσεις με πάνω από 5 εργαζομένους, 3-6.000 υπεργολάβους (με πάνω από 5 εργαζομένους) και 50-60 επιχειρήσεις αντιπροσώπων-μεσαζόντων, γνωστούς από τα ιταλικά ως *imprannatori* (βλ. σχήμα). Οι διασυνδέσεις με υπηρεσίες και εξυπηρετήσεις της πόλης είναι πολύπλοκες και πυκνές (έπαφές πρόσωπο με πρόσωπο ή με ηλεκτρονικά μέσα) και γίνεται έτσι φανερή ή σημασία του χώρου της πόλης για την επιβίωση του συστήματος.

Αυτές οι τρεις περιοχές δεν αποτελούν φυσικά τά μόνα ή τά πλέον αντιπροσωπευτικά παραδείγματα αναδιάρθρωσης στη Μακεδονία και τη Θράκη. Φωτίζουν, ωστόσο, το πρόβλημα από μία διαφορετική σκοπιά. Οι περιοχές της Βόρειας Ελλάδας, ακόμη και εκείνες που έχουν προβλήματα με παραδοσιακές μεγάλες διομηχανίες (πχ. Κοζάνη, Νάουσα, ευρύτερη περιοχή Θεσσαλονίκης), δεν «καταρρέουν» συνολικά, όπως π.χ.

Διάγραμμα
Τό τοπικό παραγωγικό σύστημα
ετοιμού ενδύματος και πλεκτικής
στη Θεσσαλονίκη: πρώτη εκτίμηση

τό Λαύριο, ή Σύρος ή η Βόρεια Εύβοια. Και φυσικά απέχουν πολύ από τις δραματικές επιπτώσεις της αναδιάρθρωσης τύπου Βορειοανατολικής Αγγλίας, Ρούρ, Λωραίνης, βασικών επαρχιών ή Νάπολης. Η έλλειψη ενός αύστηρου κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας στις βαλκανικές αυτές περιοχές μπορεί να αποτελεί στατιστικό και φορολογικό πρόβλημα για τις κρατικές υπηρεσίες, είναι, όμως, μία πολύτιμη εύελκτη υπόθεση για τις τοπικές κοινωνίες, που μπορούν και προσαρμόζονται ευκολότερα σε κρίσεις, χωρίς σημαντική επιβάρυνση για τα κρατικά ταμεία.

Πρόσφατα ή απορρόθμιση του κράτους πρόνοιας και η κρίση της «τυπικής» διομηχανίας στην υπόλοιπη Ευρώπη έχουν προσδώσει ένα συγκυριακό ενδιαφέρον στις νοτιοευρωπαϊκές αυτές ιδιαιτερότητες. Πολλοί προσπαθούν μάλιστα να άντλήσουν ιδέες, συχνά ξεδιανεύοντας καταστάσεις και παραβλέποντας το κόστος που είναι γεωγραφικά και κοινωνικά προσδιορισμένο. Οι τοπικές κοινωνίες αντιμετωπίζουν σήμερα το άδιεξοδο των άμυντικών στρατηγικών του παρελθόντος και καλούνται συχνά μόνες — στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης πολιτικής του Μάαστριχτ — να άνταπεξέλθουν στην κρίση. Η πορεία τους αυτή μπορεί να είναι επιτυχής αν αξιοποιήσουν επιθετικά τα καινοτόμα χαρακτηριστικά που περιγράψαμε, χω-

ρίς, όμως, να έσυγχρονίσουν καταστροφικά τις νοτιοευρωπαϊκές και βαλκανικές ιδιαιτερότητές τους.

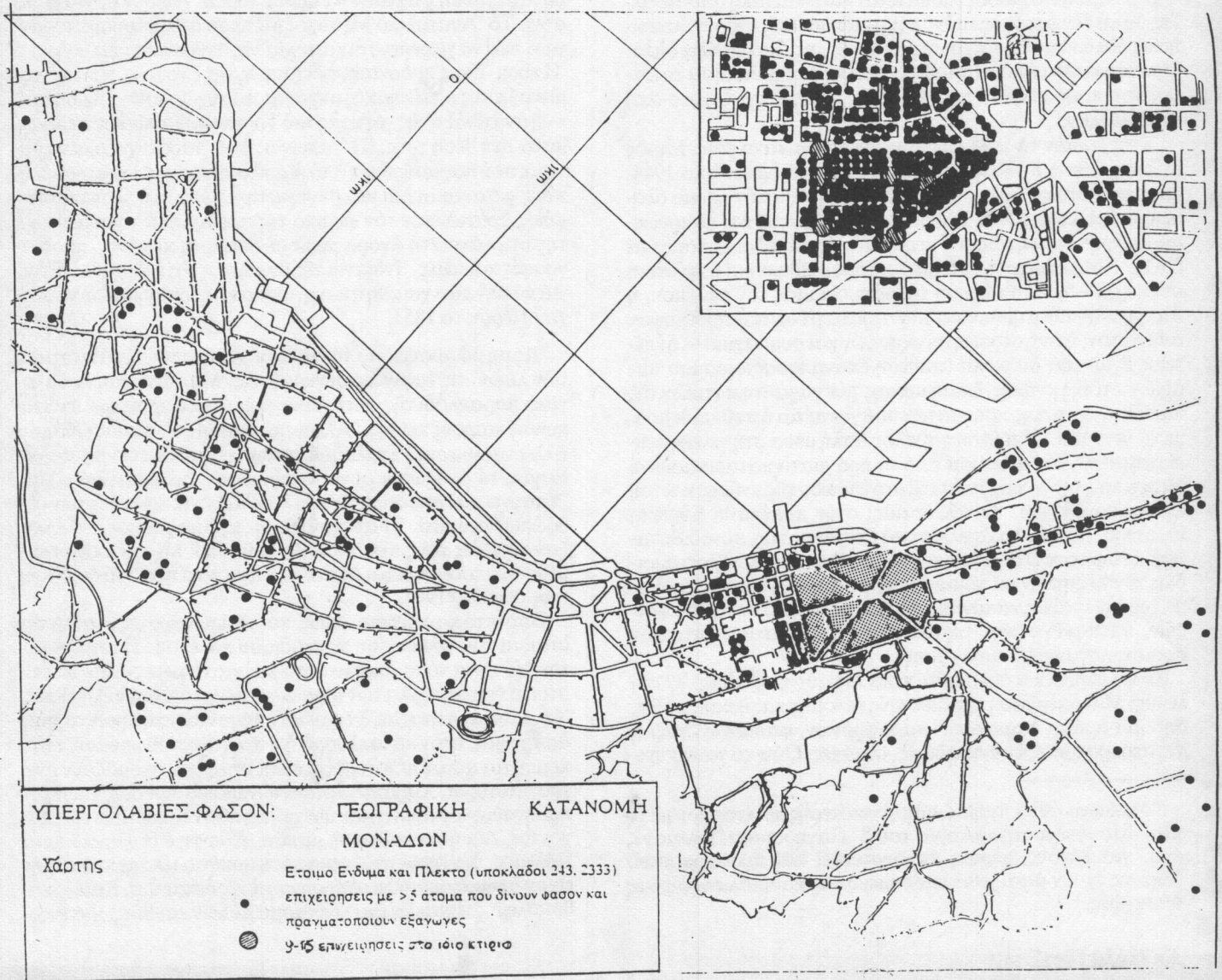
Σημείωση

— «Changing patterns of uneven development and forms of social reproduction in Greece», *Society and Space*, vol. 5, 1987, σ. 319-333.

— «Τοπικές αγορές εργασίας και άνιση ανάπτυξη στη Βόρεια Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών*, 77, 1990, σελ. 15-61.

— «Διάχυτη εκβιομηχάνιση στη Θεσσαλονίκη», *Σύγχρονα Θέματα*, 45, 1991, σελ. 70-79 (μέ τους Λ. Λαμπρανίδη και Ζ. Χρονάκη).

— 'Αδημοσίευτα στοιχεία από τό (υπό έκδοση): *Μέ τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους άγρους: πόλεις και περιφέρειες στην Ελλάδα τή δεκαετία του 1980*, Αθήνα, Θεμέλιο.

Ο Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Ἐπέτειοι καί ἱστορία

Ἡ σύγχρονη ἐποχή καί ἡ ἐπιλεκτική μνήμη

τοῦ Γιώργου Μαργαρίτη

ὁ ἔτος πού διανύουμε εἶναι ἔτος ἐπετειακό. Στά ἡμερολόγια τῶν σύγχρονων κρατῶν καί τῶν ἀνθρώπινων ἐνοτήτων δύσκολα μποροῦμε νά συναντήσουμε ἕνα ἔτος, ἕνα μήνα ἢ μιά ἡμερομηνία πού νά μὴν ἔχουν τίποτε τὸ ἐπετειακό ἐπάνω τους. Τά γεγονότα τῶν περασμένων καιρῶν καί πυκνά εἶναι καί ἀξιομνημόνευτα καί εἰδικές λειτουργίες — θεσμικές, ἐπισημονικές ἢ ἔθιμκές — τῆς ἀνθρώπινης μνήμης ἔχουν ἀναλάβει τὴ μεθοδική τους καταγραφή, τὴν ταξινομήση καί τὴν ὑπόμνηση. Οἱ ἐπέτειοι λοιπὸν ποτὲ δὲν λείπουν. Ἄν, ὅμως, κάποια περίοδος αἰσθάνεται πιὸ ἐπετειακή ἀπὸ τίς ἄλλες, αὐτὸ δὲν ὀφείλεται μόνο στὶς μαθηματικὲς στοργυλοποιήσεις ἀλλὰ καί στὶς τρέχουσες ἀνάγκες τῆς. Στὸ τί θέλει δηλαδή νά ἀνασύρει ἀπὸ τὸ παρελθὸν γιὰ νά νομιμοποιήσει τὸ ἐπιλεγμένο παρὸν καί νά προσδιορίσει τὸ ἐπεξεργαζόμενο ἀπὸ αὐτὴ μέλλον.

Ἐτσι λοιπὸν τὸ 1994 μᾶς προέκυψε ἐπετειακό ἔτος. Μισὸς αἰώνας, λέει ἡ ἀριθμητική, πέρασε ἀπὸ τὸ δραστήριο 1944, ὅπου μαινόταν ὁ πόλεμος στὴν Εὐρώπη καί στὸν κόσμον ὅλοκληρο καί ὅπου, μέσα ἀπὸ ποταμούς αἵματος καί δακρῶν, διαμορφωνόταν ὁ κόσμος μέσα στὸν ὁποῖο ὅλοι ζήσαμε καί ζοῦμε. Καί καθὼς στὴ μαθηματικὴ προστέθηκε καί ἡ πολιτικὴ συγκυρία — ἡ ἀναθεώρηση καί τῶν στρατοπέδων πού προέκυψαν ἀπὸ αὐτόν, ἡ ἀντιστροφή ἰσορροπιῶν καί συμμαχιῶν — ἡ ἐπέτειος ἔγινε μιά δύσκολη ὑπόθεση ἐπαναπροσδιορισμοῦ τῶν ἀξιών καί τῆς μνήμης, ἐπισήμανσης τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς καινούργιας τάξης πραγμάτων πού γεννιέται ἢ πού ἐπιθυμοῦμε νά γεννηθεῖ. Ὑπόθεση καθόλου ἀπλή μέσα στὴ γενικὴ ρευστότητα τῶν ἀλλαγῶν καί ἀπὸ τὰ πράγματα καταδικασμένη νά μεταφέρει τὴν ἀμχανία τῆς στοῦ ἐπίπεδο τῆς μνήμης καί τοῦ ἐπετειακοῦ λόγου. Ὁ τελευταῖος, στὴν πολύπαθη Εὐρώπη ἰδιαίτερα, προβάλλει ἀπελπιστικὰ ἐπιφανειακός, μονοδιάστατος, ἀντιφατικός, διστακτικός καί ἀσήμαντος. Δὲν ξέρει ἀκριβῶς τί τοῦ ζητοῦν νά νομιμοποιήσει, ποιά σχήματα νά ἀναδείξει, ποιὲς ἀξίες νά τονίσει. Θύμα τῆς ρευστότητας τῶν καιρῶν, καταφεύγει στὰ τερτίπια τῆς διπλωματίας καί στὸν ἀοριστολόγο ἠθικὸ μανιχαϊσμό.

Τί δὲν ἀκούει καί δὲν διαβάσει κανεὶς αὐτὲς τίς μέρες. Ὁ πόλεμος; Μιά ὑπέρβαση τῆς διεθνούς ἐννομης καί ἠθικῆς τάξης ἀπὸ μιά ὁμάδα δαιμονικῶν παραφρόνων, φασιστῶν, ναζι ἢ στρατοκρατῶν. Οἱ συγκρούσεις, οἱ μάχες; Οὔτε τὸ γεωγραφικό

κό τους στίγμα δὲν εἶναι πιά αὐτονόητο σὲ καιροῦς πού τὸ Λένινγκραντ καί τὸ Στάλινγκραντ ἔχασαν ἀκόμα καί τὴ θέση τους στὸν χάρτη καί πού στὴ Μαλαισία, στὴν Ἰάβα ἢ στὴν Ἰνδία ἐλάχιστοι μποροῦν νά θυμηθοῦν ποιὸς ἀγωνιζόταν τὸ '40 γιὰ τὴν ἐλευθερία τῶν λαῶν καί ποιὸς γιὰ τὴν ἀποικιακὴ συνέχεια. Εὐτυχῶς πού ἡ Νορμανδία καί τὸ Ἄνζιο στέκουν στὴ θέση τους, ἂν καί στὴν πρώτη ἀναζητοῦνται ἐναγωνίως οἱ ἰσορροπίες μεταξὺ Ἀμερικανῶν, Γερμανῶν, Ἀγγλων, Γάλλων καί λοιπῶν Εὐρωπαίων προασπιστῶν τοῦ καλοῦ, ἐνῶ στὴ δευτέρῃ περίπτωση ψάχνουν νά βροῦν τὸ πού χωροῦν οἱ νεοφασίστες. Τὸ Ἀνατολικὸ Μέτωπο; Μέτωπο ἀναμέτρησης τυράνων, πῶς νά χωρέσει στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας. Ἡ νίκη; Ἐνας πρόσκαιρος διχασμὸς τῆς Εὐρώπης καί τῆς γεωμανικῆς τῆς οἰκονομικῆς μηχανῆς. Εὐτυχῶς πού — συμβολικὰ — ἡ ἀνατίναξη τῆς γέφυρας τοῦ Τορκάου ξανάφερε τὰ πράγματα στὴ θέση τους. Ἡ Ἰαπωνία; Μιά παραστρατημένη δύναμη πού παρασύρθηκε ἀπὸ μιά κλίμα φανατικῶν θρησκόληπτων μετασμουραὶ καί συντριφτηκε μέσα στὴ γραφικότητα μὲν ἐγκατέλειπε τὸν φυσικὸ τῆς προορισμὸς: τὴ συμμετοχὴ τῆς στὴν ἀνοικτὴ ἀγορὰ μέσα σὲ δυτικὸς κανόνες, προδιαγραφές καί ἀξίες. Ἰνδιάνοι τῆς διομηχανικῆς ἐκδοχῆς... Ἐτσι, γιὰ νά μὴν πάει χαμένη ἡ κανονιοφορικὴ ἐπιχείρηση τοῦ ναυάρχου Πέρρου τὸ 1853!

Ἄς μὴ μιλήσουμε γιὰ τὰ ἐσωτερικὰ μέτωπα, τὴν ἀντίσταση τῶν λαῶν, τίς ἐμφύλιες συγκρούσεις. Μιά ὑπόθεση παθολογίας, παρακλάδι τῆς σωτηριολογικῆς ἀναζήτησης τῶν ἀνθρώπων σὲ καιροῦς κρίσης. Ἄλλοι ἐπένδυσαν στὸν μεσσία Χίτλερ, ἄλλοι στὸν μεσσία Στάλιν. Οἱ κοινωνίες καί πάλι δὲν εἶχαν πρόβλημα, οἱ ἄνθρωποι μόνο, ἀτομικὰ καί διλημματικὰ εἶχαν. Ὑπάρχει καί ἀπόδειξη γιὰ τίς λανθασμένες ἐπιλογές τῶν ἀνθρώπων τοῦ τότε. Ἡ ἀπογοήτευση καί ὁ μαρασμὸς πού ἐπληξαν τίς ἰδέες τους στὴ δεκαετία τοῦ 1980. Μὲ τὴν ἐπαγωγικὴ μέθοδο ἀποδεικνύεται ἄδειο καί παραπλανητικὸ τὸ δικὸ τους ἐνθουσιῶδες 1944.

Τίποτε τὸ καινούργιο, ὅμως, καί τὸ πρωτοφανές σ' αὐτὴ τὴν ἱστορία τοῦ τελευταίου παγκόσμιου πολέμου. Τίποτα σ' αὐτὴν δὲν εἶναι τόσο ἀκατανόητο καί καινοφανές ὥστε νά ἐπιστρατεύεται ἡ τρέλα τῶν ἡγεμόνων γιὰ νά βρεθοῦν ἐξηγήσεις. Ὅλα του τὰ στοιχεῖα, ἂν καί δὲν ἀνάγονται στοῦ προπατορικοῦ ἀμάρτημα, στὸν κατακλυσμὸ ἢ στὴν κτίση τοῦ κόσμου, εἶναι κομμάτια αὐτοῦ πού συμβατικὰ οἱ ἱστορικοὶ ὀνομάζουν σύγχρονη ἱστορία. Χαρακτηριστικὰ τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ προηγούμενου αἰῶνα καί τῶν πολύπαθων δεκαετιῶν τοῦ τρέχοντος. Δὲν ἦταν μιά τομὴ, μιά ἀποκάλυψη ὁ Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Δὲν ἔφερε στοῦ ἱστορικοῦ προσκήνιο τίποτα πού νά μὴν εἶχαν σχηματοποιήσει οἱ προηγούμενες δεκαετίες. Καθὼς καὶ θε πόλεμος ἀποτελεῖ ἕνα ξέσπασμα παθῶν καί βίας, μιά ἐντο-

Τὸ κείμενο αὐτὸ, τμῆμα μιᾶς γενικότερης μελέτης μου μέ τίτλο «Εἰσαγωγή στὴν ἱστορία τοῦ Β' Παγκόσμιου Πολέμου», ἔχει, γιὰ λόγους χώρου, ἀπλουστευθεῖ καί προσαρμοστεῖ. Ἐπίσης ἔχουν ἀφαιρεθεῖ ὑποσημειώσεις καί διβλιογραφικὲς ἀναφορές.

νη κινητοποίηση των παραγωγικών, ιδεολογικών και ψυχολογικών παραμέτρων της ανθρώπινης λειτουργίας, τα κληροδοτήματα του παρελθόντος μπόρεσαν να μορφοποιηθούν με μεγαλύτερη διαύγεια στη διάρκεια του, ο ιστορικός χρόνος επιταχύνθηκε, οι εμπειρίες συμπυκνώθηκαν και εκδίασαν νέες επιλογές και καταστάσεις. Τίποτα, όμως, πού να μοιάζει με προϊόν μιάς στιγμιαίας ομαδικής παράκρουσης πού κέρδισε ένα ή δύο κράτη, μία ή δύο κοινωνίες στις τόσες κοινωνικές ενότητες των ανθρώπων. Τίποτα πού να μοιάζει με απρόσμενη έξαιρηση. Όλα τα στοιχεία πού έφτιαξαν τον πόλεμο αυτό κτίστηκαν μεθοδικά μέσα στην πολύπαθη ιστορική πορεία του σύγχρονου κόσμου.

Τους καλοκαιρινούς μήνες του '94, συμπληρώνονται με το ημερολόγιο των έπετειών ογδόντα χρόνια από την έναρξη της πρώτης σκηνής του δράματος. Πάρα πολλοί ήταν εκείνοι πού έσκυψαν πάνω στον έπετειακό συμβολισμό. Η ιστορία ξεκίνησε — στις 28 Ιουνίου 1914 — στο Σαράγεβο και μοιάζει μάλιστα να συνεχίζεται εκεί. Πέρα, όμως, από συμπτωσιακούς συμβολισμούς, τό καλοκαίρι του 1914 σφράγισε την ιστορία του αιώνα μας. Έδειξε, στις πτυχές των πολυάριθμων γεγονότων πού τό συνέθεσαν, ότι όλα τα στοιχεία αυτού πού συμβατικά ονομάζουμε «σύγχρονο κόσμο» βρισκόνταν ήδη στη θέση τους, έτοιμα να λειτουργήσουν για τό καλό — και προπαντός για τό κακό — των ανθρώπων.

Ίσως να φαίνεται υπερβολικό και παράξενο τό να υποστηρίξουμε ότι ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν ένας «δημοκρατικός» πόλεμος. «Δημοκρατικός» με την έννοια όχι μόνο της — άναγκαστικής από τή γενική έπιστράτευση — συμμετοχής του συνόλου του άνδρικού πληθυσμού στις πολεμικές επιχειρήσεις, ούτε με την έννοια της ευρύτερης συμμετοχής των λεγόμενων άμάχων στην παραγωγή πολεμικών και άλλων αγαθών, κρίσιμου παρονομαστή σ' έναν βιομηχανικό πόλεμο. Όλ' αυτά θά μπορούσαν να τον κάνουν μαζικό χωρίς να του δώσουν «δημοκρατική» χροιά. Αυτό πού έννοούμε είναι ότι τό ξέσπασμά του όφειλόταν σέ ισχυρή κοινωνική και πολιτική πίεση, σέ μαζικούς λαϊκούς ένθουσιασμούς στά όρια του παραληρήματος ή της έξέγερσης. Κάτι τέτοιο μπορεί να άκούγεται παράξενο σέ μία υπόθεση πού — όπως χρόνια τώρα τό δίδασκε ή διπλωματική ιστορία — ξεκίνησε από τή δολοφονία ενός άρχιδούκα και από μία άλυσίδα φαινομενικά έλεγχομένων διπλωματικών λειτουργιών και παρασκηνίων. Τό ότι ο Ίούλιος των τελεσιγράφων και των διαβουλεύσεων κατέληξε στον Αύγουστο των γενικευμένων πολεμικών επιχειρήσεων, αυτό δέν ήταν υπόθεση διπλωματών. Ίσως ούτε υπόθεση διπλωματικών προθέσεων. Ήταν μία κλιμάκωση, μία διαδρομή μέσα από διαδοχικά σημεία μη έπιστροφής, πού σέ μεγάλο βαθμό καθόριζαν οι λαϊκές κινητοποιήσεις. Τό λαϊκό αίσθημα άν προτιμάτε, αυτό πού ονομάζουμε κοινή γνώμη.

Στήν ουσία, αυτές οι πανίσχυρες αυτοκρατορικές και βασιλικές κυβερνήσεις του τέλους της δικτωριανής εποχής ήταν καταπληκτικά άδύναμες και έκθετες στην πίεση των λαών τους. Δέν μιλάμε για τήν Αυστροουγγαρία, τή Σερβία ή τή Ρωσία. Στήν κραταιά Βρετανική Αυτοκρατορία σερνόταν ο διαταγμός για τό πώς θά μπορούσε να γίνει χειρσαίος πόλεμος, δηλαδή πόλεμος πού προϋπέθετε τήν είσαγωγή της γενικής υποχρεωτικής έπιστράτευσης στη χώρα. Κανείς Άγγλος πολιτικός και κανένα μέλος του Πολεμικού Συμβουλίου δέν μπορούσε να βδαιώσει ότι μία τέτοια άπόφαση δέν θά προκαλούσε έκτεταμένη κοινωνική και πολιτική άναταραχή στην άγγλική εργατική κοινωνία. Στή Γερμανία, στη Ρωσία, λιγότερο στη Γαλλία, έτρεμαν τίς αντιδράσεις των σοσιαλδημοκρατών και των εργατικών κομμάτων μπροστά στην πολεμική άπειλή. Άποδείχθηκε ότι, για μία ακόμα φορά, οι κυβερνήτες γνώριζαν

άσχημα τήν ιστορική συγκυρία και τους λαούς τους. Οι ιδέες του έθνικισμού, ή προσμονή του καλύτερου αύριο μέσα από τίς έθνικές δικαιώσεις, οι κοινωνικές όμαδοποιήσεις και οι συσχετισμοί, οι μαζικές ψυχικές διαθέσεις είχαν κατασκευάσει έναν κόσμο πού έλάχιστοι θά μπορούσαν να φανταστούν είκοσι χρόνια πριν.

Η κυβέρνηση της Βιέννης άνακάλυψε ότι θά έχανε επικίνδυνα τό πρόσωπο και τό κύρος της άν δέν προωθούσε δραστικά τήν τιμωρία των Σέρβων. Ζήτημα ύπαρξης για τό καθεστώς και τήν πολυεθνική αυτοκρατορία. Οι διαδηλωτές του Βελιγραδίου δέν άφησαν τήν παραμικρή δυνατότητα έλιγμών στους Σέρβους ήγέτες. Τυχόν ύποχώρηση στά αυστριακά τελεσίγραφα είναι δέβαιο ότι θά προκαλούσε πραξικόπημα ή έξέγερση στο Βελιγράδι. Στή Ρωσία ή προάσπιση των Σέρβων, Σλάβων άδελφών, ξεπερνούσε κατά πολύ τά όρια του τσαρικού πανσλαβισμού και συνδεόταν — μυστικά μερικές φορές, έθνικιστικά στην ουσία του — με τήν άποκατάσταση της εικόνας της χώρας. Η συντριβή του 1905, ή πρώτη πού είχε ύποστει ευρωπαϊκό έθνος από μη ευρωπαϊκή δύναμη, είχε ύπονομεύσει καιρία τό δικαίωμα της Ρωσίας στο να μετέχει ισότιμα στά ευρωπαϊκά πράγματα, δικαίωμα πού με πολύ κόπο κατέκτησε στον καιρό των ναπολεόντειων πολέμων.

Στά δυτικά ή υπόθεση ξεπέρασε τό παραλήρημα. Στο Παρίσι και στο Βερολίνο ο ένθουσιασμός για τον πόλεμο ήταν άπεριόγραπτος, τίποτα δέν ήταν συγκρίσιμο με αυτόν στην πρόσφατη εμπειρία και τήν ιστορία των ανθρώπων. Οι φοβισμένες αντιρρήσεις των σοσιαλιστών, εργατικών και σοσιαλδημοκρατών σαρώθηκαν μπροστά στο ρεύμα του λαϊκού ένθουσιασμού πού παρέσερνε τά πάντα στο διάβα του. Οι κοινωνίες τίς είχαν άφήσει πολύ πίσω. Στήν Άγγλία δέν χρειάστηκε να επιβληθεί διά νόμου ή ύποχρεωτική στράτευση. Οι έθελοντές πλημμύρισαν τά κέντρα κατάταξης και τό βρετανικό έπιτελείο άνακάλυψε ότι έπρεπε να περιορίσει τή ροή των έθελοντών, καθώς δέν είχε ούτε στολές, ούτε όπλα, ούτε εκπαιδευτές για τόσο πολύ κόσμο! Με αυτή τήν έννοια ο πόλεμος ξεκίνησε «δημοκρατικά», τόσο όσο και ή σικελική έκστρατεία των άρχαίων Άθηναίων. Μιλάμε δέ για κοινωνίες και λαούς πού διέθεταν έπαρκή περιθώρια πολιτικής και κοινωνικής λειτουργίας ώστε να επιβάλλουν ή να άποτρέψουν έξελίξεις μιάς τέτοιας σπουδαιότητας.

Η ιδεολογία και ή μεταγραφή των πραγμάτων πρόβαλε ξαφνικά στο πηδάλιο του κόσμου. Σίγουρα πίσω άπ' όλα αυτά ύπήρχαν λειτουργίες και συμφέροντα όμάδων και τάξεων, άναμετρήσεις βιομηχανιών και κεφαλαίων, βαθμίδες συμμετοχής στην καινοφανή παγκόσμια άγορά και, κατ' έπέκταση, μερίδιο στη διανομή του παγκόσμιου πολέμου. Όλα, όμως, αυτά μεταγράφηκαν σέ ιδεολογικούς συμβολισμούς. Τό έθνος μεταλλάχθηκε σέ μία έννοια μυστικιστική και θρησκευτική πού ένοποίησε μέσα στην καθολικότητά της όλα τά προηγούμενα και πολύ περισσότερα ακόμα. Τά πλήθη πού με ένθουσιασμό ύποδέχονταν — τό καλοκαίρι του 1914 — τον πόλεμο, φοβόνταν κάτι τό ύπέμετρα παράλογο. Τή μη συμμετοχή τους στά δρώμενα, στην όλοκλήρωση της ιστορίας και των πετρωμένων του έθνους τους, τον άποκλεισμό τους από τήν έθνική κιβωτό. Τό ρήμα «μετέχω» βασίλευε στά πλήθη και όδηγούσε τήν από ιδεολογικούς διαδρόμους συμμετοχή των πολλών στο πολιτικό γίνεσθαι.

Η συμμετοχή αυτή ήταν κυρίως μία συλλογική ψευδαίσθηση. Σέ αντίθεση με τό κυρίαρχο ρήμα των φιλελευθέρων επαναστάσεων του 19ου αιώνα, τό «επιχειρώ» (enterprise), ή έδώ έννοια είχε να κάνει με τό ύπερφυσικό. Με τήν κοινωνική όμαδοποίηση στο πλαίσιο των ύπαρκτων συσχετισμών και του ύπαρκτου κόσμου, όχι μέσα στά δεσμευτικά όρια του έπιστημονικού και του όρθολογισμού, άλλα μέσα στά ύπερφυσικά

καί στρεβλωμένα πλαίσια της εθνικής ιδέας. Οί άνθρωπινες μάξες του 1914 δέν έτρεχαν πίσω από την αντίληψη της εικόνας. Έτρεχαν πίσω από την παραμόρφωσή της, τίς διαδοχικές διαθλάσεις της. Ο ίρρασιοναλισμός μπήκε μέ δύναμη στην ιστορία του 20ου μάς αιώνα και ελάχιστα κλονίστηκε μέσα από τίς πυκρές ιστορικές έμπειρίες πού την σφράγισαν έκτοτε.

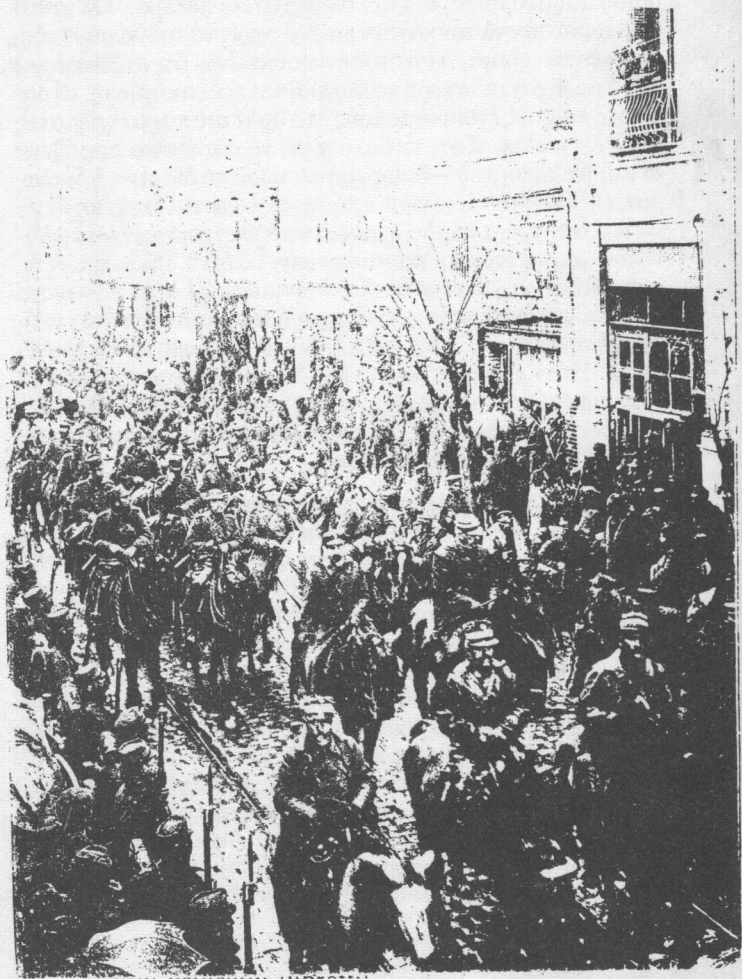
Όλα τά στοιχεία του σύγχρονου εφιάλτη ήταν παρόντα ήδη τό 1914. Ο ρατσισμός γιά παράδειγμα, στή σύγχρονή του έκδοχή του αποκλεισμού και της φυλετικής «έξειδίκευσης», ήταν ήδη σέ πλήρη λειτουργία. Όταν μετά τό 1880, ή οικονομία έκανε τά μεγάλα της βήματα πρós οικουμενικότητα, και όταν ή κάθε γωνιά του πλανήτη βρέθηκε ένταγμένη σ' ένα παγκόσμιο πλέγμα συναλλαγών και άλληλεξάρτησης, ή μετακίνηση ανθρώπων έγινε κεντρικό συστατικό της. Η μετανάστευση καθόριζε την δημιουργία νέων οικονομικών μητροπόλεων και παραγωγικών κέντρων. Πηγές πρώτων ύλων και άγορές άπλωνόντουσαν ως την τελευταία, την πιο περιφρονημένη και ξεχασμένη ως τότε περιοχή του πλανήτη. Η μετακίνηση εκατομμυρίων ανθρώπων — σέ άποστάσεις και σέ κλίμακα ήπειρων πού ποτέ ως τότε δέν είχε γνωρίσει ό κόσμος — έθετε επιτακτικά τό πρόβλημα του προσδιορισμού των σχέσεων ανάμεσα στις φυλές των ανθρώπων, του δικαιώματος συμμετρικής τους δηλαδή σ' αυτήν την κινητικότητα και σέ επέκταση, στις πλουτοφόρες δραστηριότητες του σύγχρονου κόσμου. Οί λευκοί διαχειρίστηκαν την κίνηση αυτή και νομοθέτησαν φυσικά σύμφωνα μέ τό δικό τους συμφέρον.

Δέν ήταν πάντα εύκολο νά αποδείξει κανείς λογικά τό γιατί οί λευκοί είχαν μόνοι αυτοί δικαίωμα ένγκατάστασης στον Καναδά, την Αυστραλία ή την άμερικάνικη δύση, ενώ οί Ίνδοί, οί Κινέζοι ή οί Ίάπωνες (ας αφήσουμε κατά μέρος τους μαύρους ή τους αυτόχθονες Άμερικανούς πού από καιρό είχαν χάσει την ύπόθεσή τους), δέν τό είχαν. Μέ αιχμή του δόρατος την Ίαπωνία, οί μή λευκοί άποδείκνυαν ήδη τίς ικανότητές τους. Η μόνη δυνατή άπάντηση στο δύσκολο αυτό έρώτημα ήταν ή ιδεολογικοποίηση, ή θεωρητικοποίηση της φυλετικής διαφοράς. Του Δαρβινισμού βοηθώντας, οί φυλές του κόσμου κατατάχθηκαν σέ ικανές και άνικανες, σέ έλπιδοφόρες και άπισθοδρομικές, σέ άξιες και άνάξιες. Πάνω στις θεωρίες αυτές στήθηκαν νόμοι και κανονισμοί πού άπέτρεψαν τον έποικισμό των ΗΠΑ της Αυστραλίας, του Καναδά, της Νότιας Άφρικής, από Κινέζους, Ίνδους ή Ίάπωνες. Πάνω στις ίδιες θεωρίες και στους νομικούς τύπους στηρίχθηκε ή θεωρία του «αποκλεισμού» ανθρώπινων ομάδων από πτυχές του κοινωνικού γίγνεσθαι. Ο έθνικισμός έξάλλον, ιδιαίτερα στις πολύπλοκες πολιτιστικά περιοχές της ανατολικής και κεντρικής Ευρώπης, πρόσβαλε την όμογενοποίηση των εθνικών φυλετικών χαρακτηριστικών σέ άπάντηση των πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων πού άντιστρατεύονταν και άπειλοΰσαν την θεωρία του. Όταν νομοποιήθηκε σέ παγκόσμια κλίμακα ή ιδέα του φυλετικού έξοβελισμού, οί διαδρομή πρós την «νόμιμη» — την κοπιτική γραφειοκρατικά διαχειριζόμενη, έννοούμε — γενοκτονία, την έκτόπιση και τά κρεμαντόρια άνοιξαν διάπλατα.

Τό 1914, ένα δεύτερο παράδειγμα, υπήρχε ήδη επίσης ή ιδέα του όλοκληρωτικού πολέμου, ή ιδέα της καταστροφής, όχι μόνο του αντίπαλου στρατού, αλλά της έχθρικής κοινωνίας όλόκληρης, τόσο στο επίπεδο των παραγωγικών της δομών όσο και στο επίπεδο του συνθετικού της ιστού, της συνοχής της. Η τεχνική, πού συχνά δυσκολεύεται νά ακολουθήσει τίς προθέσεις της ανθρώπινης φαντασίας, άπέτρεψε γιά ένα διάστημα την ύλοποίηση των έπιθυμιών αυτών και άφησε γιά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο τό κυριότερό τους μέρος. Ο καταστροφικός πόλεμος των κόσμων πού υπήρχε, στο μυθιστόρημα του Ουέλλς από τό 1903, ήταν άδύνατος τό 1914 όπου τά άεροπλάνα δύ-

σκολα ακόμα μετέφεραν τό βάρος των πιλότων τους. Οί καλές διαθέσεις πάντως υπήρχαν και τά έπιτελεία εύκολα τοποθετούσαν ιδέες πού θά κλώνιζαν τά κοινωνικά μετώπισθεν του αντίπαλου.

Οί αιτίες γι' αυτό τό καταστροφικό μένος βρίσκονται στην οικονομική αντίληψη του πολέμου, στή μηχανιστική — τεχνική — αντίληψη γιά τή λειτουργία των κρατών και των κοινωνιών. Τά έπιτελεία, στο σημείο αυτό, είχαν προσπεράσει την εποχή τους και τους πολιτικούς της, γνώριζαν ότι τό 1870 ήταν πολύ μακριά και ότι ή συντριβή του αντίπαλου συνδέοταν πλέον πολύ περισσότερο μέ φαινόμενα όπως ή παλλαϊκή αντίσταση του Παρισιού στο διάστημα 1870-71, παρά μέ την αιχμαλωσία του όποιου Ναπολέοντα Γ' στο όποιο Σεντάν. Η έχθρική κοινωνία γινόταν πλέον αντίληψη ως ένιαία μηχανή, τμήμα μόνο της όποιας ήταν οί στρατιές πού πολεμούσαν στα πεδία των μαχών. Τά γρανάζια της έπρεπε νά έξαρθωθούν σέ όλο τους τό βάθος, όχι μόνο στο έξωτερικό περιδίσλημα. Η άπουσία στρατηγικών δομωδιστικών και πυρηνικών όπλων τό διάστημα 1870-1918 περιορίσε τίς προθέσεις αυτές σέ μιá έμμεση έφαρμογή. Στην ιδέα του αποκλεισμού και της οικονομικής άσφυξίας του αντίπαλου, μέ παρενέργειες τόσο στή θάλασσα — μέ την κατάργηση κάθε διάκριση ανάμεσα στο έμπορικό και τό πολεμικό πλοίο, στο έχθρικό και τό ουδέτερο πλοίο — όσο και στή διπλωματική στεριά, όπου ή έννοια του ουδέτερου, άμέτοχου κράτους ελάχιστα μπορούσε πλέον νά επιβιώσει. Στην ιδέα της κατατριβής του αντίπαλου επίσης, πού προκάλεσε τίς τρομερές μάχες «φθοράς» τύπου Βερντέν. Φαινομενικά, στις μάχες αυτές αντιπαράτιθονταν στρατιές και στρατιώτες. Στην πραγματικότητα ό στόχος βρισκόταν πίσω από τίς ματωμέ-

νες γραμμές του μετώπου, βαθιά μέσα στην αντίπαλη ένδοχώρα, και τὸ ζητούμενο τῶν συγκρούσεων αὐτῶν ἦταν ἡ ἀντοχή τῆς κοινωνίας ὀλόκληρης. Λίγα χρόνια μετὰ ἡ τεχνική προσέφερε τὰ πυρηνικά ὄπλα καὶ ἔτσι οἱ προθέσεις τοῦ 1914 βρῆκαν ἐπιτέλους τὸν τεχνικό τους παρονομαστή!

Ἡ «τεχνική» ἀντίληψη τοῦ πολέμου εἶχε καὶ μιὰ ἄλλη παρενέργεια, ὄχι λιγότερο σημαντική. Κατέλυσε τὴν ὅποια ἠθική τοῦ πολέμου, τὴν ὅποια βάση γιὰ τὴ στήριξη κανόνων ἀνθρωπισμοῦ στό πλαίσιο του. Ὅχι ὅτι οἱ κανόνες καλῆς συμπεριφορᾶς ἦταν τὸ ἰσχυρὸ σημεῖο τῶν ἐμπόλεμων καταστάσεων. Ἡ ἔξω ἀπὸ κάθε μέτρο, ὁμως, πολεμικὴ συμπεριφορὰ πού χαρακτηρίσε τὶς ἀναμετρήσεις τοῦ σύγχρονου κόσμου ὀφείλεται σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ μηχανιστικὴ ἀντίληψη πού ἐπιτρέπει τὴ διαπλοκὴ τῶν πάντων μέσα στὴ λογικὴ τοῦ γραναζιοῦ. Πού νομιμοποιεῖ τόσο τὴ χρῆση χημικῶν ἀερίων ὅσο καὶ τὴν ἐκτέλεση ἀμάχων «ὀμήρων» ἢ τοὺς πυρηνικοὺς βομβαρδισμούς. Τὸ «δίκαιο τοῦ πολέμου» ἀπασχόλησε πολὺ κυβερνήσεις, στρατιωτικούς καὶ νομομαθεῖς στὶς παραμονές τοῦ Α' Παγκόσμιου Πολέμου. Ὅλες οἱ προπολεμικὲς του βελτιώσεις συνίσταντο στὴ διερεύνηση τῆς ἔννοιας «στόχος», τὴν ἐξάπλωσή της πολὺ πέρα ἀπὸ τὰ πεδία τῶν μαχῶν. Ἡ ἱστορία τοῦ αἰῶνα μας πολλὰ ἔχει νὰ μαρτυρήσει γιὰ τὶς περαιτέρω συνέπειες αὐτῆς τῆς τάσης. Στὸν σύγχρονο πόλεμο —καὶ ὄχι μόνο σ' αὐτόν— ἡ συνείδηση τῆς πράξης —τῆς πιὸ ἀποτρόπαιας πράξης— δέν ἔχει ἀπωλεσθεῖ. Ἐχει ἀπλῶς συρρικνωθεῖ σ' ἓνα τεχνικὸ πρόβλημα διεπόμενο ἀπὸ τοὺς κανόνες τῆς «ἀπόδοσης», τῆς «ἀποτελεσματικότητας», τῆς «παραγωγικότητας». Καὶ σ' αὐτοὺς ὀρίσκει συχνὰ τὸ νομιμοποιητικὸ του περίδλημα.

Ἡ δύναμη αὐτῶν τῶν σύγχρονων τάσεων πού ἐμφανίστηκαν μαζί με τὸν σύγχρονο κόσμο καὶ ἐκδηλώθηκαν —γιὰ πρώτη φορά στὴν οἰκουμενικὴ τους διάσταση— με τρόπο θεαματικὸ στὴν διάρκεια τοῦ Α' Παγκόσμιου Πολέμου, ἀποδείχτηκε τόσο ἰσχυρὴ ὥστε ἀκόμα καὶ οἱ πιὸ ἰσχυρές παρεμβάσεις τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας δέν μπόρεσαν νὰ τὴν ὑπερβοῦν, νὰ τὴν περιορίσουν. Πρὶν περάσουν λίγοι μῆνες πολέμου, τὸ 1914, οἱ ἐνθουσιασμοὶ τοῦ καλοκαιριοῦ πνίγηκαν μέσα στὴ λάσπη τῶν χαρακωμάτων καὶ ἡ ἰδέα τῆς συμμετοχῆς στὴν ἐθνικὴ περιπέτεια πῆρε τὴ μορφή τοῦ ἐφιαλτῆ. Τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1914 παρατηρήθηκε στὸ Δυτικὸ Μέτωπο ἓνα ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ διαλείματα τῆς λογικῆς πού κοσμοῦν τὴν ἱστορία τῆς βίας τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Μὲ πρωταγωνιστὲς τὶς ἀγγλικὲς στρατιωτικὲς μονάδες — μονάδες ἐθελοντῶν θυμίζουμε, σὲ ἀναζήτηση τῆς ἐμπειρίας, τῆς περιπέτειας, τοῦ ἀνδρισμοῦ, τῆς προσωπικῆς ἀξίας καὶ τῆς ἐθνικῆς δόξας— ξεκίνησε σὲ ὅλη περίπου τὴν ἔκταση τοῦ Δυτικοῦ Μετώπου μιὰ μονοήμερη ἄτυπη ἀνακωχὴ. Ἀνακωχὴ πού συχνὰ ἔγινε συναδέλφωση μετὰ τῶν ἀντιπάλων, προκαλώντας νέες ἐκπλήξεις καὶ ἀνησυχίες στὰ ἐπιτελεῖα πού δυσκολεύονταν νὰ καταλάβουν τὶς καινοτομίες αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ πολέμου. Συναδέλφωση, ἀνταλλαγὴ τραγουδιῶν, ἐθίμων καὶ δώρων σὲ μιὰ ἔκταση ἑκατοντάδων χιλιομέτρων, χωρὶς νὰ ἔχει προηγηθεῖ καμιά σχετικὴ ὀργάνωση καὶ προετοιμασία. Ἐνδειξη τῶν ἀντιφάσεων ὄχι μόνο τοῦ 1914 ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρου τοῦ σύγχρονου κόσμου. Τὴν ἐπομένη ὄλα ξαναγύρισαν στὴ «φυσικὴ τους τάξη», «τάξη» πού θὰ κρατοῦσε τέσσερα χρόνια ἀκόμα. Τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1914 καταγράφηκαν λοιπὸν ὡς μιὰ παράξενη ἐξαίρεση, δυσνόητη μέσα στὴ λογικὴ τοῦ αἰῶνα.

Όταν τέλειωσε ο πόλεμος και οι τραυματικές του εμπειρίες παρουσιάστηκαν σε όλη τους την πικρή έκταση, θά περιμένε κανείς μία μεγάλη στροφή στην πορεία των πραγμάτων και στις φιλοδοξίες του σύγχρονου κόσμου. Τόν θρίαμβο του πνεύματος των Χριστουγέννων του 1914. Δέν έγινε τίποτα... Τό αντίθετο μάλιστα. Στη χειρότερη περίπτωση είδαμε την ανάδειξη καθεστώτων στηριγμένων στην κληρονομιά του πολέμου, στά στοιχεία πού του έδωσαν τή σύγχρονή του ταυτότητα. Η συντροφικότητα του πολεμιστή, ή έξαγνιστική σκληρότητα, ό μυστικισμός τής συλλογικότητας των άποφασισμένων, ή δοκιμαστική για τήν άνδρεία εμπειρία, ή περιπέτεια και ή στό όνομα τής συμμετοχής θυσία, ή αίσθηση τής διαφοράς από τούς δίπλα και τής άνωτερότητας σε σχέση μέ τόν όμοιο στήριξαν τόν φασισμό και τόν ναζισμό, όχι μόνο στην Ίταλία και στή Γερμανία. Στην καλύτερη περίπτωση, στίς νικήτριες δημοκρατίες, είδαμε ν' άνθουν αντίστοιχες πρακτικές, έστω και χωρίς τήν πολιτική τους ολοκλήρωση. Ένα άπίστευτο κύμα έξοικειώσης μέ τόν πόλεμο και μέ τό άμεσο παράγωγό του, τόν θάνατο, άπλώθηκε σε όλη τήν Εύρώπη. Μέσα σε δύο χρόνια μόλις και τό πιο μικρό χωριό, ό πιο άσημαντος οικισμός τής Γαλλίας, τής Άγγλίας, τής Ίταλίας, του Βελγίου κλπ. απέκτησαν τό πατριωτικό τους μνημείο, μνημείο «των υπέρ πατρίδος πεσόντων» πού —ύποκαθιστώντας συχνά τήν εκκλησία— διέδωσε έναν καινοφανή παγανισμό, στηριγμένο στή λατρεία των «ήρωικών νεκρών». Τό «Viva la muorto» είχε κάνει αξιόλογη διαδρομή πριν υιοθετηθεί από τή Φάλαγγα των Φρανκιστών στον Ισπανικό Έμφυλιο.

Ο νέος παγανισμός δέν ήταν μόνο μαζικός και άκαταμάχητος, δέν έσυρε πίσω από τό άρμα του άκόμα και τούς πιο αξιόλογους έχθρούς του, σοσιαλιστές, κομμουνιστές, ειρηνιστές πού, μέ διάφορα προσήματα και μέ πολύ λίγες εξαιρέσεις, σύρθηκαν μπροστά στά «ήρώα» και στον πατριωτικό παγανισμό. Ήταν και έντονα φαντασιακός, χρησιμοποιούσε τή σκηνοθεσία και τήν εικόνα για νά προσαρμόσει και νά αντιστρέψει τήν πραγματικότητα. Ο τουρισμός, πού μέχρι τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν συνυφασμένος μέ τήν άριστοκρατική περιήγηση, γνώρισε τήν έπομένη άκριδώς του πολέμου τήν πρώτη μαζική έκδοχή του. Έπρόκειτο για τήν οργανωμένη επίσκεψη στά πολεμικά νεκροταφεία και στά πεδία των μαχών ή στά ερείπια των πόλεων πού ό πόλεμος βρήκε στό διάβα του. Αυτές οι «έπισκέψεις», οι περιηγήσεις μέ στόχο τήν εμπειρία του πολεμικού εφιάλτη άφορούσαν ένατομμύρια πολίτες, στην Γαλλία και στην Άγγλία ιδιαίτερα. Πλήθος τουριστικών γραφείων ιδρύθηκαν για νά καλύψουν τή ζήτηση και τίς άνάγκες. Από τό 1919 ως και τό 1923 περίπου, ή μάζα τριών τουριστικών οδηγών —τής Michelin επικεφαλής— πού εκδόθηκαν στή Δυτική Εύρώπη άφορούσε άκριδώς αυτά τά πεδία των μαχών και του θανάτου. Ο θάνατος έξάλλου ταξίδευε κι αυτός. Πλήθος πτώματα στρατιωτών μεταφέρονταν από τάφο σε τάφο για νά συγκεντρωθούν στά μεγαλοπρεπή «έπισκέψιμα» στρατιωτικά νεκροταφεία, για τή διακόσμηση και τήν όργάνωση των όποιων ξόδεψαν τεράστια ποσά οι κυβερνήσεις νικητών και νικημένων.

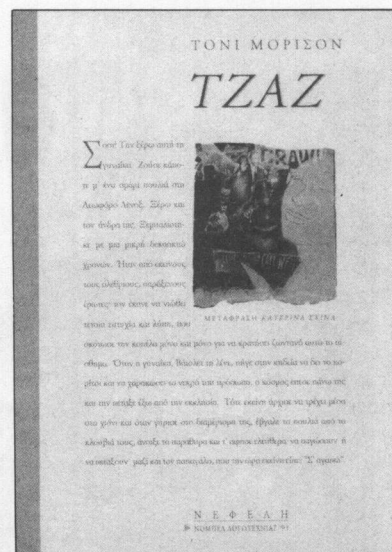
Η εμπειρία του γεγονότος, ή συμμετοχή ήταν τό ζητούμενο, ή εξημέρωση του πολέμου και του θανάτου, τό μέσον. Η εικόνα προσέφερε σε καλή τιμή περίπου τό ίδιο άποτέλεσμα. Στη διάρκεια του πολέμου άνθισαν και αναπτύχθηκαν τά ειكونογραφημένα περιοδικά, εκείνα στά όποια ή εικόνα ύποκαθιστά τό κείμενο. Και δέν ήταν ή λογοκρισία εκείνη πού έπέβαλε τήν ύποκατάσταση τής επιστολής του στρατιώτη από τό μέτωπο προς τούς δικούς του από εικόνα. Από τήν άρχή κιόλας του πολέμου ή πολεμική ταχυδρομική κάρτα —κάρτα ποστάλ— κυριάρχησε στή στρατιωτική άλληλογραφία. Φω-

τογραφίες από τόν πόλεμο, τήν εμπειρία, τήν καταστροφή, τόν θάνατο και τή δόξα μιλούσαν, αντί του προσωπικού κειμένου, στους οικείους του πολεμιστή. Δεκάδες ένατομμύρια τέτοιες κάρτες γεμίζουν άκόμα και σήμερα τά παλαιοπωλεία τής Γαλλίας, τής Άγγλίας, τής Γερμανίας και τής Ίταλίας. Άργότερα ή τεχνολογία προχώρησε ώςπου ή τηλεόραση νά έξυπηρετήσει μέ τόν καλύτερο τρόπο τίς άνάγκες. Η εικόνα, όμως, ή μεταφορά τής εμπειρίας, ή κατοχή τής εικονικής άπόδειξης και ή ψευδαίσθηση τής συμμετοχής είχε ήδη βρει από καιρό τό ρόλο της στον σύγχρονο κόσμο και στίς κοινωνικές του λειτουργίες.

Χροιά των πολλαπλών έπετειών λοιπόν τό 1994. Μας πλησιάζει στό 1944 και στό 1914, στην ιστορία του 20ου αιώνα μέσα στον όποιο άκόμα ζούμε και στην ιστορία του σύγχρονου κόσμου από τήν όποια δέν ξεφύγαμε άκόμα. Έχουν πολλά νά μάς πούν τά γεγονότα, πολύ λίγα μπορούν νά μάς πούν οι έπέτειοι. Η έπιλεκτική και εικονομαχική έπιστροφή τής μνήμης, τής ιστορίας, κρύβει πληθος ύστεροβουλίων και ύπενθυμίζει τό πόσα κρίσιμα έρωτήματα δέν έχει αντιμετώπισει άκόμα ή άνθρωπότητα. Και όταν ή «κακή» ιστορία —εκείνη των πολέμων και των συμφορών— έπεταικά έξορκίζεται μέ άνάθεμα σε κάποιους Κάιζερ, Μουσολίνι ή Χίτλερ, τότε είμαστε δέδαιτοι πώς ούτε και σ' αυτή τήν έπέτειο θά τά αντιμετώπισει. Ίσως επειδή λειτουργεί χάρη σ' αυτά, επειδή ό κόσμος μας είναι κόσμος τής μεταγραφής τής πραγματικότητας και τής εικονικής και μηχανιστικής άντίληψης τής κοινωνίας. Έπειδή ό Πρώτος και ό Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος δέν έχουν τελειώσει ούσιαστικά άκόμα.

ΕΞΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ
1979-1994 Δεκαπέντε Χρόνια Νεφέλη

ΤΟΝΙ ΜΟΡΙΣΟΝ
Τ Ζ Α Ζ

Μόλις κυκλοφόρησε

ΝΟΜΠΕΛ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

...προωθούν το καλό βιβλίο

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 6 - ΑΘΗΝΑ 106 80 - ΤΗΛ. 3607744

ΤΑ ΝΕΑ ΟΠΛΑ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΕΛΕΓΧΟΥ

Πολίτες υπό επίτηρηση

του Ίγνάσιο Ραμονέ

«Από όλες τις ψευδαισθήσεις, η πιο επικίνδυνη είναι να πιστεύεις ότι δεν υπάρχει παρά μία μόνο πραγματικότητα»

Paul Watzlawick

Ο Μίτς Μάκ Ντήρι, κεντρικό πρόσωπο της Έταιρείας,¹ ένσαρκώνει με υποδειγματικό τρόπο τον μοντέρνο άνθρωπο, στην πιο σύγχρονη έκδοσή του, πιασμένο στα γρανάζια των αντιφάσεων ανάμεσα στις φιλοδοξίες και τους εφιάλτες του. Αφού φοίτησε στις πιο απαιτητικές σχολές όπου ρυθμίστηκε για να είναι ο καλύτερος, ο Μάκ Ντήρι στρατολογήθηκε, με αντίλλαγμα πλουσιότητας παροχής, από μία ιδιαίτερα αξιοσέβαστη εταιρεία. Έκτοτε, η εταιρεία δεν σταματά να τον κατασκοπεύει, να τον επιτηρεί, να τον ελέγχει: παρακολουθήσεις, κρυμμένα μικρόφωνα, παγιδευμένα τηλέφωνα, βιντεοκάμερες κρυμμένες έως και μέσα στην κρεβατοκάμαρα... Άναμεσα στους δύο χρόνους αυτής της διαδρομής — πρώτα η χειραγώγηση, στη συνέχεια η άστυνόμηση — τί γίνεται η ελευθερία του ατόμου; Ποιός νέος τύπος κοινωνίας διαφαίνεται έτσι; Ποιές καινούργιες απειλές πλαιώνονται πάνω από τη δημοκρατία;

Η κρίση των μεγάλων μηχανισμών διαμόρφωσης — οικογένεια, σχολείο, Εκκλησία, στρατός — και η άποτυχία των ολοκληρωτικών κρατών που άσκούσαν σε μεγάλη κλίμακα τη χειραγώγηση των μαζών μάς άφησαν να πιστέψουμε ότι ο πολίτης ξανάβρισκε μία αυτονομία χωρίς περιορισμούς. Ήταν μία ψευδαίσθηση. Αντίθετα, τά πάντα δείχνουν ότι, κάτω από έναν φαινομενικό κατευνασμό, ενισχύεται ο κοινωνικός έλεγχος, αυτό «τό σύνολο των υλικών και συμβολικών πόρων που διαθέτει μία κοινωνία για να εξασφαλίσει ότι η συμπεριφορά των μελών της θά είναι σύμφωνη με ένα σύνολο προδιαγεγραμμένων και επικυρωμένων κανόνων και αρχών».² Πράγματι, νέες μέθοδοι ρύθμισης, πιο έκλεπτυσμένες, πιο παραπλανητικές και πιο αποτελεσματικές, εφαρμόζονται, ενώ κάνουν την εμφάνισή τους νέες εξελιγμένες τεχνικές, βασισμένες στην ηλεκτρονική και στην πληροφορική, για την παρακολούθηση βήμα προς βήμα της πορείας των πολιτών, την ανάδειξη των παρεκκλίσεων και την τιμωρία των αποκλίσεων. Κανείς δεν ξεφεύγει.

Τήν περίοδο 1930-1940, τά φασιστικά και σταλινικά κράτη κατηγορήθηκαν ότι κατηγόσαν τά παιδιά, τά χειραγωγούσαν και τά έστρεφαν ενάντια στους ίδιους τους γονείς τους. Η τελειοποίηση της προπαγάνδας και η επιδίωξη της αποτελεσματικότητας³ όδηγούσαν τους ανθρώπους να αναρωτιούνται με τρόμο: «Είναι δυνατόν, κάτω από την ανεπαίσθητη επίδραση της πειθούς, να γίνουμε τό αντίθετο από αυτό που είμαστε;», «Μοιραία, μέσα στον καθένα μας κοιμάται ένας δοχ Χάννι, που μία επιδέξια προπαγάνδα θά είχε τή δύναμη να τον ξυπνή-

σει;». Ερωτήσεις ψυχολογικά συνταρακτικές και πολιτικά ανησυχητικές, στις οποίες προσπάθησαν να άπαντήσουν πολλοί διανοούμενοι, όπως ο Φρίτς Λάνγκ, ο Τζώρτζ Όργουελ, ο Τόμας Μάν, ο Τεοντόρ Αντόρνο, ο Βάλτερ Μπένζαμιν κλπ. Αυτοί έβλεπαν στην ανάπτυξη των μεγάλων μέσων μαζικής επικοινωνίας — κινηματογράφος, ραδιόφωνο, μικρόφωνο, μεγάφωνο — επίφοβες τεχνικές χαλιναγώγησης και επιβολής μιας «διευθυνόμενης σκέψης».

Στόν Θαυμαστό καινούργιο κόσμο (1932) ο Άλντους Χάξλεϊ έκτιμούσε ότι τά βρέφη μπορούν να ρυθμιστούν (άποτελεσματικότερα από ό,τι με τή μέθοδο του Παβλόφ, δηλαδή ανταμοιβή και τιμωρία), ήδη από τή κούνια τους και κατά τή διάρκεια του ύπνου τους, με τή βοήθεια ενός προφορικού λόγου που θά τους επαναλαμβάνει συνεχώς ποιά είναι η σειρά και η θέση τους στό έσωτερικό της κοινότητας. Παρά τό ταυτόσημο γενετικό τους κεφάλαιο, τά παιδιά αυτά, αφού θά είχαν έσωτερικεύσει τήν κοινωνική τους κατάσταση, θά συμπεριφέρονταν με διαφοροποιημένο τρόπο και θά αποδέχονταν πειθήνια τους ρόλους που τους αντίστοιχούσαν στό πλαίσιο τής κοινωνίας. Τό επίκτητο επικρατεί του έγγενους, έκτιμούσε ο Βρετανός συγγραφέας, που προειδοποιούσε ενάντια στις άπόπειρες χειραγώγησης των ανθρώπων.

Ο προγραμματισμένος άνθρωπος

Η προειδοποίηση του Χάξλεϊ δεν εισακούστηκε. Έτσι σήμερα οι έπεμβάσεις με στόχο τή χειραγώγηση του μικρού ανθρώπου ξεκινούν πριν ακόμα γεννηθεί. Πράγματι, οι πρόοδοι της γενετικής μάς επιτρέπουν να πληροφορηθούμε, ήδη από τή σύλληψη, για τή γενική κατάσταση του έμβριου, τό φύλο του, τις πιθανές παραμορφώσεις ή άσθενείες του. Η ύπαρξη αυτών των τελευταίων μπορεί να όδηγήσει σε διακοπή τής κύησης. Ήδη ο χειρισμός όρισμένων γονιδίων επιτρέπει να άποφεύγονται

βαριές ασθένειες που προκαλούν αναπηρίες. Μέχρι που μπορεί να φτάσει κανείς σ' αυτόν τό δρόμο; Τά κριτήρια τής αγοράς, τής ιδεολογίας τού κέρδους είναι τά προσήκοντα γι' αυτό τό πεδίο; Ο καθένας καταλαβαίνει πώς έτσι θά άνοιγε ό δρόμος στήν ευγονία, στήν επιλογή τού μωρού, μέσα από καταλόγους, μέ κριτήρια τίς μόδες και τά επιχειρήματα τού μάρκετινγκ. Δέν είδαμε, προσφάτως, στίς ΗΠΑ, νά έμφυτεύεται σέ μαύρη γυναίκα γονιμοποιημένο ώάριο ώστε νά μπορέσει νά φέρει στόν κόσμο ένα λευκό παιδί;

Οί πιό έξαλλες φαντασιώσεις σχετικά μέ τή γενετική γίνονται στό έξηξ τεχνικά πραγματοποιήσιμες.

Άλλά ό προγραμματισμός τού ανθρώπου συνεχίζεται επίσης μετά τή γέννησή του. Δίπλα στήν οικογένεια, πού ή επιρροή τής έχει όπωσδήποτε έξασθενήσει, άλλες δομές έξομάλυνσης ανάλαμβάνουν πολύ νωρίς τή χειραγώγησή του. Πρώτα πρώτα ή τηλεόραση, πού έχει γίνει ή βασική «μπέμπυ-σίτερ» και ή πρωταρχική διασκέδαση τών παιδιών. Τί συγκρατούν τά παιδιά από τόν καθοδικό κύκλωπα; Πρίν φτάσει στήν ηλικία τών δώδεκα χρόνων, ένα παιδί στή Γαλλία θά έχει δεί περίπου 100.000 διαφημιστικά σπότ, πού λαθραία θά συμβάλουν στό νά τό κάνουν νά έσωτερικεύσει τά κυρίαρχα πρότυπα. Καθώς επίσης και τά συναινετικά κριτήρια τού ώραίου, τού καλού, τού δίκαιου και τού άληθινού, δηλαδή τίς τέσσερις άξίες πάνω στίς όποιες από πάντα οικοδομείται μιá ήθική και αισθητική θεώρηση τού κόσμου.

Πολύ γρήγορα ή τηλεόραση θά επιβάλλει τά συγκινησιακά επιχειρήματα ως άνώτερα από τά όρθολογικά:

«*Η τάφος ανάμεσα στόν όρθολογισμό και στή διαφήμιση έχει τώρα βαθύνει τόσο πολύ*», γράφει ό Άμερικανός δοκιμογράφος Νήλ Πόστμαν, «*πού είναι δύσκολο νά θυμηθούμε τόν καιρό τού θριαμβεύοντος Όρθου Λόγου. Σήμερα, στή διαφημιστική τηλεόραση, δέν τίθεται καν τό έρώτημα αν ό διαφημιστής λέει ή όχι τήν άλήθεια. Μιά διαφήμιση για τά Μάκ Ντόναλντς, παραδείγματος χάριν, δέν είναι μιá λογικά παρουσιασμένη σειρά έπαλληθεύσιμων ισχυρισμών. Είναι μιá σκηνοθεσία — μιá μυθολογία, αν θέλετε — πανέμορφων ανθρώπων, πού πουλούν, αγοράζουν και τρώνε χάμπουργκερς ενώ επιδεικνύουν μιá έκστατική εύτυχία. Δέν καταδηλώνεται τίποτε, εκτός από αυτά πού οί τηλεθεατές προβάλλουν στή σκηνή ή συνάγουν απ' αυτή. Μπορεί κανείς ν' αγαπά ή νά μήν αγαπά μιá διαφήμιση, δέν μπορεί σέ καμιá περίπτωση νά τήν άνασκευάσει*».⁴

Τά κινούμενα σχέδια, πού τά παιδιά έξακολουθούν νά καταναλώνουν σέ μεγάλες ποσότητες, επίσης δέν αντικρούονται λογικά. Άν όρισμένα έχουν μιá άξιοσημείωτη ποιητική ποιότητα και έμπλουτίζουν τόν φαντασιακό κόσμο, πολλά άλλα παρουσιάζουν έναν άπλουστευμένο, μανιχαϊστικό κόσμο, παραγεμισμένο μέ προκαταλήψεις και έξαιρετικά βίαιο (σαράντα μιá πράξεις βίας ανά ώρα, κατά μέσον όρο, στά άμερικανικά κινούμενα σχέδια). Τό ζήτημα τής βίας στήν τηλεόραση και τής επίδρασής τής στά παιδιά ξανατίθεται μέ ένταση από τότε, ειδικά, πού δύο έντεκάχρονα παιδιά σκότωσαν, τόν περασμένο χρόνο στό Λίβερπουλ, ένα παιδί δύο χρονών σύμφωνα

μέ ένα φρικιαστικό τυπικό πού τό μιμήθηκαν από μιá ταινία τρώμου ("Child's Play 3") πού έδλεπαν τακτικά στό βίντεο.

Σύμφωνα μέ μιá έκθεση τής Άμερικανικής Έταιρείας Ψυχολογίας, ένα παιδί, τελειώνοντας τό δημοτικό σχολείο, έχει δεί (παρακολουθώντας τηλεόραση τρείς ώρες τήν ήμέρα κατά μέσον όρο) 8.000 δολοφονίες και περίπου 100.000 πράξεις βίας.⁵ Σύμφωνα μέ τόν δόκτορα Σαμουέλ Λετασιέ, τού Κέντρου Ψυχολογίας τού Παιδιού και τού Έφήβου τού νοσοκομείου Σαιντ Άν στό Παρίσι:

«*Η παρακολούθηση βίαιων θεαμάτων μπορεί νά έχει ήρεμιστικό άποτέλεσμα μέχρι ένα όρισμένο όριο. Πέρα απ' αυτό, ή επί πλέον διέγερση πού προκαλούν οί εικόνες δέν ύφίσταται έπεξεργασία στό ψυχολογικό επίπεδο. Και τότε εμφανίζεται μιá "άποφόρτιση" αυτής τής διέγερσης μέσα από ποικίλους δρόμους. Τά παιδιά μπορεί νά είναι άνήσυχια ή νά βλέπουν εφιάλτες. Ένα βαθμό πιό πέρα, ή εκκένωση γίνεται μέσω παιχνιδιών, μιμήσεων, περάσματος στήν πράξη*».⁶

Τό φθινόπωρο τού 1993, πολλοί νεαροί Άμερικανοί συνεθλίβησαν στούς δρόμους τών ΗΠΑ, ενώ επιχειρούσαν νά μιμηθούν τόν ήρωα μιás ταινίας για έφήβους, «The Program», πού ξάπλωνε πάνω στήν άσφαλο ένόσ αυτοκινητόδρομου και παρέμενε άκίνητος στό μέσο τής κυκλοφορίας. Αυτό άνάγκασε τήν παραγωγό εταιρεία Γουώλτ Ντίσειν νά άφαιρέσει τή σκηνή από όλες τίς κόπιες πού κυκλοφορούσαν και ώθησε τό Κογκρέσο νά άπαιτήσει μέτρα κατά τής βίας στήν τηλεόραση. Η βρετανική κυβέρνηση πήρε παρόμοια μέτρα στίς 12 Άπριλίου.

Η ίδια συζήτηση έπεκτάθηκε και στήν επίδραση τών βιντεοπαιχνιδιών, πού έχουν γίνει ή κύρια διασκέδαση τών εφήβων.⁷ Αυτά τά ήλεκτρονικά «ψυχαγωγικά» προϊόντα προτείνουν συνήθως μίνι-άφηγήσεις περιπέτειας, σεναρία έμπνευσμένα συχνά από πραγματικούς πολέμους — Βιετνάμ, Άφγανιστάν, Νικαράγουα, Κόλπος... Ένας ήρωας άκολουθεί μιá διαδρομή μύησης, στή διάρκεια τής όποιας δέν σταματά νά έξολοθρεύει όλο και πιό τρομερούς αντίπαλους. «Σκοτώνω, καταστρέφω, πυροβολώ» είναι σταθερά οί πράξεις πού άπαιτούν αυτά τά παιχνίδια και στίς όποιες προχωρεί ό έφηβος πατώντας άπλώς ένα κουμπί. Αυτή ή μικρή χειρονομία πού σκοτώνει καθιστά τετριμμένη και πλασματική τήν ίδια τήν ιδέα τού θανάτου, πού ώστέ το άποτελεί τό βάθος τής φιλοσοφίας και τής θρησκείας σέ όλους τούς πολιτισμούς. Σέ ηλικία 18 έτών, ένας νεαρός Άμερικανός έχει έτσι «καθαρίσει», χωρίς τύψεις, γύρω στούς 40.000 αντίπαλους... Ο καθηγητής Τζώρτζ Γκρέμπνερ, τού Πανεπιστημίου τής Πενσυλβάνια, ένας από τούς πιό σημαντικούς ειδικούς τής βίας στή μικρή όθόνη, κρούει τόν κώδωνα τού κινδύνου:

«*Η έπαναλαμβανόμενη έκθεση στή βία καθιστά τό κοινό άνήσυχιο, καχύποπτο, ύπερβολικό ως προς τούς κινδύνους επίθεσης μέσα στό περιβάλλον του. Όσο περισσότερο τά παιδιά παρακολουθούν βίαιες έκπομπές, τόσο περισσότερο ή βία τούς φαίνεται άποδεκτή και τόσο περισσότερη εύχαρίστηση τούς προκαλεί. Δυσκολεύονται νά ξεδιαλύνουν ανάμεσα στό άληθινό και τό ψεύτικο*».⁸

1. Τζόν Γκρίσαμ, *Η Έταιρεία*, Έκδόσεις Πατάκη, Άθήνα 1993. (Βλ. επίσης τήν ταινία «Η φίρμα» τού Σύντνεϊ Πόλλακ).

2. Francois Bourricaud, "Controle social", *Encyclopaedia Universalis*, Παρίσι 1982, τόμ. 17, σ. 505.

3. Βλ. Jacques Ellul, *Propagandes*, Economica, Παρίσι 1990.

4. Neil Postman, *Se distraire à en mourir*, Flammarion, Παρίσι 1986.

5. *El Pais*, 27 Φεβρουαρίου 1992, και *US News and World Report*, 12 Ιουλίου 1993.

6. *Le Figaro*, 25 Ιανουαρίου 1993.

7. Βλ. Ingrid Carlander, "La drogue des video-jeux", *Le Monde diplomatique*, Νοέμβριος 1993.

8. *Teletama*, 22 Σεπτεμβρίου 1993.

Αυτή ή προσαρμογή στή βία, στήν όποία συμμετέχουν και τά τηλεοπτικά δελτία είδήσεων, φτάνει σέ ύψηλή τελειότητα μέ τήν έντυπωσιακή ανάπτυξη τής «οίονει πραγματικότητας» (realité virtuelle⁹). Κράνη τρισδιάστατης δράσης μέ ύγρους κρυστάλλους και γάντια όπλισμένα μέ όπτικές ίνες συνδέονται μέ έναν ύπολογιστή και μπορούν νά παράγουν μία τέλεια έντύπωση έπαφής μέ μία συγκεκριμένη πραγματικότητα... πού όμως δέν ύπάρχει. Ό παίκτης δέν παρακολουθεί τήν ταινία, είναι μέσα στήν ταινία. Κυκλοφορεί εκεί και βρίσκειται σέ σχέση ανάδρασης μέ τόν «κυβερνοχώρο». Μάχες, έξερυνήσεις, περιπέτειες κάθε είδους και πόλεμοι μέ λείζερ κατασκευασμένα από τούς ειδίκοις τής στρατιωτικής προσομοίωσης φαίνεται πλέον νά βρίσκονται —δύνητικά— στή διάθεση όλων. Τά πάρα-κα μέ παιχνίδια αυτού του τύπου, όπως ή Cinetropolis στό Κονέκτικατ ή τό Virtual World Entertainment στήν Καλιφόρνια, πολλαπλασιάζονται (τό πάροκο τής Ναγκόγια, στήν Ίαπωνία, άνοίγει τόν Νοέμβριο). Τό ίδιο και οί έμπειρίες τής οίονει σεξουαλικότητας (sexualité virtuelle)...

Οί ψυχολόγοι ήδη προειδοποιούν για τούς κινδύνους τής οίονει πραγματικότητας:

«Τό κέντρο τής προσωπικότητας μετατίθεται μέσα σέ ένα οίονει σώμα προικισμένο μέ υπεράνθρωπες ικανότητες. Έπιστρέφοντας από αυτό τό ταξίδι, ό παίκτης θά μπορούσε νά ύποφέρει από μία μορφή περιφρόνησης του έαυτου του, νά έχει τό αίσθημα ότι είναι άσήμαντος, ότι είναι άκόμη περισσότερο μόνος μέσα στόν πραγματικό κόσμο. Όριακά, μία πολύ συχνή έκθεση στήν οίονει πραγματικότητα θά έπέφερε μία άληθινή ψυχολογική άποσύνθεση, άντλώντας όλες τές ζωντανές δυνάμεις τής προσωπικότητας προς όφελος ενός ή περισσότερων οίονει κόσμων».¹⁰

Ή κατοικίδιοποίηση τών πνευμάτων

Τρεις άλλες τεχνικές πειθοϋς έχουν ως σταθερό στόχο τήν κατοικίδιοποίηση τών πνευμάτων: ή διαφήμιση, οί δημοσκοπήσεις και τό μάρκετινγκ. Είναι τόσο ένταγμένες στό περιβάλλον μας (τό χαρακτηριστικό τής κυρίαρχης ιδεολογίας είναι νά καθίσταται, κυριολεκτικά, άόρατη) πού σπάνιοι είναι εκείνοι οί όποιοι ένοχλούνται από αυτές. Άνάμεσα σέ αυτούς τούς τελευταίους, πώς νά μήν αναφέρουμε τό πρόσφατο τραγούδι διαμαρτυρίας του Άλαίν Σουσόν, τό «Συναισθηματικό πλήθος»; Ό τραγουδιστής «πού διψάει για ιδανικά» εκφράζει έναν σωτήριο θυμό: Πρέπει νά δοϋμε πώς μās μιλούν! Πώς μās μιλούν!» και άρνεϊται «νά μās επιβάλλουν έπιθυμίες πού μās καταθλίβουν».

Ή διαφήμιση μās επιβάλλει συστηματικά έπιθυμίες. Μέ τά πιο έκλεπτυσμένα μέσα και μέ τή βοήθεια έρευνητών όλων τών έπιστημών (ψυχολόγοι, ψυχίατροι, κοινωνιολόγοι, σημειολόγοι, γλωσσολόγοι, στατιστικοί κλπ.) επιδιώκει νά αποκαλύψει τές πιο βαθιές μας έπιθυμίες. Οί διαφημιστές προσπαθούν νά ανακαλύψουν, δεβαιώνει ό Άμερικανός δοκιμογράφος Βάνς Πάκαρντ,

«τές κρυμμένες αδυναμίες μας και τές εϋάλωτες πλευρές μας μέ τήν έλπίδα ότι θά μπορούν άποτελεσματικότερα νά επηρεάσουν τές πράξεις μας. Οί ψυχολόγοι μιάς μεγάλης άμερικανικής διαφημιστικής εταιρείας διεξάγουν έρευνες σέ ανθρώπινα δείγματα προσπαθώντας νά επε-

ξεργαστούν έναν τρόπο νά έντοπίσουν ή νά αναγνωρίσουν τούς άνήσυχους, έχθρικούς, παθητικούς ανθρώπους, αυτούς πού είναι κοινωνικά συνειδητοποιημένοι κλπ., καθώς και τές μεθόδους πού θά τούς θίξουν στά εϋαίσθητα σημεία τους. Μιά εταιρεία στό Σικάγο μελέτησε τόν έμμηνο κύκλο τής νοικοκυράς και τές ψυχολογικές συνέπειές του μέ τήν έλπίδα νά προσδιορίσουν αυτό πού θά τήν πείσει πιο άποτελεσματικά νά άγοράσει όρισμένα είδη τροφίμων».¹¹

Άφου συγκεντρωθούν αυτές οί πληροφορίες και άφου γίνει ή έπεξεργασία του διαφημιστικού λόγου, ό πολίτης μετατρέπεται σέ έναν άπλό «στόχο»: 300.000 μηνύματα τόν δομαρδίζουν κάθε χρόνο κατά μέσο όρο. Πώς νά ξεφύγεις; Στή Γαλλία ύπολογίζεται ότι είναι έγκατεστημένα 400.000 διαφημιστικά πανώ, ένώ 50.000 λεωφορεία περιφέρονται σέ όλες τές πόλεις έχοντας στίς πλευρές τους διαφημίσεις· 6.000 σπότ μεταδίδονται από τά τηλεοπτικά κανάλια και τές κινηματογραφικές αίθουσες καθώς και δεκάδες χιλιάδες ραδιοφωνικά μηνύματα, χωρίς νά μιλήσουμε για τά περίπου 3.200 περιοδικά (και τές δεκάδες έφημερίδες) πού φιλοξενούν διαφημίσεις στίς σελίδες τους. Πώς νά βγεις άλώδητος από αυτό τό γρονθοκόπημα;

Άκόμη περισσότερο καθώς όρισμένες μέθοδοι, όπως αυτές πού αποκαλούνται τών «άσυνειδητων εικόνων» (τυπικά παράνομες), άπειθύνονται άμεσα στό άσυνειδητό μας και παραπλανούν τήν κριτική μας άμυνα. Αυτό μπορεί νά έχει βαριές συνέπειες για τήν οικιακή οικονομία μέ τήν ανάπτυξη τών τηλεαγορών πού έγγείζουν στις παραομήσεις άποκτησης. Κυρίως έν ή τηλεπαραγγελία και ή πιστωτική κάρτα ζευγαρώνουν όπως τό προτείνουν πρόσφατα γκάτζετ...

Ή διαφήμιση και οί τεχνικές πώλησης, άκόμη και οί πιο άμφισβητούμενες, χρησιμεύουν έξάλλου ως πρότυπο για τόν πολιτικό λόγο, κυρίως σέ προεκλογική περίοδο. Ή έπιρροή τους στόν πολίτη, ιδιαίτερα αυτή του πολιτικού μάρκετινγκ, είναι σημαντική τήν ώρα πού επιλέγει τούς ήγέτες σέ μία «δημοκρατία γνώμης».¹²

Οί τεχνικές πώλησης, πού βασίζονται σέ πολύ λεπτόλογες και αναλυτικές μελέτες τών άγορών, θέλουν νά είναι σχεδόν μία έπιστήμη. Στόχος τους: νά μās χειριστούν, νά μās κάνουν νά καταναλώνουμε όλοένα περισσότερο. Άπό αυτή τήν άποψη, οί στρατηγικές πού έχουν έπεξεργαστεί οί ύπεραγορές για νά παγιδεϋουν τόν καταναλωτή είναι έκπληκτικές. Άκόμη και μία «ύπεραγορά-έργαστήριο» κατασκευάστηκε στό Σαιν-Κουεντέν-άν-Ύβλιν, κοντά στό Παρίσι, μέ σκοπό νά μελετήσει στό μικροσκοπιο τές συμπεριφορές άγοράς. Σέ αυτό τό πειραματικό μαγαζί, ό άγοραστής-πειραματόζωο κατασκοπεύεται από μία ομάδα κοινωνιολόγων και ψυχολόγων πού παρακολουθούν όλες τές κινήσεις μέσα από διαφανείς καθρέφτες. Ή πορεία του, οί στάσεις του, οί δισταγμοί του αναλύονται σχολαστικά. Άκόμη και ή διαδρομή πού κάνει τό δλέμμα του πάνω στα ράφια καταγράφεται από τόν Eye Movement Recorder (καταγραφέας κινήσεων του ματιού),

«ένα σύστημα πού, μέσω τής μελέτης τής διάθλασης τών υπερύθρων πάνω στό χιτώνα, επιτρέπει νά προσδιοριστεί ποιά άντικείμενα παρατηρήθηκαν πρώτα πάνω στα ράφια και για πόσο χρόνο...».¹³

11. Vance Packard, *La Persuasion clandestine*, Calmann-Levy, Παρίσι 1984, σ. 9.

12. Βλ. *Elections et Television*, edit. du Crac, Valence 1994.

13. Jean-Jacques Servant, "Sommes-nous manipules?", *Ca m'interesse*, Σεπτέμβριος 1992.

9. Βλ. Philippe Queau, "Alerte: leurres virtuels", *Le Monde diplomatique*, Φεβρουάριος 1994.

10. *Le Figaro*, 18 Άπριλίου 1994.

Αυτές οι παρατηρήσεις και εξονυχιστικότερες έρευνες γιά τά κίνητρα άγοράς έπιτρέπουν, χάρη στή συνδρομή άρχιτεκτόνων, διακοσμητών και ειδικών μελετητών φωτισμού, νά διαμορφωθεί ό έσωτερικός χώρος τών ύπεραγορών γιά νά διεγείρει τήν κατανάλωση. Εύρος τών διαδρομών, μέγεθος τών ραφιών, θέση τών προϊόντων, φωτισμός, χρώματα, τά πάντα ύπολογίζονται έτσι ώστε ό πελάτης νά επιδραδύνει τήν ταχύτητα μετακίνησής του, νά στέκεται μπροστά στό μέγιστο άριθμό προϊόντων και «νά άγοράζει, πέρα από τό άναγκαίο, τό περιττό». Τίποτα δέν αφήνεται στήν τύχη. Ένα παράδειγμα: οι ηλεκτρικές οικιακές συσκευές. Τοποθετούνται πάντα στήν είσοδο, γιά δύο λόγους: τό καρότσι πρέπει νά είναι άδειο γιά νά μπορεί νά δεχτεί μιá εύμεγέθη συσκευασία, ενώ ή τιμή του θά χρησιμεύσει ως άναφορά, και συνεπώς όλα τά ύπόλοιπα θά φανούν λιγότερο άκριδιά... Άκόμη και ή μουσική πού μεταδίδεται έχει ιδιαίτερα μελετηθεί ώστε τό τεράστιο μέγεθος του ένιαίου έμπορικού χώρου νά μήν προκαλεί φόβο και νά γίνεται πιό οικείο. Στή Γαλλία, τά 60% τών ύπεραγορών μεταδίδουν τήν ίδια μουσική, ειδικά φτιαγμένη γι' αυτούς από μιá εταιρεία ή όποία, μέσω δορυφόρου, καλύπτει τό σύνολο τής χώρας. Σέ όρισμένες χώρες, αυτή ή μουσική περιέχει άσυνείδητες φράσεις, πού έπαναλαμβάνουν στους έκστασιασμένους πελάτες: «Μήν κλέβετε!», «Χαλαρώστε!», «Εύχαριστηθείτε!».

Η τροφή τών δημαγωγών

Έπικουρικές του διαφημιστικού λόγου, οι δημοσκοπήσεις παρέχουν συμπληρωματικές πληροφορίες και έπιχειρήματα γιά τις παντός είδους άνάγκες τών πολιτών.

*«Αυτό πού ψάχνουν οι ειδικοί τών δημοσκοπήσεων», έξηγει ό Βάνς Πάκαρντ, «είναι προφανώς τό γιατί τών πράξεών μας, ώστε, αν είναι δυνατόν, νά στρέψουν μέ μεγαλύτερη σιγουριά τις έπιλογές μας προς όφελός τους».*¹⁴

Άνασκαλεύουν, μέ ψεύτικες μερικές φορές δικαιολογίες, τις συμπεριφορές, τά ήθη, τις διαθέσεις και σκιαγραφούν σιγά σιγά τό προφίλ του μέσου καταναλωτή-ψηφοφόρου. Καθορίζουν έτσι τήν «κοινή γνώμη», άντανάκλαση σχεδόν χωρίς παραμόρφωση τής μαζικής πληροφόρησης και τής διαφήμισης.¹⁵ Τό σύνολο άποτελεί μιá θηλιά μέσα στήν όποία έγγράφεται ή κοινωνική νόρμα, ή συναίνεση και ή συμμόρφωση προς τά κοινώς παραδεκτά. Έξω άπ' αυτήν, τό περιθώριο, ή απόκλιση, τό άλλόκοτο.

Οι δημοσκοπήσεις έγκαθιστούν μιá νέα μορφή ρύθμισης πού μιáς επηρεάζει άνεπαισθήτως. Ύπενθυμίζοντάς μας συνεχώς τις έπιθυμίες τών πολλών, μιáς παροτρύνουν νά βαδίσουμε προς τήν ίδια κατεύθυνση. Γιατί οι άναποφάσιστοι τείνουν νά συνταχθούν μέ τή γνώμη τής πλειοψηφίας. 'Ο Πώλ Βάτζλαβιχ, ειδικός τής έπικοινωνίας τής σχολής του Πάλο-Άλτο, έδειξε μέ έξοχο τρόπο πώς ένα άπομονωμένο άτομο φτάνει νά άμφιβάλλει γιά τις ίδιες του τις αισθήσεις και, γιά νά μήν ξεχωρίσει, καταλήγει νά άποδέχεται τήν γνώμη τών πολλών.

*«Και εκείνο πού βέβαια τρέφει τους δημαγωγούς είναι ή θέληση νά άπαρνεύσει τήν άνεξαρτησία σου, νά ανταλλάσεις τή μαρτυρία τών αισθήσεών σου έναντι του συναισθήματος νά όρίσκεισαι σε άρμονία μέ μιá ομάδα, συναισθημα πού άνακουφίζει αλλά παραμορφώνει τήν πραγματικότητα», συμπεραίνει ό Βάτζλαβιχ.*¹⁶

Οι δημαγωγοί ένεδρεύουν ξανά εύνοημένοι από τή σημερινή σύγχυση ή έχουν αναλάβει ήδη έργο, όπως στήν Ιταλία, όπου οι έκλογές του Μαρτίου είδαν σε πλήρη άνάπτυξη όλες τις τεχνολογίες χειραγώγησης... και τήν έκλογή του κ. Σιλβίο Μπερλουσκόνη.

Η ρύθμιση πάει παρέα μέ τήν έπιτήρηση. Και τά μέσα άσκησής τής τελευταίας έχουν δεκαπλασιαστεί μέ τις προόδους τής πληροφορικής. Η άπόπειρα δωροδοκίας ποδοσφαιριστών στήν ύπόθεση 'Ολύμπικ τής Μασσαλίας έδωσε τήν εύκαιρία στό μεγάλο κοινό νά άνακαλύψει τή φανταστική δυνατότητα έλέγχου πού παρέχουν τά νέα έργαλεία. Χειρονομίες άνώδυνες τής καθημερινής ζωής θά αφήνουν από δω και στό έξής άνεξίτηλα σημάδια πάνω στα ηλεκτρονικά δίκτυα, πού θά έπιτρέπουν τήν άνασύνθεση μιáς διαδρομής ή ενός τρόπου ζωής. Έτσι, ή άνάληψη χρημάτων από αυτόματες ταμειακές μηχανές, ή έξόφληση μέ πιστωτική κάρτα, ή πληρωμή διοδίων σε αυτοκινητόδρομο, μιá τηλεφωνική κλήση κλπ., όλ' αυτά είναι άσπρα πετραδάκια, σημάδια μιáς πορείας τής όποίας είναι δυνατόν νά άνασυντεθεί τό περίγραμμα, νά ύπολογιστεί ή ταχύτητα, νά έπαληθευτούν τά άλλοθι...

Η συνδρομή σε ένα περιοδικό, ή πληρωμή τών φόρων, ή έξόφληση του γιατρού αφήνουν ίχνη στα ηλεκτρονικά άρχεία. Αν δέν ύπήρχε ή Έθνική Έπιτροπή Πληροφορικής και Έλευθερίες (CNIL) και ό νόμος της 6ης Ιανουαρίου 1978 πού, στή Γαλλία, προστατεύουν τις έλευθερίες τών πολιτών, διάφοροι όργανισμοί — τράπεζες, άσφαλιστικές εταιρείες, έμποροι, άστυνομία κλπ. — θά μπορούσαν νά ξετάσουν και νά διασταυρώσουν όλες τις πληροφορίες πού άφορούν τή ζωή μας — σχολική φοίτηση, ύγεια, άγορές, ταξίδια, άποταμίευση, συναναστροφές κλπ. Στις ΗΠΑ, οι οικονομικές εταιρείες προσπάθησαν νά έλέγξουν τις φορολογικές δηλώσεις αναλύοντας τά άρχεία τών εταιρειών πώλησης δι' άλληλογραφίας.¹⁷ Έξειδικευμένες εταιρείες μελετούν όλες τις δαπάνες πού κάνουν όρισμένες κατηγορίες ατόμων, προσδιορίζουν τή φυσιολογία τους ως καταναλωτών και καταχωρούν τά δεδομένα αυτά σε άρχεία. Κάποιες τράπεζες δέν διστάζουν νά συγκροτούν γιά δική τους χρήση άρχεία βασισμένα σε πληροφορίες σχετικά μέ τις δαπάνες τών πελατών τους. Όρισμένες προχωρούν ακόμη περισσότερο: στήν Άγγλία,

*«ή τράπεζα Νατουέστ, πού διαχειρίζεται 6,5 εκ. λογαριασμούς, άποδελτίωνε τις πολιτικές και θρησκευτικές άπόψεις τών πελατών της, ακόμη και τις διαιτητικές τους συνήθειες».*¹⁸

Στήν έπιχείρηση, όπου οι μέθοδοι έπιλογής προσωπικού έπαληθεύουν τή φυσική και τήν ιδεολογική ύποταγή τών ύποψηφίων στις κυρίαρχες κοινωνικές νόρμες, ή ιεραρχία μπορεί στό έξής νά έλέγχει καλύτερα τή δραστηριότητα τών μισθωτών. Η έπιτήρηση μέσω κλειστού τηλεοπτικού κυκλώματος, πού ό Τσάρλυ Τσάπλιν και ό Φρίτς Λάνγκ είχαν προείδει ήδη από τό 1930 στους «Μοντέρνους Καιρούς» και στή «Μητρόπολη» γενικεύτηκε. Πραγματική διάρκεια τής έργασίας, παραγωγικότητα, άποδοτικότητα τών μισθωτών, όλ' αυτά μπορούν νά

14. Vance Packard, *δ.π.*, σ. 8.

15. Βλ. Patrick Champagne, *Faire l' opinion*, Minuit, Παρίσι 1990.

16. Paul Watzlawick, *La Realité de la réalité*, col. "Points", Seuil, Παρίσι 1984, σ. 91.

17. Βλ. David Chaum, "Informatique et liberté", *Pour la science*, Οκτώβριος 1992.

18. *Ca m' intéresse*, Σεπτέμβριος 1993.

έλεγχθουν, καθώς και τὰ προσωπικά τηλεφωνήματα πού καταγράφονται στην ηλεκτρονική μνήμη του κέντρου.

«Τό 1984, στην κατάληψη του εργοστασίου SKF στό Ίδρυ-σύρ-Σέν, οί εργάτες ανακάλυψαν ότι ή ύπηρεσία προσωπικού τους φακέλωνε συστηματικά γιά τίς πολιτικές και συνδικαλιστικές τους απόψεις. Τέτοιοι φάκελοι, παράνομοι, είναι τρέχουσα πρακτική, γιατί ένας υπεύθυνος άνθρωπινου δυναμικού έχει επίσης ως έργο και τή συγκέντρωση πληροφοριών σχετικά μέ τή νοοτροπία των μισθωτών. Όρισμένες επιχειρήσεις άπευθύνονται κάποτε σέ ιδιωτικούς ντετέκτιβς ή σέ εταιρείες ιδιωτικών άστυνομικών γιά νά διεξάγουν έρευνες γιά τό προσωπικό τους. Τό τάδε στέλεχος, ύποπτο γιά διοχέτευση πληροφοριών σέ ανταγωνιστές, θά τό κατασκοπεύσουν. Ό τάδε "ένοχλητικός" συνδικαλιστής θά τεθεί υπό τηλεφωνική παρακολούθηση».¹⁹

Και τό μέλλον άναγγέλλεται φιλόποπτο. Η Όλιβέτι κατασκεύασε ένα ηλεκτρονικό μικροκύκλωμα ικανό νά ενεργοποιεί άπό άπόσταση έναν προσωπικό ύπολογιστή. Ό ύπάλληλος φθάνει στό γραφείο του, έχοντας καρφίτωμένη επάνω του μία καρτέλα 6 x 6 εκατοστά, βάρους 40 γραμ. και πάχους 8 χιλ. Αμέσως ό ύπολογιστής του τόν άναγνωρίζει και άνάβει. Όταν φεύγει άπό τό γραφείο του, σβήνει. Κανείς άλλος δέν μπορεί νά έχει πρόσβαση στό σύστημα. Ό ύπολογιστής στέλνει άνά δέκα δευτερόλεπτα ένα σήμα γιά νά επιβεβαιώσει τήν παρουσία αυτού πού φοράει τήν καρτέλα σέ άκτίνα 15 μέτρων... Η Όλιβέτι σχεδιάζει νά έξοπλίσει τά κτίρια μέ ένα πλήθος άνεχνευτών πού θά άκολουθοϋν τόν ύπάλληλο όπου και άν πηγαίνει.²⁰ Ξεπερασμένος ό Μεγάλος Άδελφός του Τζώρτζ Όργουελ: Η επιτήρηση των μισθωτών επιτέλους θά μπορεί νά είναι διαρκής.

Αυτό κάνει όλες τίς άστυνομίες του κόσμου νά όνειρεύονται. Έν τώ μεταξύ, επενδύουν στην επιτήρηση μέσω του βίντεο. Στό Παρίσι, στίς 12 Άπριλίου, κατά τή διάρκεια τής δίκες κάποιων χούλιγκαν πού κατηγορούνταν γιά σωματικές δόλαδες και διαιοπραγία κατά των CRS, προβλήθηκαν οί εικόνες πού είχάν μαγνητοσκοπηθεί άπό τίς τηλεοπτικές κάμερες και άπό έναν έρασιτέχνη, οί όποιες επέτρεψαν τήν άναγνώριση των νεαρών και τήν καταδίκη τους. Γιά νά μήν έξαρτάται άπό τά τηλεοπτικά κανάλια ή τά πρακτορεία Τύπου, τό ίσπανικό ύπουργείο Έσωτερικών

«σχεδιάζει νά έγκαταστήσει στίς συνοικίες ύψηλου κινδύνου περίπου 250 κάμερες πού θά κινηματογραφούν ό,τι κινείται. Σέ ένα κέντρο έλέγχου, 33 άστυνομικοί θά παρακολουθοϋν τίς εικόνες γιά νά προλάβουν πιθανές έγκληματικές πράξεις και νά αντιδράσουν γρήγορα».²¹

Πώς άποφεύγονται οί άνταρσίες;

Και όταν ή μαζική ρύθμιση; ή επιτήρηση και ό έλεγχος άποδεικνύονται άναποτελεσματικά, άπομένει, όπως στή «Φωλιά του κούκου», ένα τελευταίο εργαλείο άπό τήν τεχνολογία τής συγκατάθεσης: τά ήρεμιστικά και τά άγχολυτικά. Η Γαλλία κατέχει, σ' αυτή τήν περίοδο κρίσης, τό παγκόσμιο ρεκόρ κατανάλωσης ψυχοτρόπων φαρμάκων (80,9 εκατ. κουτιά πωλήθηκαν τό 1993). Όστόσο τό Προζάκ, τό «άντικαταθλιπτικό θαύμα» πού ήρθε άπό τήν Άμερική, δέν έχει άκόμα διαδοθεί. Η φήμη, πού κυκλοφορεί άπό κάποιους γιατρούς, λέει ότι,

«μέ τό Προζάκ γίνεστε τό πρόσωπο πού είστε πραγματικά». Ποιο πρόσωπο; Ό Τζέκυλ ή ό Χάουν;

«Στίς ΗΠΑ» παρατηρεί ό καθηγητής Έντουαρ Ζαριφιάν, «όπου ή βία και ή έγκληματικότητα αντιμετώπιζονται ως άσθένειες του άτόμου, τά ένοχλητικά έρωτήματα σχετικά μέ τά κοινωνικά αίτια αυτών των έκτροπών άποφεύγονται μέ μία συνταγή γιά Προζάκ. Φτάνω στό σημείο νά διερωτώμαι άν τά φάρμακα αυτά, πού καταναλώνονται ύπερβολικά, δέν παίζουν τόν ρόλο κοινωνικών ρυθμιστών πού επιτρέπουν νά άποφεύγονται οί άνταρσίες».²²

Έξαντλημένοι άπό τήν εργασία, τρομοκρατημένοι άπό τήν άνεργία, άγχωμένοι μπροστά στό μέλλον, μαγεμένοι άπό τά μέσα μαζικής έπικοινωνίας, οί πολίτες ύφίστανται μία σταθερή, άόρατη, ύπόγεια κατήχηση. Αυτή ή στρατολόγηση προκαλεί στους μέν μία ύπακοή χωρίς όρια, πού μερικοί άποκαλούν συναίνεση. Άλλά στους άλλους, περισσότερους άπό όσους νομίζουμε, τήν πεποίθηση ότι ή άυτοματοποίηση των ψυχών, ή συσσώρευση των έλέγχων και ή ένδυνάμωση των επιτηρήσεων άπειλούν νά διαφθείρουν τή δημοκρατία.

19. Στο ίδιο.

20. *Le Nouvel Economiste*, 25 Μαρτίου 1994.

21. *El Pais*, 7 Άπριλίου 1994.

22. *L' Express*, 30 Μαρτίου 1994.

Μετάφραση: Έλένη Καλαφάτη

στό βιβλιοπωλείο σας
ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
Μεγάλες προσφορές
γιά τό καλοκαίρι
20 - 50 %

ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
Σόλωνος 84 - τηλ. 3608180

Μέθεξη καί ἄρμονία στὸν Βάγκνερ

τοῦ Νέστορα Ταίλπορ

“Όταν ξέρεις ὅτι ἔχεις γίνει αὐτὸ τὸ τέλειο ἔργο, ὅταν αὐτοσυγκεντρώνεσαι στὴν ἀγνότητα τοῦ εἶναι σου καὶ δὲν ἀπομένει πιά τίποτα πού νά μπορεῖ νά κλονίσει αὐτὴ τὴν ἐσώτερη ἐνότητα, ὅταν δὲν ὑπάρχει τίποτα ἐξωτερικό πού νά προσφύεται στὸν αὐθεντικό ἄνθρωπο, ὅταν διαπιστώνεις ὅτι εἶσαι ἀπόλυτα πιστός στὴν οὐσιαστική φύση σου, ὅταν εἶσαι ὀλόκληρος αὐτὸ τὸ μοναδικὸ ἀληθινὸ Φῶς πού δὲν μετριέται μέ τὴν ἔκταση... ὅταν ἀντιλαμβάνεσαι ὅτι ἔχεις ὠριμάσει ὡς αὐτὸ τὸ στάδιο, ἔχεις γίνει πιά ὀλόκληρος ἓνα ὄραμα: ἐπιστράτευσε τώρα τὴν ἐμπιστοσύνη σου, κάνε ἄλλο ἓνα βῆμα πρὸς τὰ ἐμπρός — δὲν χρειάζεσαι πιά ὁδηγὸ — ἔντεινε τὴν προσπάθειά σου καὶ δές.

Αὐτὸ εἶναι τὸ μόνον μάτι πού μπορεῖ νά δεῖ τὸ περίτρανο ‘Ωραῖο |I, vi, 9|, (Πλωτίνου: Ἐννεάδες)

Παίρνοντας ὡς ἀφορμὴ τίς σκέψεις αὐτές τοῦ μεγάλου Ἀλεξανδρινοῦ φιλοσόφου γύρω ἀπὸ τὴν ἐνοποιητικὴ σχέση τῆς ἀνθρώπινης ὑπόστασης μέ τὸ ὠραῖο καὶ τὸ ἀγαθὸ καὶ γενικότερα τὴν ἰδέα τῆς ἀναγωγῆς τῆς ψυχῆς στὴν ἐνικότερη διάσταση τοῦ ὄντος, μᾶς δίνεται ἡ εὐκαιρία νά ἀνανεώσουμε τὴ σχέση μας καὶ μέ τὴν ἀφηρημένη — ὑπερχρονική θά λέγαμε — οὐσία τοῦ ἤχου. Ἡ θεματικὴ αὐτὴ περιοχὴ, πού ἀναγνωρίζεται γιὰ πρώτη φορὰ ὡς ἀνεξάρτητο πεδίο θεωρητικῆς ἐρευνας στό κύλισμα τοῦ 18ου πρὸς τὸν 19ο αἰῶνα, ἀποτελεῖ σήμερα καὶ πάλι τὸ ἐπίκεντρο τοῦ φιλοσοφικοῦ ἐνδιαφέροντος. Τοῦτο ὀφείλεται στὴν ἀνάγκη τῶν νέων δημιουργῶν γιὰ διεύρυνση τῶν ὁρίων τῆς παραδοσιακῆς ἁρμονικῆς διαλεκτικῆς πού βασίζεται σέ μιά στενή, αἰτιακὴ σχέση τῶν ἤχων.¹ Σέ αὐτὴ λοιπὸν τὴν προσπάθεια γιὰ ἐκπόνηση μιᾶς αὐθεντικῆς καὶ πολύτυπης ἁρμονικῆς γλώσσας — ἀλλὰ καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτὴ — τὸ ζήτημα τῆς μέθεξης πού ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ταυτίζεται ἐννοιολογικὰ μέ τὴν ἰδέα τῆς βιωματικῆς διασύνθεσης προβάλλεται ἐμφατικὰ. Μία ἀπὸ τίς σημαντικότερες ἐπαναποθεθεῖσεις αὐτοῦ τοῦ παλαιοῦ προβλήματος στὸν μουσικὸ χῶρο ἀποτελεῖ καὶ τὸ συνθετικὸ ἔργο τοῦ Ρίχαρντ Βάγκνερ (1813-83), τὸ περιεχόμενο τοῦ ὁποίου θά ἀποτελέσει γιὰ μᾶς ἐδῶ τὴν ἀφετηρία μιᾶς συζήτησης γύρω ἀπὸ τὴν ἐρμηνευτικὴ τῆς ἁρμονίας. Ἡ προσφύγη αὐτὴ στό δημιουργικὸ ἔργο τοῦ συνθέτη τῆς Λειψίας δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ βασικὲς του θέσεις — ὅπως αὐτές ἐκφράζονται μουσικὰ στίς ὄπερες πού μᾶς ἄφησε, ἀλλὰ καὶ γραπτὰ μέσα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ δοκίμια πού κατὰ καιροὺς συνέγραψε — ἀποτελοῦν σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ ὁποιοιδήποτε ἐπιθυμεῖ νά ἐισχωρήσει βαθύτερα στὰ ἄδυτα τῆς δημιουργικῆς διαδικασίας καὶ νά μελετήσει τὴν ἐννοια τοῦ ὑποκειμενικοῦ σέ συνάρτηση μέ τὴν ἁρμονία τῶν ἤχων.

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς ἀντίληψης τοῦ Βάγκνερ γιὰ τὴν ὄπερα (ἢ τὸ μουσικόδραμα, ὅπως προτιμοῦσε νά τὴν ἀποκαλεῖ) ἦταν ἡ τέλεια συγχώνευση μουσικῆς καὶ λόγου σέ μιά ἀνώτερη βαθμίδα καλλιτεχνικῆς ἐκ-

φρασης, ὅπου τὸ ποιητικὸ στοιχεῖο διαλύεται ὀλοκληρωτικά μέσα στό μουσικὸ καὶ ἀντίστροφα. Ἀπὸ τὴ στενὴ σχέση τῶν δύο, μιά σχέση πού ποτέ, ὡστόσο, δὲν κατορθώνει νά ξεπεράσει τὰ ὅρια τῶν ἀναπόφευκτων περιορισμῶν τῆς ὥστε νά φτάσει στὴν τέλεια ὀλοκλήρωσή της — ἡ αἰώνια ἀνικανοποίητη ἐπιθυμία κάθε ρομαντικοῦ ἔργου — προβάλλει μιά θεμελιώδη σχέση ἀνάμεσα σέ δύο πραγματικότητες: στὴν ψυχὴ πού ἀσκεῖ τὴ δράση (πού στὴν περίπτωσή αὐτὴ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὴν ἀνάνερη μορφή τοῦ ἤχου) καὶ τὸ σῶμα πού ἀνθίσταται (δηλαδή τοὺς ἀ priori νοηματικούς περιορισμούς τῆς λέξης). Πῶς λοιπὸν ἀποκαθίσταται ἡ συμφωνία ἀνάμεσα στίς ἀρχές τῆς μουσικῆς καὶ τοῦ λόγου καὶ ποιὸς τελικὰ εἶναι ὁ συνεκτικὸς ἴστος πού ἐνοποιοεῖ ὄχι μόνον αὐτές ἀλλὰ καὶ ὄλες τίς ὑπόλοιπες μορφικὲς ἀντινομίες πού κατακλύζουν τὴ βαγκνερικὴ μουσικοδραματικὴ τέχνη; Ὅπως εἶναι φυσικό, τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ δὲν ἐξαντλοῦνται μέσα στίς λιγοστὲς σελίδες ἐνός ἄρθρου. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμα ὁ χῶρος μας τὸ ἐπέτρεπε, δὲν θά εἴχαμε τὴν ἁρμοδιότητα νά ἐξηγήσουμε — πόσο μάλλον νά ἐξαντλήσουμε — ἓνα θέμα πού στὴ βάση του εἶναι μεταφυσικό. Γιατί ἀπὸ μιά ὁμοία ἀνάγκη νά ξεπεραστεῖ τὸ ἐμπόδιο τῆς σχετικότητας τῆς γνώσης καὶ νά ἐξαλειφθεῖ ὁ δυϊσμός «αὐτοῦ πού ἀναπαριστᾶ καὶ αὐτοῦ πού ἀναπαρίσταται» διακατέχεται κάθε ζῶσα καὶ σκεπτόμενη ἀνθρώπινη ὑπαρξή. Ἡ ἴδια λοιπὸν ἀνησυχία ἀναδεύει τὴν ψυχὴ κάθε πνευματικῆς μονάδας: ἡ ἀδιαφοροποίητη ἐνότητα καὶ σύγχυση τῆς ἀτομικῆς ὑπόστασης μέ τὴν καθολικὴ, ἡ λύτρωση τοῦ ὄντος μέσα ἀπὸ τὴν κατάγνωση τοῦ Παντός.

Σύμφωνα μέ τὴν τελευταία αὐτὴ διαπίστωση, θά μπορούσε κανεὶς νά ὀρίσει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πῶς ἡ μουσικοδραματικὴ δη-

1. Ἢδη ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἡ ἐννοια τῆς ἁρμονικῆς ἀλληλουχίας ἐμπλουτίζεται καὶ ἀλλάζει ριζικὰ, ἀφοῦ καθορίζεται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν αἴσθησή χωρὶς τὴν ἐπενέργεια τῆς συντακτικῆς αἰτιότητας πού παίζει καθαρὰ συνοδευτικὸ ρόλο στὴν διεκπεραίωση τῆς ὅλης διαδικασίας (ἁρμονικὸς ἱμπερσοιονισμός).

μουργία του Βάγκνερ σχηματίζει σε ένα ανώτερο επίπεδο μια διαλεκτική ανάμεσα σε αυτό που συνιστά την αντίφαση και σε αυτό που την υπερβαίνει.

Επομένως, η αντινομική φύση της συζυγίας μουσικής και ποίησης μέσα στα έργα του (στά όποια αργότερα συμπεριλήφθηκαν και οι τέχνες της διακόσμησης, του φωτισμού και της σκηνοθεσίας για να επιτελέσουν αυτό που ο ίδιος ονόμασε *Gesamtkunstwerke*, δηλαδή έργα όπου όλες οι τέχνες συνενώνονται σε ένα πολυδιάστατο και αυτόνομο συγκινησιακό αμάλαγμα)² αποτελεί μέσον και όχι τόν άπώτερο σκοπό των καλλιτεχνικών του επιδιώξεων. Τόσο, όμως, ανάμεσα στη διαλεκτική που σχηματίζουν οι ίδιες οι επί μέρους καλλιτεχνικές μορφές που συγκροτούν το μουσικό δράμα, όσο και μεταξύ της διαλεκτικής που διενεργείται στο ανώτερο εκείνο «υπερβατολογικό» επίπεδο το οποίο μόλις θίξαμε, υπάρχει ένα κοινό βασικό στοιχείο που τα συνδέει: το ότι και οι δύο σχέσεις προϋποθέτουν την ύπαρξη ενός δεύτερου όρου μέσω του οποίου συντελείται η αντίθεση, καθιστώντας την άπευθείας σύλληψη του καθολικού πρακτικά αδύνατη. Έτσι, οι εσωτερικές συνισταμένες του πνευματικού διώματος μάς παραπέμπουν σε ένα σύμπαν δυϊστικό. Πολλοί, ανάμεσα στους οποίους και οι δπαδοί της φαινομενολογίας, με βασικό εκπρόσωπο τόν Χούσερλ, αντιστρατεύτηκαν αργότερα αυτή την προωθημένη τακτική των διχοτομήσεων, με τόν ισχυρισμό ότι από τη στιγμή που γίνεται λόγος για διάσπαση, καμία ταύτιση της ούσιας υποκειμένου-αντικειμένου δεν είναι εφικτή³. Άς πάρουμε, όμως, καλύτερα τα πράγματα από την αρχή και άς ερευνήσουμε πρώτα άπ' όλα τόν ιδιότυπο τρόπο με τόν όποιο ο Βάγκνερ αντιμετώπιζε τό μεταφυσικό σχήμα της σχέσης των δύο αντιθετικών περιοχών μέσα από τόν γραπτό και τόν μουσικό του λόγο, όπως αυτός αναπτύσσεται στην τελευταία και σημαντικότερη ίσως καμπή της ζωής του.⁴

Στό δοκίμιο που έγραψε για τόν Μπετόβεν (1870), αναπτύσσοντας συστηματικά οι προσωπικές του πεποιθήσεις γύρω από τήν έννοια της εσωτερικής εμπειρίας πάνω στη θεμελιακή αρχή της «διάλυσης» της προσωπικότητας⁵ και της αυτοκατάφασης που είχε εισάγει ο Σοπενχάουερ στό τρίτο βιβλίο του κυριότερου έργου του *Ο κόσμος ως θέληση και ως ιδέα* (*Die Welt als Wille und Vorstellung*), πενήντα δλόκληρα χρόνια πριν. Η βαθιά επιρροή που άσκησε τό βιβλίο αυτό στόν Βάγκνερ γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στα σημεία εκείνα όπου η φύση της μουσικής εξετάζεται από τή σκοπιά της ψυχικής αυθορμίας και της έκστατικής ένατηνισης του Ένός:

«...Πιστεύω —πάνω άπ' όλα ότι είναι αυτή η αναδύζουσα παγκόσμια ενέργεια που συνενώνει τό ανθρώπινο πνεύμα με τήν τεράστια και ύψηλή Δύναμη του Θείου, άπ' όπου ξεκινάει η ίδια η αρχή της ζωής και στην όποια όλοι μας όφειλουμε τήν ύπαρξή μας. Αυτή η ενέργεια μάς φέρνει κοντά στό άγγιγμα της υπερκόσμιας και ανώτερης Δύναμης που παντοτινά μάς άγκαλιάζει... σ' αυτή λοιπόν τήν έκστατική κατάσταση θρισκόμενος — μία κατάσταση που αποτελεί τήν πεμπτουσία κάθε καλλιτεχνικής προσπάθειας — νιώθω άπ' τά πιό άπύθμενα βάθη της συνείδησής μου να γίνομαι ένα με τήν παντοδαπή δονούμενη Δύναμη, που άν δεν καταφέρνω να άγγίξω όλοκληρωτικά όφείλεται στους περιορισμούς που μου θέτει ό εαυτός μου. Γιατί νομίζετε πώς ό Μπετόβεν συμπλησίασε αυτή τή Δύναμη πολύ περισσότερο άπ' ό,τι άς πούμε ό Dittersdoff — για να αναφερθούμε σε μία μόνο από τίς πολλές μετριότητες της εποχής εκείνης; Μά επειδή ό Μπετόβεν είχε πολύ πιό αναπτυγμένη τή συνείδηση της ενότητάς του με τό Θείο».⁶

Άπό τήν ίδια ανάγκη για λύτρωση μέσα από τήν ανιδιοτέλεια και τήν άπώλεια της ατομικότητας, φθάνουμε στό ύπαρξιακό δίλημμα του Τριστάνου και της Ίζόλδης, τό μεγάλο εκείνο δράμα όπου ό πόνος για τήν άπώλεια της ζωής φέρνει τήν τελείωση, ή άρνηση της σωματικότητας τήν αιώνια ένωση, ή ζωή τόν θάνατο. Σε όλα τά μέρη του έργου πλύν του τελευταίου, ή όρμη της δούλησης, δηλαδή ή εσωτερική παρώθηση για τή ζωή και τόν έρωτα που άγωνίζεται μάταια να βρει επίγειες διεξόδους για μία καθολική σχέση με τό γενικό, συνειδητοποιεί

2. Leslie Orrey, *A Concise History of Opera*, Thames & Hudson, σελ. 170.

3. Θεώνη Αναστασοπούλου-Καπογιάννη, «Άπό τό υποκείμενο στό αντικείμενο», *Έλληνική Φιλοσοφική Έπιθεώρηση*, τόμος 8, τεύχος 24, 1991, σελ. 261.

4. Άξίζει κανείς να παρακολουθήσει τόν παράλληλο τρόπο με τόν όποιο ή δυναμική της αντιθετικότητας αναπτύσσεται στό έργο του μεγάλου θαυμαστή και υπερασπιστή της δαγκνερικής μουσικής δραματολογίας, του Νίτσε. Στό ειδικά αφιερωμένο στόν συνθέτη βιβλίο του *Η Γέννηση της Τραγωδίας* (1872), ό Νίτσε περιγράφει τή μουσική σαν τή σύζευξη ισχυρών παρορμήσεων, βαθιά ριζωμένων στην ανθρώπινη φύση: του άναρχου διονυσιακού πνεύματος και του ψυχρού και συγκρατημένου άπολλώνιου.

5. Η διάλυση της προσωπικότητας, που αναπόφευκτα συνοδεύεται από τήν έξαφάνιση του έγώ, δέ σημαίνει έξαφάνιση του υποσυνείδητου. Άντίθετα, αυτό διευρύνεται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να φθάνει τήν όλική συνείδηση. Με τόν ίδιο τρόπο, ή λαχτάρα για τό θάνατο, ό πόθος για «τό μυστικό άγκάλιασμα» του «κρατερού κόρφου της Νύχτας» στην ποίηση του Νοβάλις, ή θέαση της συμβολικής δνειρικής εικόνας» στόν Νίτσε, ή γνωριμία μας με...τό «πράγμα καθ' εαυτό» (*Ding an Sich*) στόν Σοπενχάουερ, διόλου δεν δηλώνει παραίτηση, μελαγχολία, άρνηση. Άντίθετα, εκφράζει έξεγερση, έγρήγορη για τήν ανακάλυψη του μυστηριώδους νήματος που συνδέει τή σκοτεινή με τή φωτεινή πλευρά της ύπαρξης.

6. Τό άπόσπασμα αυτό προέρχεται από τή συλλογή μουσικών κειμένων που σταχυολογεί ό Joscelyn Godwin στό βιβλίο *Music, Mysticism and Magic*, Routledge & Kegan Paul, 1986, σελ. 238.

όλοένα και περισσότερο πώς ή ύστατη δικαίωση δέν μπορεί νά έρθει χωρίς τήν απάρνηση τής ύλικής εξέαρτησης, χωρίς δηλαδή τήν περιφρόνηση τής ζωής.

Ἄφοῦ λοιπόν ή έτερότητα μεταξύ ὑποκειμένου και ἀντικειμένου δέν μπορεί νά ἀρθεί μέσα ἀπό τήν ἀπλή συνύπαρξη δύο χωριστῶν ὑποστάσεων, λύνεται μέ τήν ἀπόλυτη ταύτισή τους ἔξω ἀπό τό χωροχρονικό πεδία τής ἐπίγειας πραγματικότητας. Ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται και τό βαθύτερο νόημα τής λέξης «Liebestod» πού παρουσιάζει ὁ Βάγκνερ στό πρελούδιο τής ὄπερας: ἔρωτας μέσα στό θάνατο και θάνατος μέσα στόν ἔρωτα.⁷ Ἔτσι, ή ἀνάγκη γιά μιὰ συνολική ἔκφραση τοῦ ἀπόλυτου ὁδηγεῖ ἀναπόφευκτα στήν τελευταία σκηνή τοῦ ἔργου, ὅπου ή δραματική κορύφωση και ἐπίταση (depouement) ἐνισχύεται μορφολογικά μέ τή στιχομυθία — δηλαδή μέ τό πύκνωμα τοῦ διαλόγου τῶν δύο πρωταγωνιστῶν.⁸ Στό ἀποφασιστικό αὐτό σημείο περιγράφεται ή μετάβαση ἀπό τήν ἔνυλη στήν αὐλή ζωή, ή δύθιση τῶν δύο ἔρωτευμένων στή συγκλονιστική θέαση τοῦ θείκου ἀρχέτυπου πού ὁ συνθέτης προβάλλει ὡς μοναδική λύση.

Τριστάνος: Ἄν ὁμως πεθάνουμε
ποτέ δέν θά χωρίσουμε,
παντοτινά ἐνωμένοι,
χωρίς τέλος,
ἀκοίμητοι και ἄφοβοι,
μέσα στήν ἀνωνυμία,
μέσα στόν ἔρωτα ἀγκαλιασμένοι,
ὁ ἕνας ἀνήκοντας στόν ἄλλο,
μέ μόνη πηγή ζωῆς τόν ἔρωτα!

Μαζί: Ἄνώτερο και εὐγενικό τέλος...
...ποτέ πιά μόνοι και ἀποχωρισμένοι..

Ἴζόλδη: Ἐσύ Ἴζόλδη...
Τριστάνος: ... Ἐσύ Τριστάνε!
Ἴζόλδη: Τριστάνε ἐγώ...
Τριστάνος: ... Ἐγώ Ἴζόλδη!
Ἴζόλδη: Δέν ὑπάρχει πιά Ἴζόλδη!
Τριστάνος: Δέν ὑπάρχει πιά Τριστάνος!
Μαζί: Δέν ὑπάρχουν πιά ὀνόματα...
και οἱ δύο ἐνωμένοι σέ μιὰ
μόνο σκέψη...

Δέν ἦταν, ὁμως, μονάχα τό μεταφυσικό μέρος ἀπό τίς ὄπερες τοῦ μεγάλου δραματιστή πού προκάλεσε τήν ἀλλαγὴ στήν ἐξέλιξη τής μουσικῆς. Ὅση κι ἂν εἶναι ή γοητεία πού μπορεί νά μᾶς ἀσκήσει ή παράτολμη φαντασία μιᾶς ἐμπνευσμένης ὑπόθεσης, ποτέ αὐτή δέν θά κατορθώσει νά μᾶς κυριεύσει ὀλοκληρωτικά χωρίς κάποιο ἀντιστάθμισμα, χωρίς τήν παρουσία μιᾶς ἄρτιας μεθόδου πού διευθετεῖ τήν ἔκφραση. Στήν περίπτωση τοῦ Βάγκνερ, τό μουσικό οἰκοδόμημα, πού στηρίζει τό φιλοσοφικό περιεχόμενο τοῦ λόγου, συνταιριάζει μέ ἀπίστευτη ροή και φυσικότητα τήν ἀντιφατική ταυτοσημία τῶν πολλαπλῶν σχέσεων. Ἡ ἐναλλακτική παρουσία διανγῶν και πολυσύνθετων ἠχοχρωμάτων στήν ἐνορχήστρωση, ή πολυεπίπεδη ἀμφισημία τοῦ διατονικοῦ μέ τό χρωματικό στοιχεῖο στήν ἀρμονία,¹⁰ ή συμβολική χρήση τοῦ μοτίβου (leitmotiv) στή μορφολογία¹¹ ἀποτελοῦν τό βασικό ὄπλοστάσιο τής μουσικῆς του. Ἀπό αὐτή τή γενική θέση τής καλλιτεχνικῆς ἔκφρασης τοῦ διχασμοῦ μποροῦμε πλέον νά ἀνιχνεύσουμε τόν δομικό σκελετό τής μουσικῆς ὀργάνωσής της και πιά ἰδιαίτερα τίς εἰδικές συνθήκες μέσα στίς ὁποῖες συντελεῖται ή ἀρμονική ἐπένδυση τοῦ ἠχητικοῦ ὕλικου, πού ἀποτελεῖ και τό βασικό μας θέμα.

Θά ἦταν δύσκολο — ἴσως και ἀκατόρθωτο — νά διαπραγα-

ματευτεῖ κανείς διεξοδικά τίς μορφικές ποιότητες τής βαγκνερικῆς ή, ἀκόμα γενικότερα, τής ὕψιμης ρομαντικῆς ἀρμονίας, χωρίς μιὰ ἀναφορά στή διαδικασία τοῦ μελωδικοῦ στολισμοῦ (embellishment) και τοῦ ἀναζωογονητικοῦ της ρόλου στήν εὐρωπαϊκή μουσική σκηνή τής ἐποχῆς ἐκείνης, πού ἦταν ἀνήσυχη και πρόθυμη γιά ἀλλαγὴ. Βέβαια, ή σταθερή χρήση διαφόρων «ξένων» διακοσμητικῶν φθόγγων μέσα σέ ἕνα σταθερό και προκαθορισμένο ἀρμονικό πλαίσιο δέν ἔφερνε ἀπό μόνη της τίποτε τό καινούργιο. Ἦδη ἀπό τά μέσα τοῦ 14ου αἰώνα ἔχουμε μιὰ πρώτη ὀργανωμένη ἐκδήλωση αὐτῆς τής τεχνικῆς, μέ τή διαίρεση (division) τῶν πρωταρχικῶν μελωδικῶν και ρυθμικῶν σχημάτων στήν ἀντιστικτική γραφή (contrapunctus diminitus) σέ μικρότερα ὑπομήματα πού εἶναι παραλληλισμένα μέ τήν ἐσωτερική δομή τοῦ προτύπου.¹² Ἡ ἴδια ἰδέα μεταφτεῦται ἀπό τόν ἕνα αἰῶνα στόν ἄλλο, ὥσπου τόν 17ο αἰῶνα, μέ τήν ἀνθήση τής ὄπερας και τής δεξιοτεχνικῆς φωνητικῆς μουσικῆς γενικότερα, φθάνει στό ἀπόγειό της: τό τραγούδι μάλι-

7. Stewart Robb, *Tristan and Isolde*, E.P. Dutton & Co., New York, 1965, σελ. 9 (εἰσαγωγή).

8. Ἡ σημασία τής στιχομυθίας, ὅπως μᾶς διδάξε και ὁ ἴδιος ὁ Σαίξπηρ, ἐνέχει τήν παρασημασία τής ἰδανικῆς συγχώνευσης ή ἀλληλοεισόδου τῶν χαρακτήρων.

9. Δέν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι ή ναρκισσική ἐπιθυμία γιά τό θάνατο, τό σύγκρομο/κατηφόρισμα πρὸς τά σκιάδη βασίλεια τής Νύχτας, μᾶς παραπέμπει εὐθέως στόν «μαγικό ἰδεαλισμό» τοῦ Νοβάλις. Τοῦτο, μεταξὺ ἄλλων, ἐπισημαίνει και ὁ Τόμας Μάν στό μικρό, ἀλλά περιεκτικό βιβλίο του *Πάθος και Μεγαλειό* τοῦ P. Βάγκνερ (ἐκδόσεις Αἰγόκωρος, σελ. 55).

Χαρακτηριστικοῖ ἀναφορικά μέ τό θέμα εἶναι οἱ παρακάτω στίχοι ἀπό τό «Τραγούδι τῶν Νεκρῶν»: «Στ' ἀκροτέλειο ἔχουμε φτάσει/μιὰ ποτάμι νά χυθοῦμε/μιὰ σταλιές ν' ἀνελυθοῦμε/σ' αἴσθηση ἄρρητη ἠδονῆς...», και λίγο πιά κάτω: «Κι ἔτσι πᾶμε νά χυθοῦμε/ὄλοι μυστικά πιά κάτω/στόν ἀκεανό τής ζήσης./μέσ' στόν Θεό βαθιά/και στή σφαῖρα μας κυλοῦμε/πίσω πάλι ἀπ' τήν καρδιά του/και τό πνεῦμα τοῦ ἁγίου ἀγῶνα/λούζεται στή δίνη μας». (Μετάφρ. Γ.Ν. Πολίτη).

10. Ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖ και ὁ Pierre Boulez στό δοκίμιό του «Chemins vers Parsifal» (σελ. 9 τῆς ἀγγλικῆς μετάφρασης στό περιοδικό *The friends of Covent Garden*, τεῦχος 7, ἀρ. 9, 1987), οἱ ἀλυσιδωτές μετατροπικές μεταβάσεις και οἱ συχνές ἀλλαγές τῶν χρωματικῶν σχέσεων τῆς ἠχητικῆς παλέτας ἀντιστοιχοῦν μεταφορικά μέ μιὰ παλινδρομική κίνηση ἀνάμεσα στό πραγματικό και τό φανταστικό.

11. Τό leitmotiv ή καθοδηγητικό μοτίβο χρησιμοποιήθηκε ἀπό τόν Βάγκνερ γιά τόν χαρακτηρισμό πρωταγωνιστικῶν προσώπων ή συγκεκριμένων καταστάσεων πού λαμβάνουν χώρα στήν ἐξελικτική πορεία τής δραματικῆς ὑπόθεσης μιᾶς ὄπερας. Ὁ ἀριθμός αὐτῶν τῶν μοτίβων (μοτίβο ὀνομάζεται τό «μελωδικό σπέρμα» τοῦ θέματος μιᾶς μελωδίας) δέν εἶναι σταθερός, ἀλλά μεταβάλλεται ἀνάλογα μέ τήν ποσότητα τῶν βασικῶν ἰδεῶν και συναισθημάτων πού ὁ συνθέτης προτίθεται νά ἀναδείξει. Λέγεται πῶς στήν ὄπερα «Tannhauser», ἔχουν καταγραφεῖ 37 ἀπόλυτα αὐτοτελεῖς μοτιβικοί ὑπαινιγμοί πού συμβάλλουν στή μορφολογική ἐνότητα τοῦ ἔργου! Ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο συνήθως γνωστοποιεῖται μιὰ νέα μοτιβική-συγκινησιακή ἀντιπροσώπηση εἶναι διαδοχικός. Ἀπό τή στιγμή, ὁμως, πού τά διάφορα μοτίβα ἔχουν ἐκτεθεῖ χωριστά, ὁ συνθέτης, ἀποσκοπώντας ἴσως σέ μιὰ δραματική αὐξηση τῆς συγκινησιακῆς φόρτισης, ἔχει τό δικαίωμα νά τοῦς δώσει μιὰ σύμμεκτη μορφή. Αὐτό εἶναι και τό σημείο ὅπου ὁ Βάγκνερ ἐμφανίζεται ὡς καινοτόμος. Στό «Τριστάνος και Ἴζόλδη» τά δύο βασικά καθοδηγητικά μοτίβα τῆς εἰσαγωγῆς ἀναδύονται μέσα ἀπό τά ἔργα τῆς ὀρχήστρας γιά νά ἐνσωματωθοῦν λίγο ἀργότερα σέ μιὰ ἐκστατική ἀρμονική εἰκόνα πού προμηνεῖ τήν ἀρχή τοῦ τέλους.

12. Βλ. ἐνδεικτικά D. Grout-C. Palisca, *A History of Western Music*, ἔκδοσι 4η, 1988, σελ. 139-142.

στα τότε κινδύνευε νά μετατραπεί σέ μία εϋφορη εικονοπλασία, όπου τό πραγματικό του περιεχόμενο τό επικάλυπταν κατά κανόνα τά περίτεχνα περάσματα (passagi) του τραγουδιστή, πού κύριο σκοπό είχαν νά γοητεύσουν και νά έντυπωσιάσουν τό κοινό.¹³

Σέ τί λοιπόν μπορεί νά διαφέρει ό μεθοδικός μετασχηματισμός του μορφικού πρωτότυπου στον ρομαντισμό, αφού τά ίδια τά μέσα παραγωγής πού κληρονομεί από τό παρελθόν μένουν σέ γενικές γραμμές αναλλοίωτα; Η βασική διαφορά των δύο μεθοδολογικών άρχων έντοπίζεται άφ' ενός στή διεργασία μεταβολής, δηλαδή στον τρόπο μέ τον όποιο επιτυγχάνεται ή απόκλιση από τό καθορισμένο σχήμα, και άφ' έτέρου στην προφανέστερη δομική αυτονομία του μεμονωμένου προς τό συνολικό, του σημείου προς τό σημαινόμενο. Έπομένως, μπορούμε νά μιλάμε γιά δύο έντελώς διαφορετικές μορφές καλλωπισμού, τήν καθαρα διακοσμητική, πού άφορά κυρίως τήν παλαιότερη αντίληψη γύρω από αυτό τό θέμα, και τή λειτουργική, πού ανακαλύπτει και έπεξεργάζεται, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, ό όψιμος ρομαντισμός.¹⁴ Στήν πρώτη περίπτωση, τό κύριο χαρακτηριστικό είναι ή έμφανής έξάρτηση των επί μέρους στοιχείων στον βασικό άρμονικό σκελετό, ενώ στή δεύτερη τά ίδια καλλωπιστικά στοιχεία άποκτούν μία τόσο αυτόνομη και «στατική» αξία, πού θέτει κατά καιρούς υπό άμφισβήτηση τήν ίδια τήν αίτιακή τους σχέση μέ τό άρμονικό σχήμα από τό όποιο και έκπροέχονται. Σέ αυτή άκριδώς τή θεμελιακή διαφορά άνάμεσα στους δεδομένους τύπους τής όρισμένης μεταβλητότητας και τής υπερβατικής, πού προχωρεί πέρα και άνεξάρτητα από τίσ άντικειμενικές δεσμεύσεις του ένιαίου πλαισίου, έγκνεται ή σπουδαιότητα αλλά και ή δυσκολία άνίχνευσης των ενεργών και των παθητικών στοιχείων πού τό προσδιορίζουν.

Αν, παραδείγματος χάριν, προσπαθήσουμε νά αναλύσουμε τίσ ουσιαστικές διαφοροποιήσεις τής δεδομένης άντικειμενικότητας (δηλαδή των βασικών άρμονικών συνδέσεων) σέ μία σειρά πιθανών διαστρωματώσεων γιά κάθε περίπτωση (δηλαδή σέ μία σειρά από άμεσα έξαρτώμενους βοηθητικούς φθόγγους), σύντομα θά ανακαλύψουμε πώς ή σχέση των δύο είναι σχεδόν προφανής στην περίπτωση πού τό έξεταζόμενο έργο έμφανίζει τά καλλωπιστικά στοιχεία γιά καθαρα διακοσμητικούς σκοπούς, ενώ, αντίθετα, άν ή διαλεκτική συνοχικότητα των επί μέρους στοιχείων είναι μεγάλη, έγκνυμνει ό κίνδυνος γιά μία έσφαλμένη έξήγηση των αίτιακών τους διαφορών. Έτσι προκύπτουν τά βασικά και άλτα θεωρητικά αίνίγματα γιά τά σαφή όρια τής σταθερότητας και τής άλλαγής, γιά τήν πολυπλόττητα και τήν ένότητα. Άνάλογες δυσκολίες περιέχουν τον

θεωρητικό άναλυτή πού θά τολήσει νά έρμηνεύσει τήν άδιαφοροποίητη σχέση φαινομένου και ούσίας, πρωταρχικού και παράγωγου, συγχροδίας και διακοσμητικών φθόγγων στό μεταρομαντικό άρμονικό ίδίωμα σύμφωνα μέ τά άρμονικά στόλ άλλων εποχών, όπου ή άσάφεια και ή διάσταση πού τήν χαρακτηρίζουν τώρα βρισκόταν μάλλον στην άρχή παρά στό τέλος τής. Η πλατιά διαδεδομένη άποψη ότι όλες οι άρμονικές καινοτομίες πού εισάγει ό ρομαντισμός μπορούν νά αιτιολογηθούν λογικά σύμφωνα μέ τούς κανόνες τής κλασικής άρμονίας¹⁵ ίσως νά έχει μία δόση αλήθειας, έμφανίζει, ωστόσο, όρισμένες πολύ σημαντικές έλλείψεις σέ ό,τι άφορά τήν άφρημένη ένότητα των ιδιότυπων άρχων του. Τό βασικότερο λοιπόν μειονέκτημα τής παραδοσιακής άναλυτικής μεθόδου είναι ότι μέσα από τήν ειδολογική και σημασιολογική διάσπαση τής ένιαίας άρμονικής ύλης σέ πρωταρχικά τριαδικά σχήματα και «ξένους» φθόγγους, ουσιαστικά δέν έπισυνάπεται ή δομική συνοχικότητα των στοιχείων πού συμβάλλουν στην ένότητα του συνόλου χάρη στην ίδια τους τήν αντίθεση. Έτσι, ή παράλειψη αυτή άποβαίνει τελικά μοιραία γιά τήν ποιοτική πληρότητα και τή συνολική έποπτεία του ουσιαστικού συγκνησιακού τής περιεχομένου.

Ας συγκρίνουμε, λόγου χάριν, τή φημισμένη εισαγωγή από τον «Τριστάνο» — πού ή παραμικρότερη προσπάθεια γιά άνάλυση μπορεί ακόμα και σήμερα νά δημιουργήσει τίσ ζωηρότερες συμπάθειες μά και τίσ πιό έντονες αντιδράσεις μέσα στους μουσικούς κύκλους, μέ τίσ περίτεχνες διακοσμητικές παραλλαγές πού εισάγει ό Μπετόβεν στό τρίτο μέρος τής «Ένάτης συμφωνίας του». Τά δύο έργα δέν χρειάζονται ιδιαίτερες συστάσεις — καθένα σηματοδοτεί τό τέλος μιάς μεγάλης εποχής και τήν άρχή μιάς άλλης, ενώ ταυτόχρονα συγκεκριαίωνει ένα μεγάλο μέρος των κυρίαρχων αισθητικών πεποιθήσεων και των κατευθυντήριων άρχων τους. Έκείνο πού κατά πάσα πιθανότητα θά προσελκύσει τήν προσοχή μας από τήν πρώτη κιόλας ματιά, είναι τό γεγονός ότι, από τή μία, δέν ύπάρχει καμιά πραγματικά άρμονική λειτουργία πού νά συνδέει τό θέμα μέ τή συνοδεία του: ή άρμονία και ή μελωδία παύουν νά έξυπηρετούν τον ίδιο σκοπό, μέ άποτέλεσμα ή άναγωγή τους σέ ένα σταθερό σύστημα από θεμελιακούς τύπους και θεμελιακές μεθόδους νά έχει τεχητό και συμβατικό χαρακτήρα. Από τήν άλλη πάλι πλευρά, ή σχετικότητα τής κάθετης (άρμονικής) και τής όριζόντιας (γραμμικής-άντιστικτικής) διάστασης είναι σαφώς όρισμένη: οι διάφοροι καλλωπισμοί είναι άναλύσιμοι είτε ως διαβατικοί ή ποικιλματικοί φθόγγοι, είτε ως άνιούσες ή κατιούσες έμπειρίες πού λύνονται συστηματικά μέ θηματική κίνηση.

Παράδειγμα Α'

Ρ. Βάγκνερ: «Τριστάνος και Ίζόλδη», Εισαγωγή.

Einleitung

Langsam und schmach tend

Richard Wagner

13. The Pelican History of Music, τόμος 2ος: «Renaissance and Baroque», σελ. 261-2.

14. W. Dunwell, The Evolution of 20th Century Harmony, Novello & Co., 1971, σελ. 47.

[Η συγχροδία του 2ου μέρους, γνωστή και ως «συγχροδία του Τριστάνου», μπορεί να αναλυθεί με ένα πλήθος τρόπων ανάλογα με την όπτική γωνία από την οποία εξετάζουμε το θέμα μας. Αν προς το παρόν ακολουθήσουμε τους κλασικούς κανόνες συμπερασμού, ή παραπάνω συγχροδία θα μπορούσε, στην τολμηρότερή της μορφή, να αποτελέσει μία πολλαπλή επέκταση που λύνεται στη συγχροδία του επόμε-

νου μέτρου, ή απλούστερα ακόμα τη Πη βαθμίδα της λα ελάσσονος με όξυμένη την τρίτη της νότα (ρε#). Σύμφωνα με τη δεύτερη αυτή και επικρατέστερη στους ακαδημαϊκούς κύκλους άποψη, ή νότα σόλ# είναι μία άπροετοίμαστη επέκταση του λα, μιάς νότας που βρίσκεται από μόνη σε διάφωνη σχέση με τη θεμέλιο σι].

Παράδειγμα Β'

Λ. Β. Μπετόβεν: «Ενάτη συμφωνία», 3ο μέρος.

i) Θέμα

a. Theme

Andante molto e cantabile

ii) Πρώτη παραλλαγή

b. Variation 1

[Σε αντίδιαστολή με το παράδειγμα του Τριστάνου, όλες οι χρωματικές αλλοιώσεις που εισάγει ο Μπετόβεν (μι-μιβ στο 2ο μέτρο και ντο#-ντο στο 3ο μέτρο) είναι αυστηρά προσδεμένες στο πρότυπο και ύπακουδούν πιστά στους περιορισμούς που θέτει ή παραδοσιακή πρακτι-

κή. Από μορφολογικής πλευράς, ωστόσο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ή οργανική ενότητα αλλά και ή ποικιλία που επιτυγχάνεται μέσα από τή συστηματική μεταφορά ή τήν αναστροφή του μελωδικού σχήματος τής τρίτης κίνησης του 2ου μέτρου].

Ανεξάρτητα, ωστόσο, από τις μεγάλες προοπτικές που άνοιξε ο Βάγκνερ στο πεδίο τής έκφρασης μέσα από τόν εμπλουτισμό τής άρμονικής έννοιας με τήν προαγωγή του διαλεκτικού σχήματος τής αντιθετικής ταυτότητας και τήν έμμεση άμφισβήτηση κάθε ά priori άξιολογικής προσέγγισης τών δομικών στοιχείων σε ζώνες προνομιακής ή μή σημασίας, «σε δέν και είναι», αυτός ο βαθύς διχασμός τής άρμονικής του γλώσσας ποτέ δέν ξεπεράστηκε ολοκληρωτικά από τόν ίδιο. Τούτο οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι παρ' όλη τήν κεντρική και περίοπτη θέση που άπόκτησε ή συγχροδία μέσα στα υπόλοιπα στοιχεία του μουσικού οργανισμού ως λειτουργικός διαμορφωτής και άρμονικός έκφραστής τής συμβολικής ένότητας τών αντιθετικών στοιχείων, ποτέ τής δέν κατάφερε να βγει έξω από τά όρια τής ίδιας τής συμπαραθέσης. Θα λέγαμε πώς πάνω στην προσάθειά τής να ένσαρκώσει τή βαθύτερη έκφραση του Νου μέσα από τή συμβολική αναπαράσταση του Άπόλυτου, ή μουσική του Βάγκνερ παρασύρεται από τή δίνη που έρχεται στην επιφάνεια από τά δάθη τών φιλοσοφικών τής προϋποθέσεων και μένει αιχμάλωτη μέσα στα ίδια τά δεσμά που θέλησε να σπάσει. Άκόμα και στην τελευταία όπερα πριν από τόν θάνατό του, τόν «Πάρσιφαλ», ή συμπλεγματική σχέση του διατονικού με τό χρωματικό στοιχείο εξακολουθεί να καθορίζεται από τήν άδιάσπαστη αντίφορά τους. Έτσι, ή άρμονία πο-

τέ δέν καταφέρνει να άποκτήσει μιά τόσο άπόλυτη ήχητική άυτόνομια που να τής επιτρέπει τήν πλήρη άρση τής διαπλοκής τών δυναμογενών τής μεταβλητών.¹⁷ Σε γενικές λοιπόν γραμμές βλέπουμε ότι αυτός ο ιδιόμορφος συνδυασμός αναγκαιότητας και έλευθερίας, ένότητας και διαπάλης, σταθερό-

15. Μιά άποψη που ύποστηρίχθηκε άνάμεσα σε άλλους και από τόν ίδιο τόν Adorno. Στο κείμενό του *Klassik, Romantik, Neue Musik* (Φραγκφούρτη, 1959), γράφει χαρακτηριστικά: «Τό ίδιο τό ρομαντικό στοιχείο είναι υπό άυστηρή έννοια ένα ά priori κλασικότητας», ενώ ειδικότερα για τόν Βάγκνερ αναφέρει ότι «τό συνολικό καλλιτεχνικό (του) έργο ως φαντασμαγορία ρομαντικής ύψης είναι συγχρόνως τεχνολογικό έπίσης, θετικιστικό μάλιστα». (Οι προηγούμενες περικοπές βρίσκονται στις σελίδες 15 και 19 αντίστοιχα τής ελληνικής έκδοσης με τίτλο: Τέοντορ Β. Άντόρνο, *Τρία κείμενα μουσικής κοινωνιολογίας*, εκδ. Πρίσμα, 1991).

16. Η επέκταση ή άποτζιατούρα (ιταλ. *appoggiare*, που σημαίνει στηρίζω, άκουμπώ) είναι μιά ξένη προς τή βασική άρμονία νότα που αντικαθιστά προς στιγμή ένα από τά πραγματικά τής μέλη για να βρει τή λογική και άναμενόμενη λύση άμέσως μετά.

17. W. Dunwell, op.cit., σελ. 87-88.

τητας και ρευστότητας κρύβει την αιώνια αντίφαση, μιά αντίφαση που ο Βάγκνερ συμπυκνώνει αρμονικά στη συγχορδία: ή συγχορδία γίνεται ο φορέας της ολοκληρωμένης αρμονικής εμπειρίας, τό λεπτό εκείνο σημείο όπου τό διατονικό και τό χρωματικό στοιχείο τέμνονται, χωρίς, ωστόσο, τά τμηματικά της

μέρη, δηλαδή οι φθόγγοι που τή μορφοποιούν, να χάνουν τήν ιδιαιτερότητα και τή σημασία τους, αλλά, αντίθετα, να αποκτήνουν μιά αξία τήν όποία κανείς δέν θά πρέπει να άμφισβητήσει αλλά και κανείς ταυτόχρονα δέν θά μπορέσει με βεβαιότητα να άποδείξει.

Παράδειγμα Γ'

P. Βάγκνερ: «Πάρσιφαλ» (1882), Τρίτη πράξη.

G.

por - te ses regards, vers l'homme ex - empl du lourd fardeau des
 !ō - sten Men - schen auf; der fühlt sich frei - von Sün - den - last und

espress. *VI.*
dim

R. W. 11. E. E.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΣΤΑ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ

Κυκλοφορεί σε όλα τα βιβλιοπωλεία

Γιώργου Δελαστίκ

Η Νέα «Γιάλτα»

ΕΟΚ, ΗΠΑ, Βαλκάνια

Ο παλιός κόσμος του «ψυχρού πολέμου» κατέρρευσε. Μια Νέα «Γιάλτα» ετοιμάζεται να τον αντικαταστήσει. Ακριβώς τα «μυστικά» της αποκαλύπτει αυτό το βιβλίο.

Τα Βαλκάνια πνίγονται στο αίμα, καθώς η Γερμανία επελαύνει προς Νότο και οι ΗΠΑ προσπαθούν να κρατήσουν την επιρροή τους στη νότια Βαλκανική.

Η Ελλάδα γίνεται ο αποδιοπομπαίος τράγος των ΗΠΑ, της ΕΟΚ και του ΝΑΤΟ, καθώς η εξωτερική της πολιτική συνθλίβεται ανάμεσα στις αντιθέσεις συμφερόντων ΗΠΑ - Γερμανίας.

«Το Μάαστριχτ είναι νεκρό!» ομολογεί πια ο δυτικός Τύπος, καθώς το «ευρωπαϊκό ιδεώδες» της ΕΟΚ έχει μεταβληθεί σε... κονσέρτο για ντόμπερμαν, κανίς και μπουλντόγκ!

Η Ρωσία ταπεινώνεται και αποσυντίθεται, καθώς Ουάσινγκτον και Βερολίνο συγκροτούν για το ποιος τελικά θα κατορθώσει να μετατρέψει σε δικό του «Τρίτο Κόσμο» την άλλοτε κραταιά Σοβιετική Ένωση.

Η Ευρώπη συνταράσσεται από μια πρωτοφανή κοινωνική και πολιτική κρίση, που απειλεί με ανατροπή το πολιτικό σκηνικό και οδηγεί μέχρι και στη διάλυση κρατών.

Κεντρική διάθεση: ΠΡΟΟΔΟΣ • Μεσολογγίου 5, Αθήνα • Τηλ.: 3621001 • Fax: 3629207

Ποιός φοβάται τό ξένο θεατρικό ἔργο;

τῆς Διῶς Καγγελάρη

Ἀπό τόν βασιλιᾶ Δαρεῖο στόν Πατέρα τοῦ Ἄμλετ κι ἀπό τή Σιτέ τοῦ Θεάτρου Νό στήν κρητική «ἀσκή» καί στή «σονάτα» τοῦ Στρίντμπεργκ, πολλά, ποικίλα καί συναρπαστικά ἦταν ἀνέκαθεν τά θεατρικά φαντάσματα. Οἱ θεατρικές μας μέρες ἀντίθετα συχνάζονται ἀπό τό ἀποκρουστικό φάντασμα τοῦ σύγχρονου ξένου ἔργου ἢ φάντασμα τῆς ξενοφοβίας.

Βολεμένοι γιά τά καλά στήν παραδοσιακή, τελματωμένη μικροκοινωνία μας, ἐθελοτυφλοῦμε μπροστά στό καινούργιο καί στό «ξενόφερτο», ξορκίζοντας τίς ἀνασφάλειες, τίς σκοπιμότητες καί τίς ἀναστολές μας μέ θριαμβολογίες γιά τό ὑψηλό ἐπίπεδο τοῦ νεοελληνικοῦ θεατρικοῦ ἔργου. Ὑπάρχουν βέβαια καί οἱ ἐξαιρέσεις τῶν ἄλλων — ξενομανῶν — ἄκρων, μέ τούς μαϊμουδισμούς καί τά ἀναφομοίωτα δάνεια, ὅμως αὐτές ποτέ δέν θεραπεύτηκαν μέ προστατευτικά ἐθνοσωτήρια τείχη. Ἄλλωστε πᾶνε τόσα χρόνια ἀπό τότε πού «ὁ μεγαλύτερος ρυθμιστής τῆς θεατρικῆς μας ζωῆς» ἦταν «τό παράρτημα τῆς παρισινῆς Εἰκονογραφημένης».

Ἐχει περάσει πολὺς καιρός καί ἀπό τότε πού οἱ Ἑλληνες θεατρικοί συγγραφεῖς ἔδιναν τόν ἄνισο ἀγῶνα τῆς καθιέρωσης. Πρῶτος ὁ Κούν ὡς γνωστόν ἀπέδειξε στήν πράξη ὅτι «θέατρο ἐλληνικό ἀπ' ὅπου ἀπουσιάζουν οἱ Ἑλληνες συγγραφεῖς εἶναι κάτι λειψό». Δέν εἶναι, ὅμως, ἄνευ σημασίας τό γεγονός ὅτι τό Θεάτρο Τέχνης, παράλληλα μέ τίς νέες ἀναγνώσεις τῶν κλασικῶν, μᾶς μύησε στοὺς ἄγνωστους Ἑλληνες δραματουργούς ἀλλά καί στό ἔργο τῶν ξένων πρωτοποριακῶν, ὅτι τήν ἴδια χρονιά ἔπαιξε ἄπαικτο ἔργο τοῦ Κεχαϊδῆ ἀλλά

Ὁ Σάντρο Λομπάρντι ἐρμηνεύει τόν «Οἰδίποδα» τοῦ Τ. Τεστόρι στό ἀρχαῖο θέατρο τοῦ Ἄργους

καί τοῦ Μπρέχτ, τοῦ Σεβαστίκογλου ἀλλά καί τοῦ Φρίς καί τοῦ Ἴονέσκο, τοῦ Καμπανέλλη καί τοῦ Πίντερ.

Ἀκόμα κι ἂν στό σύγχρονο παγκόσμιο δραματολόγιο δέν περισσεύουν τά ἔργα ἑνός Μπέκετ, ὀφείλουμε νά ἔρθουμε σέ ἐπαφή μέ τά κείμενα τῶν λίγων ἀλλά σημαντικῶν σύγχρονων συγγραφέων καθῶς καί μέ ὅσες ἀπό τίς ἥσονες φωνές παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον. Νά σταθοῦμε κριτικά ἀπέναντί τους, χρησιμοποιώντας τά ἴδια μέτρα καί σταθμά μέ τά ὅποια κρίνουμε καί τά νεοελληνικά κείμενα. Ἄραγε ποιές ἀρχές καί ποιές ἀνα-

λύσεις πρέπει νά ἐπινοηθοῦν γιά νά στηριχθεῖ τό ἰδεολόγημα πού θέλει ὄλο τό θές τρο ἀνά τόν κόσμον νά περνάει κρίση πλὴν τοῦ νεοελληνικοῦ;

Ὅτι γιά τόν Κούν ἦταν τόλμημα καί διορατικότητα, κατάντησε στίς μέρες μας εὐκολία καί συμβιβασμός. Ἡ ἐπιλογή ἐλληνικοῦ ἔργου γιά ἕναν θίασο σημαίνει πάραυτα ἀποδοχή, εὐνοια καί πριμοδότηση στίς ἐπιχορηγήσεις ἐνῶ κάθε ἀξιολογικό κριτήριο ὑποχωρεῖ μπροστά στήν πανίσχυρη — πλεόν — ἐλληνική ὑπογραφή. Ἄς θυμηθοῦμε ἐδῶ τόν Φῶτο Πολίτη πού, γνωρίζον-

τας καλὰ πῶς «μᾶς τρῶνε οἱ λέξεις στὴν Ἑλλάδα κι ἡ λέξις "ἔθνικός" εἶναι ἱκανὴ νὰ καταπιεῖ πολλούς», ἐπέμενε στὴ σολωμικὴ ταύτιση τοῦ «ἔθνικοῦ» μὲ τὸ «ἀληθινὸ» καὶ ἔβλεπε στίς προτεραιότητες τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου τὴν ὑποστήριξη «τῆς ἐγχωρίου δραματουργίας, ἐφόσον οἱ προσπάθειές της παρουσιάζουν σοβαρότητα». Καὶ νὰ σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι ἡ Ἀθήνα ἦταν τότε ἀκόμη πιὸ μικρὴ καὶ οἱ ἄνθρωποι τοῦ θεάτρου θὰ πρέπει νὰ εἶχαν ἀκόμη περισσότερες εὐκαιρίες γιὰ νὰ ἀλληλογνωρίζονται. Παρὰ ταῦτα, κάποιοι μπορούσαν νὰ παραμένουν σταθεροὶ στίς ἀρχές τους, νὰ κρατοῦν τίς ἀποστάσεις ἀσφαλείας καὶ νὰ μὴν ἐπηρεάζονται ἀπὸ ἐξωκαλλιτεχνικοὺς παράγοντες. Αὐτὴ εἶναι —φοβᾶμαι— μιὰ ἄλλη —σκοτεινὴ— πτυχὴ τοῦ προβλήματος...

Σήμερα οἱ θεατρικοὶ μας «ταγοί» δὲν διστάζουν νὰ ὑποκλιθοῦν ἀκόμη καὶ μπροστὰ σὲ μιὰ γηγενή σαπουνόπερα πού ἐξασφάλισε ἄνετα κρατικὴ στέγη ἢ νὰ ἀνακαλύψουν ξαφνικὰ τὸ μεγάλο δραματικὸ ταλέντο «παλαίμαχου» ἐπιθεωρησιογράφου καὶ συγγραφέα εὐπεπτῶν κωμωδιῶν μόλις κάνει κάποιον διάλειμμα σ' ἓνα μικρὸ συνοικιακὸ θέατρο.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἀντιμετωπίζουν τὰ κείμενα τῶν ξένων συγγραφέων μὲ προφανή προκατάληψη καὶ καχυποψία. Συνήθως δὲν συντρέχει κανένας λόγος νὰ παίζονται στὰ θεάτρά μας (Ἐντουαρντ Μάμετ) ἀφοῦ ἀκριβῶς τὰ ἴδια καὶ καλύτερα ἔχουν γράψει πρὸ πολλοῦ οἱ δικοὶ μας δραματουργοὶ ἢ —σύμφωνα μὲ τὸ ἀξιολογικὸ μέτρο τῶν ἀτμοσφαιρικῶν συνθηκῶν— γιὰτί εἶναι κατάλληλα μᾶλλον γιὰ κεντρικὰ ἢ βόρεια κλίματα (Τόμας Μπέρχαρντ ἢ τὸ «Κουαρτέτο» τοῦ Χάινερ Μίλλερ), δὲν ταιριάζουν δηλαδὴ σὲ μᾶς τοὺς εὐκρατοὺς Μεσογειακοὺς.

Δὲν εἶναι καθόλου πιὸ φιλόξενη ἢ ὑποδοχὴ πού ἐπιφυλάσσουν σὲ

ὄσους σκηνοθέτες τολμήσουν νὰ ἀνεβάσουν τοὺς κλασικοὺς μας τοῦ δι-κοῦ μας, καταδικῶν μας πέμπτου π.Χ. αἰῶνα. Καμένο χαρτί εἶναι ἡ «Ὁρέστεια» τοῦ Στάιν, ἢ «Ἡλέκτρα» τοῦ Βιτέζ, ἢ «Λυσιστράτη» τοῦ Χῶλ, γιὰτί μόνον ἐμεῖς ὡς γνήσιοι ἀπόγονοι τῶν τραγικῶν καὶ τοῦ Ἀριστοφάνη κρατᾶμε τὰ κλειδιά τῆς σκηνηκῆς ἐρμηνείας τους. «Ἐταιρεία ὑπὲρ τοῦ Ἑλληνικοῦ Δράματος» ἀπὸ νέους Μυστριώτηδες, σὲ μάχες γιὰ νέα ἀπαρέμφατα. Μόνον πού οἱ θεατρόφιλοι φοιτητές, πιὸ ὑποψιασμένοι πλέον, ξέρουν νὰ ἀναγνωρίζουν τὰ λαϊκίστικα προσωπεῖα κι ἔτσι ἀποφεύγονται νέα Ὁρεστειακά.

Κακὰ μαντάτα ἔφθασαν πέρσι κι ἀπὸ τὴν Ἑσπερία. "Ὅχι ἀπὸ μιὰ στενοκέφαλη πνευματικὴ ἡγεσία ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ὑπουργὸ Πολιτισμοῦ τῆς Γαλλίας Ζάκ Τουμπόν, ὁ ὁποῖος κατήγγειλε ὅτι οἱ ξένοι συγγραφεῖς στοιχίζονται πολὺ ἀκριβὰ στὸ Ἐθνικὸ Θεάτρο καὶ συνέστησε, οὔτε λίγο οὔτε πολὺ, νὰ ἀποφεύγονται. Ὑποπτη οἰκονομικὴ πρόταση πού δὲν ἔμεινε βέβαια ἀναπάντηση ἐνῶ ξεσκεπάστηκε καὶ ὅλο τὸ ἐθνικοκεντρικὸ της ὑπόβαθρο (βλ. *Le Monde*, 17 Ἰουνίου 1993).

Χρειαζέται τάχα νὰ ὑπενθυμίσουμε, τελειώνοντας, ὅτι ἡ προοπτικὴ μιᾶς θεατρικῆς Εὐρωπαϊκῆς —καὶ οἰκουμενικῆς— Ἐνωσῆς ἀνοίξε πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν «Ἐνωμένη Εὐρώπη» καὶ ὅτι ἡ πολιτισμικὴ διαφορὰ ἔχει πρὸ πολλοῦ κατακτηθεῖ; Τέχνη πού ὀρίζεται ἀπὸ τὸ δοῦναι καὶ λαβεῖν μὲ τὸν Ἄλλο τὸ θέατρο, κατέχει ἐκ βαθέων τὸ μυστικὸ γιὰ νὰ ἀνοίγει τὰ σύνορα, νὰ σπάει τὸ φράγμα τῆς γλώσσας καὶ νὰ ἀφήνεται στὴ χαρὰ τῆς ἐπιμειξίας. Ὁ κάθε λαὸς ἐκφράζεται στὴ δική του ἐθνικὴ γλώσσα, μέσα ἀπὸ τὴ δική του δραματουργία ἀλλὰ μπορεῖ νὰ βρεῖ ἀπαντήσεις στίς ἀγωνίες του καὶ μέσα ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα πού θέτουν συγγραφεῖς ἄλλων ἐθνικοτήτων. Μπορεῖ ἀκόμη καὶ νὰ συγκινηθεῖ μὲ

τοὺς ἤχους ἐνός ξένου, ἄγνωστου λόγου ὅταν ἐκφέρεται μὲ γνήσιο συναίσθημα. Ὑλικὸ τῆς θεατρικῆς τέχνης, τὸ ἀνθρώπινο σῶμα γίνεται ἄμεσα ἀναγνωρίσιμο ἀπ' ὄλους καὶ ἡ χειρονομία, τὸ γέλιο, τὸ κλάμα, ἡ κραυγὴ συνιστοῦν ἓναν πανανθρώπινο κώδικα. Οἰκουμενικός εἶναι καὶ ὁ κώδικας τῶν βλεμμάτων καὶ τῆς μνήμης πού ἐμπιστεύεται ὁ ἠθοποιὸς γιὰ νὰ ὑπάρξει καὶ νὰ ἀπαθανατιστεῖ.

Ὀλόκληρη ἡ ἱστορία τοῦ θεάτρου εἶναι μιὰ σειρά μεγάλων συναντήσεων, μέσα ἀπὸ περιοδεῖες, ἀνταλλαγές, μεταφράσεις, διασταυρώσεις καὶ ἀλληλοδάνεια. Ὁ Νορβηγὸς Ἴφεν ἐπηρεάζει τὸν Ἑλληνα Ξενόπουλο, ὁ Ρῶσος Στανισλάφσκι τοὺς Ἀμερικανούς. Ἀσιάτες, Εὐρωπαῖοι καὶ Ἀμερικανοὶ ἀνεβάζουν ἀρχαιοελληνικὴ τραγωδία καὶ ὁ Ἄγγλος Μπρούκ σκηνοθετεῖ στὸ Παρίσι μὲ πανσπερμία ἠθοποιῶν ἰνδικὸ ἔπος. Τὸ κινέζικο θέατρο ἐμπνέει τὸν Γερμανὸ Μπρέχτ καὶ τὸ «μπρεχτικὸ θάμπωμα» προξενεῖ μιὰ ξαφνικὴ «φώτιση», μιὰ «πυρκαγιά» στὸν Γάλλο Ρολλάν Μπάρτ, πού ἐξαφανίζει ἀπὸ τὰ μάτια του ὅλο τὸ γαλλικὸ θέατρο. Προσφάτως ἡ Ρουμὰνα ἠθοποιὸς Μάγια Μόργκενστερν, τραγουδῶντας στὰ γερμανικά καὶ παίζοντας στὰ γίντις, κέρδισε τὸ ἀθηναϊκὸ κοινὸ κι ὁ Ἰταλὸς Σάντρο Λομπάρντι στὸ ἀρχαῖο θέατρο τοῦ Ἄργους μᾶς κατέκτησε μὲ τὸν «Οἰδίποδα» ὄχι τοῦ Σοφοκλῆ ἀλλὰ τοῦ Τζιοβάννι Τεστόρι.

Ἡθοποιοί, συγγραφεῖς, θεατές, στὸ θέατρο γίνονται αὐτομάτως πολίτες τοῦ κόσμου.

Δίνη

φεμινιστικὸ περιοδικὸ

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ 49

Μέ ἀφορμή τό ποίημα τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου «Περί ὕφους»

τῆς Ἀθηνᾶς Βογιατζόγλου

Ο Ἐγγονόπουλος, μανιώδης ἀναγνώστης ἀρχαίων ἑλληνικῶν (ὅπως καί βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν) κειμένων, ἀποτίει διακριτικά καί εὐρηματικά ἕναν φόρο τιμῆς στό *Περί ὕφους* τοῦ Λογγίνου μέ τό ὁμώνυμο ποίημά του τῆς συλλογῆς *Ἐν ἀνθηρῶ Ἑλληνι λόγῳ* (1975). Πρόκειται γιά μιᾶ πνευματώδη αὐτοβιογραφική κατάθεση, πού περιλαμβάνει ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα ποιητικῆς.

ΠΕΡΙ ΥΨΟΥΣ

Certes, l'artiste désire s'élever..., mais l'homme doit rester obscur.

PAUL CÉZANNE

Ὁ ἰταλός πυροτεχνουργός ἔχει ἐγκαταστήσει τό λιτό κι' ἀπέριττο, τό φτωχικό ἐργαστήριό του, ἐπί τῆς κορυφῆς τοῦ ἀττικού λόφου. Ἐκεῖ ἀσχολεῖται νυχθημερόν μέ τά ἄπειρα πειράματά του καί μέ τήν παρασκευή τῶν διάφορων προϊόντων τοῦ ἐπιτηδεύματός του: βαρελότα, χαλκούνια, καί ἄλλα «μαϊτάπια». Γιατί αὐτός εἶναι πού προμηθεύει τοὺς πανηγυριστάς τίς παραμονές τῶν μεγάλων ἐορτῶν τῆς Ὁρθοδοξίας, ἀλλά κι' αὐτός εἶναι, πάλι, πού, τίς νύχτες τῶν ἐθνικῶν ἐπετείων, διακοσμεῖ τοὺς οὐρανοὺς μας μέ λογιῆς λογιῆς φανταχτερά λουλούδια, μ' ἐκθαμβωτικά πλουριά καί μέ ταχύτατες ρουκέττες πού καταλήγουν σέ μυριόχρωμη βροχή ἀπό σπίθες. Σπανίως ἐγκαταλείπει τό ἔργον, ὅμως, τά βράδουα, ἐνίοτε, περιφέρει τή σακα-

«... μᾶς πρέπει τά ὕψη.
Πρέπει ν' ἀτενίζουμε τά ὕψη.
Σάν τόν μηδενιστή, ὅπου
τινάζεται στόν ἀέρα, ζωντανό
λουλούδι. Καί καθώς, φεῦ,
πρέπει πάντα νά
ξαναγυρίσουμε κάποτε ἀπό
κεῖ ψηλά, ἄς ξαναγυρίσουμε.
Ἄλλά, τότε πάλι, μέ
λουλούδια, σάν λουλούδια,
μέ παλάτια, μ' ἑαρινές
μουσικές, μέ λόγια ἀγάπης, μέ
μάτια ἀγάπης».

(«Μόλις σημάνουν τά
μεσάνυχτα, ὁ Jef, το μέγα
αὐτόματον...»).

τεμένη κι' ἀλαμπουρνέζικη σιλουέττα του, ἀπό καπηλειό σέ καπηλειό, χρησιμοποιώντας, κατά πρότιμηση, τά σκοτεινότερα στενά τῆς ἀγορᾶς. Τό ἐπάγγελμά του εἶναι ἄκρως ἐπικίνδυνο: πυρίτις, κι' ἔσθ' ὅτε δυναμίτις, εἶναι ἡ πρώτη ὕλη τῶν ἐργοχείρων του. Ἡ παραμικρή ἀπροσεξία ἀρκεῖ κι' ἐπέρχεται ἡ τρομερά καταστροφή: μέσα σέ ἐκκωφαντικό κρότο τινάζονται στό καθαρό πρωῖνό καί τό ἐργαστήρι κι' ὁ πυροτεχνουργός μαζί, καί βλέπομε νά στριφογυρνοῦν ψηλά στόν ἀέρα, ὦρες, κι' ὁ ἰταλός καί τά σανίδια τῆς μπαράγκας καί πηχτά σύγνεφα σκόνης, ἐνῶ μιάν ἔντονη μυρωδιά μπαρούτης ἀπλώνεται παντοῦ.

Ὅμως ποτέ δέν ἐπέρχεται τό μοιραῖον, γιατί ὑπάρχει κάτι. Ἐνα μυστικό. Κι' αὐτό τό μυστικό εἶναι ἀπλούστατα ἡ σύζυγος πού γρηγορεῖ.

Πράγματι, ή γυναίκα του, δική μας: εύλαβική κι' όρθόδοξος χριστιανή, ξημεροβραδυάζεται στίς έκκλησιές, και κάνει βαθειές μετάνοιες, κι' όλο προσεύχεται για δαύτονε. Κι' έτσι τονέ κρατά στή ζωή.

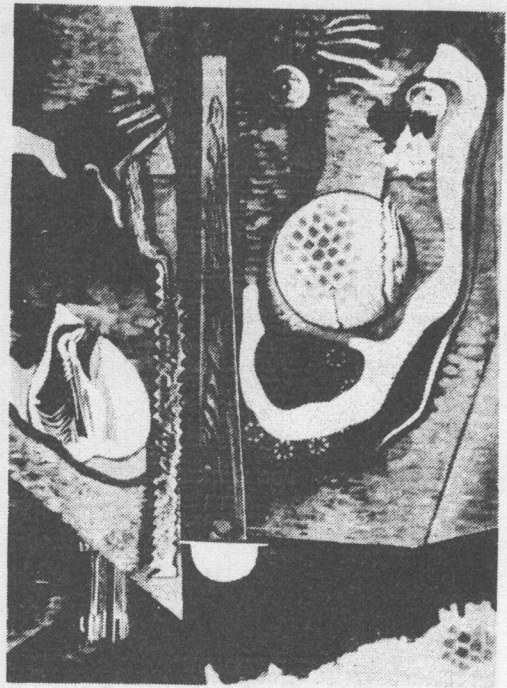
Μάλιστα, κάτω στή χαράδρα που περιβάλλει τον άττικό λοφίσκο, εκεί, ή μαύρη, έχει σπείρει τόν κόσμο μ' αναρίθμητα προσκυνητάρια, τά περισσότερα μαρμάρινα, άλλα ταπεινότερα, όμως όλα μέ εικόνα Θεοτόκου ή άλλου αγίου, κι' όλα μέ μιá θυρίδα, για τά λεφτά. Κάθε τόσο συλλέγει ύπομονετικά τά χρήματα, και τό μεγαλύτερο μέν μέρος διαθέτει για' αγαθοεργούς σκοπούς, ένίσχυση άπόρων, ανακούφιση άσθενών, άποπεράτωση έκκλησιών, κι' ένα άλλο μέρος τό φυλά προσεκτικά, καθώς σκοπεύει μ' αυτό, έν καιρῶ, ν' ανεγείρη έκκλησία τιμωμένη μέ τ' όνομα τής Αγίας Αίκατερίνης.

(Πιό πέρα, στή χαράδρα, κάποιος έχει εγκαταστήσει κυφέλες, μελισσιών, σ' ένα χωράφι, και, πιό πέρα άκόμη, μέσα σε περιβόλι, είναι τά έρείπια μισοχτισμένου άρχοντικοῦ).

Αυτή ή ιστορία του Ίταλου είναι κι' ή ιστορία ή δικιά μας, Έλένη. Δέν είμαι έγώ ό πυροτεχνουργός; Τά ποιήματά μου δέν είναι Πασχαλινά χαλκούνια, κι' οι πίνακές μου καταπλήσσοντος κάλλους νυχτερινά υπέρλαμπρα μετέωρα του Άττικού ούρανοῦ; Κι' όμως, εάν άκόμη δέν μέ κατασπαράξανε άλύπητα, νά πετάξουνε τίς σάρκες μου στά σκυλιά, αυτό δέν τό χρωστάω σ' έσένα, στή μεγάλη στοργή σου και στήν αγάπη σου; Τό ξέρω, μή μου τό κρύφτεις, τό ξέρω σου λέω: προσεύχεται για μένα!

Μάζευε τά λεφτά των προσκυνηταρίων μας και σκόρπαε, μέ τ' άγια λευκά σου χέρια, τό καλό παντοῦ. "Ομως κράτα ένα μέρος, νά συγκεντρώσωμε, κι' έμεις, λίγο-λίγο ένα ποσό, για ν' ανεγείρουμε μιάν έκκλησιά αφιερωμένη στήν Βασίλισσα που είχε τ' όνομά σου. Έκει μέσα, σ' αυτήν τήν έκκλησία θέ νά σε παντρευτώ. Γιατί είσαι ωραία, έχεις τήν πιό εύγενική κι' υπερέφάνη ψυχή, και σ' αγαπῶ παράφορα.

"Οπως έχει παρατηρηθεϊ, ό Έγγονόπουλος είναι ό μόνος υπερρεαλιστής που άντιλήφθηκε τήν υπερρεαλιστική διάσταση του Λογγίνου (Βαγενάς, 1991). Πράγματι, διατρέχοντας κανείς τά κυριότερα εύρωπαϊκά και άμερικανικά έγχειρίδια για τόν υπερρεαλισμό, μάταια θ' αναζητήση μιάν αναφορά στο όνομα του Λογγίνου. Κι ωστόσο, ό συγγραφέας τής πιό σύγχρονης από τίς αρχαίες πραγματείες λογοτεχνικής κριτικής έχει κηρύξει σε όλους τούς τόνους τή σημασία του θαυμάσιου, του παράδοξου και τής έκπληξης για τόν ποιητικό λόγο που φιλοδοξεί νά οδηγήση στήν έκσταση τόν άναγνώστη του. Πιό συγκεκριμένα, ό Λογγίνος άνάγει τό θαυμάσιο και

τήν έκπληξη σε γνωρίσματα άνωτερα τής πειστικότητας και τής καλλιλογίας (1.4), θεωρεί δε ότι τό παράτολμο τής έκφρασης, που υπαγορεύεται από τή συγκίνηση και τό ύφος του δημιουργοῦ (31.4), δικαιώνεται άπόλυτα ως πρόξενος τής πολυπόθητης έκστασης (38.5). Άκόμη και ως προς τήν όρολογία του υπερρεαλισμοῦ ό Λογγίνος θά μπορούσε νά θεωρηθεϊ ένας πρόδρομος: χρησιμοποιώντας λέξεις όπως «ύπερφυά» (1.4), «ύπερέκπτωσιν» (15.8), «ύπεραίρουσαν» (15.8), «ύπεραϊρον» (36.3), προσδίδει στήν πρόθεση "ύπερ" κεντρική σημασία για τή λογοτεχνική θεωρία του.

Τό ποιήμα-πυροτέχνημα, ποιήμα-ρουκέτα που κατ' έξοχήν φιλοτεχνείται στο ποιητικό εργαστήρι του ποιητή-άφηγητή του «Περί ύφους» (μέ πρώτη ύλη τήν πυρίτιδα, που έχει αναχθεϊ σε πρωτογενή μεταφορά ποιητικού όρου ήδη από τό δεύτερο μέρος του όμώνυμου ποιήματος τής πρώτης συλλογής του Έγγονόπουλου Μήν όμιλείτε εις τόν όδηγόν) φαίνεται νά είναι μιá έκδοχή του λογγίνειου κεραυνοῦ μέ τόν όποιο εϊκονογραφείται ή έννοια του ύφους (Περί ύφους 1.4). Στο σημείο αυτό ό Έγγονόπουλος έρχεται νά συναντηθεϊ μέ έναν άλλο έρωτοτροπήσαντα μέ τόν υπερρεαλισμό όμότεχνο τής γενιάς του '30, τόν Όδυσσέα Έλύτη, που, προσπαθώντας νά περιγράψει τό ποιητικό όραμα του υπερρεαλισμοῦ, σημειώνει: «Λέξεις πρέπει νά 'ρθουνε· μά πρέπει πριν φτάσουν στήν άκρη τής πέννας νά μήν είναι πιά πέντε ή δέκα γράμματα μήτε κι άλλοι τόσοι ήχοι, μά τσαμπιά εϊκόνων, άρμαθιές άντικειμένων, δέσμες ιδιοτροπιών τής μνήμης· λέξεις-πεταλοῦδες, λέξεις-ρουκέτες, λέξεις χειροβομβίδες» (Έλύτης 1987: 180).

Ό Λογγίνος εξάλλου άρδεύει υπόγεια τό σημαντι-

κότερο, κατά τή γνώμη μου, θεωρητικό κείμενο του Έλύτη, τή μελέτη του για τόν Ρωμανό τόν Μελωδό, όπου διατυπώνεται μία ποιητική τής «πρισματικής ποιησης». Οί «φραστικές μονάδες αυτόδύναμης ακτινοβολίας» (Έλύτης 1992: 49) ή, άλλιώς, οί «κρύσταλλοι» όπου «άποκορυφώνεται ή δξύτητα του πνεύματος» (σ. 50), οί όποιοί άποτελοϋν τήν πεμπτουσία τής θεωρίας του Έλύτη, δέν είναι παρά οί στιγμές ύφους πού, σύμφωνα μέ τό *Περί ύφους*, άπαντᾶ κανείς στά σπουδαία κείμενα. Όπως είναι γνωστό, τό ύφος του Λογγίνου «δέν χαρακτηρίζει τήν ύφική μορφή ενός όλόκληρου έργου, αλλά όρισμένα μόνο χωρία του» (Κοπιδάκης 1990: 32). Αϋτές οί εκλάμφεις του λόγου βρίσκονται και στή βάση τής διάκρισης πού κάνει ό Έλύτης, ανάμεσα στήν «πρισματική» και τήν «επίπεδη» ποίηση: «ένα ποίημα πού αναπτύσσεται, μέ σκοπό τήν έκπλήρωση τής άποστολής του, όχι και μέ τά καθ' έκαστον μέρη του αλλά μόνον μέ τό σύνολό του μένει έξω από τήν έλληνική παράδοση, όπως τή νοοϋμε σήμερα» (σ. 50). Αϋτές τίς ακτινοβολούσες φραστικές μονάδες ό Έλύτης τίς ανιχνεύει σέ όλόκληρη τήν άρχαία έλληνική ποίηση από τόν Όμηρο και δῶθε, έπειτα στόν Ρωμανό και, μέ τήν εξαίρεση του Καβάφη, «σε όλους τούς μεγάλους Νεοέλληνες, ως τόν Γιώργο Σεφέρη τής *Στροφής* (σ. 50). Και τοϋτο, γιατί κυρίως στόν «Έρωτικό λόγο» συναντᾶ κανείς στίχους τόσο πρισματικούς όσο θά τούς έπιθυμούσε ό Έλύτης· κι άκόμη γιατί ή συλλογή περιλαμβάνει ένα ποίημα όπως ή «Ρουκέτα», τό όποιο συντίθεται από μία άσυνήθιστα τολμηρή, για τόν Σεφέρη, έκρηξη εικόνων.

Ό Έγγονόπουλος, ώστόσο, δέν φαίνεται νά διεκδικεί για τήν ποίησή του κάποιες μόνο πρισματικές, κατά Έλύτη, ή ύψηλές, κατά Λογγίνο, ποιητικές στιγμές, αλλά τό ύφος καθ' έαυτό ως άπόλυτη ποιητική άξία. Έτσι, στο «Περί ύφους» κάθε του ποίημα έμφανίζεται νά έχει τήν έκρηκτική δύναμη του πυροτεχνήματος. Η συλλογή του *Η έπιστροφή των πουλιών* (1946) άνοίγει μέ τέσσερις στίχους του Γουίτμαν, πού άπηχοϋν τήν κεντρική φράση του Λογγίνου «ού γάρ εις πειθώ τούς άχρωμένους άλλ' εις έκστασιν άγει τά υπερφύα» (1.4), διεκδικώντας, όμως, τήν ικανότητα παραγωγής έκστασης για κάθε σελίδα του ποιητικού του έργου:

«Forth from the war emerging, a book I have
made,
The words of it nothing, the drift of it
everything,
A book separate, not link'd with the rest nor felt
by the intellect,
But you ye untold latencies will thrill to every'
page".

Και ό Μπολιβάρ (1944) άρχίζει μέ μία διακήρυξη ποιητικής πού ένῶ από τή μία βασίζεται στήν αντίληψη του Λογγίνου για τό ύψηλό, από τήν άλλη τή διευρύνει:

«Γιά τούς μεγάλους, για τούς ελεύθερους, για τούς
γενναίους, τούς δυνατούς,
Άρμόζουν τά λόγια τά μεγάλα, τά ελεύθερα, τά
γενναία, τά δυνατά».

Δεδομένου ότι ό Μπολιβάρ και τό προσωπείο του ποιητή σταδιακά ταυτίζονται, όπως θά δοϋμε, μέσα στο ποίημα, οί εισαγωγικοί αϋτοί στίχοι άπηχοϋν τό γνωστό «ύφος μεγαλορροσύνης άπήχημα» (*Περί ύφους*, 9.3), τήν αντίληψη, μέ άλλα λόγια, (πού συμεριζόταν και ό Γουίτμαν), ότι ή έπίτευξη του ύφους άπαιτεί ψυχές «γενναίου παραστήματος» (9.1)· συγχρόνως, όμως, τό ύφος φαίνεται νά ανάγεται σε κυρίαρχο ύφολογικό στοιχείο όλόκληρου του ποίηματος. Πρόκειται για μία αυτοεγκωμιστική τακτική πού άγγίζει, στή συνέχεια τής σύνθεσης, τά όρια τής αυτομυθοποίησης. Ό Μπολιβάρ συνιστᾶ μία από τίς εκφάνσεις τής υπερήφανης μορφής πού έμφανίζεται σε αρκετά ποιήματα του Έγγονόπουλου, μέ τήν όποία ό ποιητής «φιλοδοξεί νά ταυτιστεί και ή όποία τόν υπερβαίνει. Είναι ή παρουσία αϋτής τής μορφής, τής τόσο συγγενικής μέ τή μορφή του "Γουόλτ Γουίτμαν", πρωταγωνιστή των ποιημάτων του Γουόλτ Γουίτμαν, πού μάς κάνει νά σκεφτόμαστε ότι ό πλέον γουιτμανικός Έλληνας ποιητής δέν είναι ό Σικελιανός αλλά ό Έγγονόπουλος» (Βαγενᾶς 1993).

Πουθενά δέν είναι ή συνομιλία του Έγγονόπουλου μέ τόν Γουίτμαν τόσο έμφανής και ποιητικά γόνιμη όσο

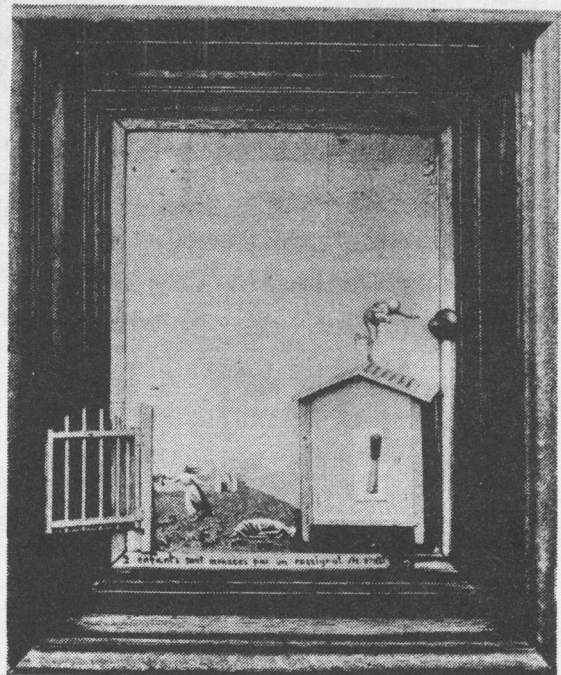

στόν Μπολιβάρ. Ἡ ταύτιση τοῦ Νοτιοαμερικανοῦ ἥρωα μέ τή γεωγραφία τῆς Ἀμερικῆς, πού ἐπιχειρεῖται στό ποίημα, μολονότι ἐντάσσεται σέ ἕναν λογοτεχνικό κοινό τόπο,¹ περιέχει χαρακτηριστικά πού δείχνουν ὅτι ἀπηχεῖ τήν ἐνσάρκωση, πού ἀκατάπαυστα ἐπαγγέλλεται ὁ Γουίτμαν, τῆς ἀμερικανικῆς γεωγραφίας στό ἴδιο του τό σῶμα. Στίχοι τοῦ Μπολιβάρ ὅπως:

«Οἱ ποταμοί Ἀμαζόνιος καί Ὀρινόκος πηγάζουν
ἀπό τά μάτια σου
(...) Πάνω στήν κοιλιά σου ἐκτείνονται οἱ ἀπέ-
ραντες φυτεῖες τοῦ καφέ»
κ.λπ.,

φαίνονται σάν μιά σέ στίχους ἀνάπτυξη χωρίων τοῦ προλόγου τοῦ Γουίτμαν στήν πρώτη ἐκδοση τῶν Φύλλων χλόης (1855), ὅπου ὁ ποιητής καταθέτει τριτοπρόσωπα τήν ποιητική του: «Τό πνεῦμα του (τοῦ Ἀμερικανοῦ βάρδου) ἀνταποκρίνεται στό πνεῦμα τῆς χώρας του |...| ἐνσαρκώνει τή γεωγραφία της καί τόν φυσικό κόσμο καί τά ποτάμια καί τίς λίμνες της. Ὁ Μισισσιπῆς |...|, τό Μισούρι καί ἡ Κολούμπια καί τό Ὀχάιο καί τό Σαίנט Λῶρενς μέ τούς καταρράκτες καί ὁ ὄμορφος καί ἀρρενωπός Χάντσον, δέν χύνονται στίς ἐκβολές τους περισσότερο ἀπό ὅσο χύνονται μέσα του. |...| Πάνω του βλασταίνουν στέρεες καλλιέργειες, ὅμοιες μέ τίς καλλιέργειες τοῦ πεύκου καί τοῦ κέδρου...» κ.λπ. (Γουίτμαν 1973: 713). Ἀκόμη σημαντικότερο εἶναι τό γεγονός ὅτι ὁ ἀφηγητής-προσωπεῖο τοῦ ποιητῆ Ἐγγονόπουλου ἀναδεικνύεται σταδιακά στό ποίημα σέ πανταχοῦ παρόντα συγγραφέα-θεοῦ πού μπορεῖ νά παρακολουθεῖ καί νά ὑμνεῖ αὐτή τή μυθική μορφή, συμμεριζόμενος τήν παντοδυναμία της καί ἐν τέλει ταυτιζόμενος μαζί της:

1. Ἡδὴ στήν Ἰλιάδα ἡ πόλη ἀπεικονίζεται ὡς μιά μεταφορά τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ. Στίς ἀπαρχές τῆς «σωματικῆς» μεταφορᾶς τῆς πόλεως στήν ἀρχαία ἐλληνική γραμματεία ἀναφέρεται διεξοδικά ὁ Γιώργης Γιατρομανωλάκης στό βιβλίο του Πόλεως σῶμα. Μιά πρώτη ἐλληνική μεταφορά καί προσωποποιία (1991), ὅπου σημειώνει ὅτι τό ἴδιο φαινόμενο ἰσχύει καί γιά τή νεότερη ἐλληνική λογοτεχνία. Πράγματι, θά ἔπρεπε ἐδῶ νά ἀναφερθοῦν τά διηγήματα «Τοπίο τοῦ εἶναι» τοῦ Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη (1982: 27-31) καί «Μέ τά σημάδια της ἀπάνω μου» τοῦ Γιώργου Ἰωάννου (1987α: 2-6), δύο κείμενα ὅπου μέ ἴση θέρμη ἀναπτύσσεται ἡ νοητή ταύτιση τῶν μελῶν τοῦ σώματος τῶν συγγραφέων μέ τήν ἀγαπημένη τους Θεσσαλονίκη, ταύτιση πού, ὅπως σημειώνει ἄλλοῦ ὁ Ἰωάννου, ἀποτελεῖ κλασικό «μυστικιστικό φαινόμενο» (1978β: 24). Στά διηγήματα αὐτά ἀναφέρεται καί ὁ Γιώργος Θαλάσσης σέ πρόσφατο κείμενο του (1993: 73-76) ὅπου, κατά τή γνώμη μου, τό θέμα τῆς μεταφορᾶς τοῦ ἔθνους ὡς σώματος προσεγγίζεται μηχανιστικά.

Μπολιβάρ! Κράζω τ' ὄνομά σου ξαπλωμένος στήν
κορφή τοῦ βουνοῦ Ἔρε,
Τήν πιό ψηλή κορφή τῆς νήσου Ὑδρας.
Ἀπό δῶ ἡ θεά ἐκτείνεται μαγευτική μέχρι τῶν
νήσων τοῦ Σαρωνικοῦ. |...|
Ἀλλά καί μέχρι τοῦ Παναμαῦ, τῆς Γκουατεμάλα,
τῆς Νικαράγουα, τῆς Ὀντουράς...

ἢ:

Μπογιακά, Ἀγιακοῦτσο. Ἐννοῖες ὑπέρλαμπρες
κι' αἰώνιες. Ἡμουν ἐκεῖ.

Αὐτή ἡ κατασκευή ἐνός Ἐγγονόπουλου μυθικοῦ ὁδηγεῖ φυσιολογικά στήν κραυγή: «Ἐνα μονάχα εἶναι γνωστό, πώς εἶμαι ὁ γυιός σου». Μέ τόν Μπολιβάρ τό παντοδύναμο αὐτό προσωπεῖο μοιράζεται, ἀκόμη, τό πρόνομι συμμετοχῆς στήν αἰωνιότητα. Ἡ διακήρυξη τῆς ὀλοφυχῆς ἀποδοχῆς τῆς ποιήσῆς του ἀπό τούς νεαρούς ἀναγνώστες τοῦ μέλλοντος θυμίζει παρόμοιες ἐξαγγελίες τοῦ Γουίτμαν, ἐγκατεσπαρμένες στά Φύλλα χλόης:

«Ἀδιάφορο, ἡ φωνή μου ἦταν προορισμένη μόνο
γιά τούς αἰῶνες.
(Στό μέλλον, τό κοντινό, τό μακρινό, σέ χρόνια, λίγα,
πολλά, ἴσως ἀπό μεθαῦριο, κι ἀντιμεθαῦριο,
ἴσαμε τήν ὥρα πού θε ν' ἀρχινήσει ἡ Γῆς νά κυλάει
ἄδεια, κι ἀχρηστη, καί νεκρή, στό στερέωμα,
Νέοι θά ξυπνᾶνε, μέ μαθηματικήν ἀκρίβεια, τίς
ἄγριες νύχτες, πάνω στήν κλίνη τους,
Νά βρέχουνε μέ δάκρυα τό προσκέφαλό τους, ἀνα-

λογιζόμενοι ποιός ήμουν, σκεφτόμενοι
Πώς υπήρξα κάποτε, τί λόγια είπα, τί ύμνους
έψαλα)».

Ώστόσο, θά πρέπει έδω νά τονιστεί ότι ή αυτοεγκωμιαστική αυτή παρέκβαση του Έγγονόπουλου δέν προϋποθέτει μιάν άνηλίδωτη ποιητική άισιοδοξία τύπου Γουίτμαν ή, άκόμη, τύπου Σικελιανού του Άλαφροΐσκιωτου και των Συνειδήσεων. Γιατί έρχεται νά άμβλύνει τήν πικρία του ποιητή, πικρία πού όφείλεται κυρίως στην έντονη, όπως φαίνεται, συναίσθηση τής άδιαφορίας μέ τήν όποία έγινε δεκτό τό έργο του:

«Και τώρα ν' άπελπίζουμαι πού ίσαμε σήμερα δέν μέ κατάλαβε, δέν θέλησε, δέν μπόρεσε να καταλάβει, τί λέω, κανείς;»

Η ποίηση λοιπόν του Έγγονόπουλου δέν έμφανίζεται ως έάν άρέσει πάντα και σε όλους, δέν πληροΐ δηλαδή μιá από τίς βασικές προϋποθέσεις του λογγίνειου ύφους. Η πικρία αυτής τής έπίγνωσης, πού διαφοροποιεί τελικά τήν ποίηση του Έγγονόπουλου από τά Φύλλα χλόης, δέν όφείλεται μόνο στην έπιφυλακτική έως άρνητική ύποδοχή πού έπεφύλαξε ή κριτική για τίς δύο πρώτες συλλογές του, πού προηγούνται του Μπολιβάρ, αλλά άποτελεί θά λέγαμε κι ένα έγγενές χαρακτηριστικό του Έγγονόπουλου, ανθρώπου και καλλιτέχνη μοναχικού, δύσπιστου προς τό κοινωνικό περιβάλλον του και πνευματικά άσυμβίβαστου, πού έπέλεξε τήν τέχνη του ως μιá φυγή από τούς περιορισμούς τής καθημερινότητας. Από αυτό τό κυρίαρχο σκοτεινό συναίσθημα, λοιπόν, πού έξακτινώνεται από τίς δύο πρώτες ποιητικές του συλλογές, διαπερνά τόν έπιφανειακώς άσκίαστα ήρωικό Μπολιβάρ και φτάνει ως τίς έπόμενες, λιγότερο ύπερρεαλιστικές συλλογές του ποιητή, για νά καταλήξει στη ρεαλιστική πλέον Κοιλάδα μέ τούς ροδώνες, πηγάζει και μεγάλο μέρος τής χαρακτηριστικής έγγονοπούλειας είρωνείας, για νά προκύψει τελικά ένας ποιητικός λόγος πού, όπως εϋστοχα περιγράφει ή Φραγκίσκη Άμπατζοπούλου, καταργεί τόν ένιαίο τόνο και έγκαθιδρύει «τονικότητες»: «Ο τόνος τής διθυραμβικής έκρηξης σβήνει μέσα στον χαμηλόφωνο λυρισμό· ή ρητορικότητα, ό στόμφος (Μαρωνίτης 133-49) έναλλάσσονται μέ πεζολογία |...| τόνοι χαμηλοί έναλλάσσονται μέ τόνους ύψηλους, χαρμόσυνους, μέσα σε μιá συνεχή σχέση άλληλοαναίρεσης, πού έπιβάλλει τήν πολυεπίπεδη άνάγνωση |...| δραστηριοποιώντας διανοητικά τόν άναγνώστη» (Νίκος Έγγονόπουλος, σ. 41).

Δέν ξέρω πόσο ή αυτομυθοποιητική διάσταση του Μπολιβάρ, του «Περί ύφους» ή και κάποιων άλλων ποιημάτων συνετέλεσε στο νά θεωρηθεί συχνά ό Έγγονόπουλος ως ποιητής ένιαία και έντονα ρητορικός. Έν μέ-

ρει, ώστόσο, αυτή ή κριτική στάση θά πρέπει νά όφείλεται στη συχνή συνεξέταση, πού φτάνει ως τή συνταύτιση, του Έγγονόπουλου μέ τόν Έμπειρικό κάτω από τήν ταμπέλα ενός ένιαίου, ύποτίθεται, έλληνικού ύπερρεαλισμού, ταμπέλα πού συγκαλύπτει τό γεγονός ότι οι δύο αυτοί ποιητές είναι τόσο διαφορετικοί μεταξύ τους όσο, παραδείγματος χάριν, ό Καρυωτάκης από τόν Σεφέρη. Μία από τίς συνέπειες αυτού του φαινομένου είναι νά χρεώνεται ό Έγγονόπουλος τήν προγραμματική ύψηγορία του Έμπειρικού και ή χαμηλότονη πλευρά τής ποίησής του, ή ποικιλοτρόπως έκφρασμένη μελαγχολία του νά μένουν στη σκιά.

Στή συνέχεια αυτής τής έργασίας θά προσπαθήσουμε νά δείξουμε ότι, παρά τίς σποραδικές έξαγγελίες μιáς ύψηλόφωνης ποιητικής, τό «ύφος» στην ποίηση του Έγγονόπουλου όχι μόνο είναι έλεγχόμενο ως στοιχείο ύφους, ρητορικής δηλαδή έξαρσης, αλλά και ή χρήση του ως συμβόλου ποιητικής ή και ως θεματικού στοιχείου γενικότερα ύποδηλώνει πώς ή τάση του ποιητή για άνάταση έλέγχεται σχεδόν πάντα από τήν άίσθηση ενός πικρού ρεαλισμού. Διαφωτιστικός προς αυτή τήν κατεύθυνση είναι ό Μπολιβάρ πού, όντας ποίημα πατριωτικό και κατ' έξοχήν ύψηλόφωνο, άπαιτεί από τόν ποιητή κάποιους δεξιοτεχνικούς έλιγμούς για νά διατηρηθεί ή ίσορροπία φωτεινών και σκοτεινών τόνων πού χαρακτηρίζει γενικά τό έργο του. Πέρα από τή θλίψη του προσωπείου του Έγγονόπουλου για τή μή κατανόηση τής ποίησής του, θλίψη πού διαφαίνεται στη ρητορική έρώτηση πού παρατίθεται πιό πάνω («Και τώρα ν' άπελπίζουμαι...»), θεωρώ ότι τό σημεΐο-κλειδί για τήν άνατροπή τής ρητορικής άισιοδοξίας πού κυριαρχεί στο μεγαλύτερο μέρος του ποιήματος είναι τό μοναδικό πεζό άπόσπασμα του έργου, πού τιτλοφορείται «Συμπέρασμα» και σφηνώνεται, μέ τή μάλλον ψυχρή συλλογιστική του διαύγεια, ανάμεσα σε μέρη πού έχουν στίγμα μουσικολυρικό («Χορός» από τή μιá και «Ύμνος άποχαιρετιστήριος στον Μπολιβάρ» από τήν άλλη).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Μετά τήν έπικράτησιν τής νοτιοαμερικανικής έπαναστάσεως στήθηκε στ' Ανάπλι και τή Μονεμβασιά, επί έρημικου λόφου δεσπόζοντος τής πόλεως, χάλκινος άνδριάς του Μπολιβάρ. Όμως, καθώς τίς νύχτες ό σφοδρός άνεμος πού φυσούσε ανατάραζε μέ βία τήν ρεντιγκότα του ήρωος, ό προκαλούμενος θόρυβος είτανε τόσο μεγάλος, έκκωφαντικός, πού στέκονταν άδύνατο νά κλείση κανείς μάτι, δέν μπορούσε νά γενή πλέον λόγος για ύπνο. Έτσι οι κάτοικοι έζήτησαν και, διά καταλήλων ενεργειών, έπέτυχαν τήν κατεδάφιση του μνημείου.

Ἡ κατεδάφιση τοῦ χάλκινου ἀνδριάντα τοῦ Μπολιβάρ σηματοδοτεῖ τὴν κατεδάφιση καὶ τοῦ ποιήματος Μπολιβάρ, ὃχι μόνο γιατί ὁ ἀνδριάντας μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς μιά μεταφορά τοῦ ποιήματος ἀλλά καὶ γιατί τό ἀπόσπασμα αὐτό, μέ τό ἀπότομο χαμήλωμα τοῦ ἥρωικοῦ τόνου πού ὡς τώρα ἐπικρατοῦσε, ὑποσκάπτει τή μεθοδικά οἰκοδομημένη αἰσιοδοξία τοῦ ποιήματος. Μέ τό «Συμπέρασμα» ὁ ποιητής-ἀφηγητής ἀπαντᾷ θετικά στήν κατ' ἐπίφασιν ρητορική ἐρώτηση πού ἔθεσε εἰς ἑαυτόν στό ξεκίνημα τοῦ Μπολιβάρ, ὅταν, ἀπογοητευμένος ἀπό τήν ἔως τότε ὑποδοχή τοῦ ἔργου του, ἀναρωτιέται: «Βέβαια τήν ἴδια τύχη νά 'χουνε κι αὐτά πού λέω τώρα/γιά τόν Μπολιβάρ;» Ἔνα ποίημα λοιπόν κατ' ἐξοχήν μεγαλόστομο (ἐν ἀντιθέσει μέ τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ποίησης τοῦ Ἐγγονόπουλου), πού διαπερνᾶται καί σέ ἐπίπεδο θεματικῆς ἀπό τήν ὁμολογημένη τάση γιά ἀνάταση («Μ' ἔνα σκοπό τοῦ ταξιδιοῦ: πρὸς τ' ἄστρα», ἢ «Μέ τό βλέμμ' ἀτενίζοντας πρὸς τ' ἀψηλά, τό μέτωπο/στά νέφη», ἢ «σάν τόν Ἀπολλώνιο στά οὐράνια ἀνελήφθη»), πλησιάζει πρὸς τό τέλος του μέ τήν κατεδάφιση τοῦ Μπολιβάρ ἀπό τόν ἐφημικό του λόφο.

Ὁ λόφος αὐτός δέν διαφέρει καί πολύ ἀπό τόν ἀττικὸ λόφο τοῦ «Περί ὕψους», στόν ὁποῖο ὁ καλλιτέχνης καταφεύγει γιά νά δημιουργήσει ἀπερίσπαστος καί ἀσφαλῆς ἀπό ὄσους τόν ἐπιβουλεύονται. Κι ἐκεῖ, ὅμως, θά εἶχαν πετάξει «τίς σάρκες (του) στά σκυλιά» χωρὶς τή δυναμική παρέμβαση τῆς συντρόφου του Ἐλένης, πού βρίσκεται στούς πρόποδες τοῦ ὑψώματος. Μοιρασμένος ἀνάμεσα στό λόφο καί στή γυναίκα του, μέ τήν ὁποία ἐπιθυμεῖ νά παντρευτεῖ σέ μιά ἐκκλησία πού θά ἔχει τό ὄνομά της, ὁ Ἐγγονόπουλος ἐγκαθιδρύει καί πάλι ἕνα (σωτήριο, ὅπως φαίνεται) χοϊκό ἀντίβαρο στήν τάση του πρὸς τό ὕψος. Πρόκειται γιά ἀντίβαρο πού δέν εἶχε ὁ ζωγράφος Θεόφιλος, τοῦ ὁποίου ἡ θρυλούμενη πτώση ἀπό σκάλα τήν ὥρα τῆς ἐργασίας του ἀναπτύσσεται στήν «Μπαλλάντα τῆς ψηλῆς σκάλας» τῆς *Κοιλιάδας μέ τούς ροδῶνες* (1978). Ὁ ἴδιος ὁ Ἐγγονόπουλος, ὡστόσο, δημιουργεῖ καί πάλι τίς ἰσορροπίες του καθὼς τό ποίημα παίζει ἀνάμεσα στήν ἔντονα πεζολογική καί σχεδόν ἀργκό ἀφήγηση τῆς πτώσης τοῦ Θεόφιλου καί τή λυρική περιγραφή, πού ἀκολουθεῖ, τῆς ἀνάληψής του πρὸς τὴν αἰωνιότητα τῆς τέχνης.²

Στό σημεῖο αὐτό βρίσκεται μιά ἀπό τίς οὐσιαστικές διαφορές τῆς ποίησης τοῦ Ἐγγονόπουλου ἀπό ἐκείνη τοῦ Ἐμπειρίκου, στήν ὁποία ἡ ἀνάληψη τοῦ καλλιτέχνη, γενικά, συμπεριλαμβανομένης καί αὐτῆς τοῦ ποιητῆ-ἀφηγητῆ καί τῶν προσωπειῶν του, ἐμφανίζεται πάντοτε ὡς ἀπρόσκοπτη καί νομοτελειακή, καθὼς ἀπουσιάζει ἢ προοπτική, ὁ ἐνδόμυχος, ἔστω, φόβος τοῦ «τραβήγματος τῆς ψηλῆς σκάλας», πού ἐλλοχεύει στό βάθος τῶν περισσότερων ποιημάτων τοῦ Ἐγγονόπουλου καθιστώντας τό ἐκάστοτε ρητορικό ἢ ἰδεολογικό-θεματικό ὕψος τους ἐπισφαλές. Ἔτσι, στό ποίημα τοῦ Ἐμ-

πειρίκου «Τοῦ αἴγαγρου» ἀπό τήν Ὀκτάνα, οἱ ἀγαπημένοι δημιουργοί τοῦ ποιητῆ (μεταξύ των ὁποίων καί ὁ Ἐγγονόπουλος) ἐμφανίζονται νά περιφέρονται ἀνεμ-πόδιστοι στά ψηλά βουνά, ἐνῶ στό ἐπίσης συντεχνιακό «Οἱ μπεᾶτοι ἢ τῆς μή συμμορφώσεως οἱ ἄγιοι» τῆς ἴδιας συλλογῆς οἱ καταλογογραφούμενοι ποιητές «ὡς λάβα ζεστή, ἢ ὡς σάλπιγξ μιᾶς ἀεναίου παρουσίας, μά πρό παντός ὡς σπέρμα, ὡς σπέρμα ὀρμητικόν ἐν εὐφροσύνη ἀναβλύζον, ἀναπηδοῦν καί ἀνέρχονται στόν οὐρανό (Ἄλληλούια! Ἄλληλούια!) μέ μάτια ἐστραμμένα πρὸς τά ἐπάνω, ἄκακοι καί ἄφθαρτοι εἰς τόν αἰῶνα [...] ἐρωτικοί, ὑφιτενεῖς, μεμουςωμένοι». Ἀκόμη καί στό κατ' ἐξοχήν ποιητικό μανιφέστο του, τό «Ἄμωρ-Ἄμωρ», μέ τό ὁποῖο ὁ Ἐμπειρίκος μᾶς εἰσάγει στή συλλογή του *Γραπτὰ ἢ προσωπική μυθολογία* (1960), ὅπου σύμβολο τῆς ἐμπειρίκειας ποίησης εἶναι ἕνας ὀρμητικός καταρράκτης, αὐτό πού τελικά προκύπτει ἀπό τήν ἐκτενή περιγραφή τῶν νερῶν εἶναι ἡ τάση πρὸς τό ὕψος: «Καί ἔτσι, ἐκ τοῦ ὕψους πρὸς τό βάθος, πέφτει καί πέφτει τό νερό κυλώντας τή βροχή του, καί ὡς πέφτει σχηματίζεται μπροστά στόν μελανό γρανίτη, μιά σκάλα ἀτέρμων ἀπό ἀφρό, πού χάνεται μέσ' στό γαλάζιο, ἐπάνω». Μόνο πού, ὅπως φαίνεται ἀπό τό σύμβολο τοῦ ἀέναου ρέοντος νεροῦ, τό ὕψος στόν Ἐμπειρίκο δέν συμβιβάζεται μέ τή λογγίεια ἐκδοχή τῆς ρητορικῆς ἔλλαμψης ἀλλά συνιστᾷ διαρκή ἐπιδίωξη, ἰδεολόγημα πού καθορίζει τή μονίμως ὑψηλότονη ποίησή του, ὅπου οἱ λέξεις ἀκατάπαυστα «ὑψώνονται πίδακες στιλπνοί» («Αἱ λέξεις», Ὀκτάνα καί, παρομοίως, «Οἱ χαρταετοί», «Ὁ κόρυμβος») ἀκολουθώντας τή φορά τοῦ σπέρματος καί, τελικά, ταυτιζόμενες μέ αὐτό. Ὅπως γράφει, ἐξάλλου, ὁ ποιητής: «θᾶναι ἢ ποίησις σπερματική/Ἀπόλυτα ἐρωτική/Ἡ δέν θά ὑπάρχει» («Μιά ριζιά ζαριῶν δέν καταργεῖ ποτέ τήν τύχη» ἀπό τό *Ἡ σήμερον ὡς αὔριον καί ὡς χθές*). Τό στοιχεῖο αὐτό τῆς σπερματικῆς ποίησης διασυνδέει καί τόν Ἐμπειρίκο (διὰ τῆς θεματικῆς ὁδοῦ αὐτῆς τῆς φοράς) μέ τόν Γουίτμαν, γιά τή «σπερματική φαντασία» τοῦ ὁποίου ὁ Χάρολντ Ἀσπιζ παρατηρεῖ: «Ὁ Γουίτμαν ταύτισε τή στιγμή τῆς δημιουργίας μέ τήν ἔκσταση τῆς σεξουαλικῆς πράξης» καί «ἐπινόησε ἕναν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ σεξουαλική διέγερση καί τό ὀραματιστικό πάθος τῆς persona του τόν ὀδηγοῦν σέ μιά ἐμπνευσμένη χρήση τῆς γλώσσας πού συνοδεύει τόν ὀργανισμό ἢ λειτουργεῖ ὡς ὑποκατάστατό του» (1984: 395, 379).³

2. Μία συσχέτιση τοῦ «Περί ὕψους» μέ τή «Μπαλλάντα τῆς ψηλῆς σκάλας» ἐπιχειρεῖ ἡ Ρένα Ζαμάρου στή μονογραφία τῆς *Ὁ ποιητής Νίκος Ἐγγονόπουλος* (1993:112-20), συσχέτιση πού τῆς δίνει τήν ἀφορμή νά μιλήσει γιά τό θέμα τοῦ «ὕψους» στόν Ἐγγονόπουλο, ὃχι ὁμως μέ τή λογγίεια ἔννοια ἀλλά ὡς διάσταση τοῦ χώρου.

3. Στό κείμενό του «Ἡ ὀργανισμική "ἰδεολογία" τοῦ Ἐμπειρίκου καί ἡ ποίησή του» (1985: 581-94) ὁ Ἀριστοτέλης

Ἄλλά γιὰ νά περιοριστοῦμε στήν ἑλληνική γενεαλογία τοῦ ρητορικοῦ καί θεματικοῦ ὕφους, ὁ Κάλβος (Μαρωνίτης 1986: 134-35) καί ὁ Σικελιανός συνιστοῦν ἕνα ποιητικό δίδυμο στό ὁποῖο ὀφείλει περισσότερο ἢ αἰσιόδοξη ὑψηγορία τοῦ Ἐμπειρικοῦ ἀπ' ὅσα ἡ περιστασιακή ἔξαρση τοῦ Ἐγγονόπουλου. Ὁ τελευταῖος ἀντιτάσσει τοὺς λόφους του (βλ. «Συμπέρασμα», Μπολιβάρ, «Ἡ πλεκτάνη τῶν ναυαγίων» ἀπό τὰ *Κλειδοκύμβαλα*, «Περί ὕφους») στά ψηλά βουνά στά ὁποῖα ὀρειβατεῖ ὁ Σικελιανός στόν *Ἀλαφροῖσκιωτο* («Ἀνέβασμα καί πόθος», «Ψηλότερα», «Βουνά»), στίς *Συνειδήσεις* («Ἀνεβαίνοντας τόν Ὀλυμπο») ἢ στόν «Ἕγνονοῦ τοῦ μεγάλου νόστου». Καί μέ τό πολλαπλῶς ἐνδιαφέρον ποίημα ποιητικῆς «Ὁ νεκρός ποιητής» τῆς συλλογῆς *Μήν ὀμιλεῖτε εἰς τόν ὁδηγόν* ἔρχεται ὑπαινικτικά ἀλλά οὐσιαστικά νά προσθέσει τόν Σολωμό καί τόν Καρυωτάκη στή χορεία τῶν ποιητικῶν του προγόνων, μέ ἄξονα ἀναφορᾶς τήν ἀντίληψη τῶν ποιητῶν αὐτῶν γιὰ τό ὑψηλό. Ἡ Ζαμάρου ἐντοπίζει τή διττή συντεχνιακή ἀναφορά τοῦ Ἐγγονόπουλου στό ποίημα αὐτό, περιορίζοντάς την, ὅμως, στό θεματικό ἐπίπεδο. Ἔτσι, παρατηρεῖ ὅτι ἡ γυμνή, φεγγαρόλουστη γυναίκα, διά μέσου τῆς ὁποίας ὁ ποιητής-ἀφηγητής θά ἐπιθυμοῦσε νά λυτρωθεῖ, παραπέμπει στή φεγγαροντυμένη τοῦ *Κρητικοῦ* ἢ καί στήν ἀναδυομένη ἀπό τή λίμνη γυναίκα τοῦ τρίτου σχεδίασματος τῶν *Ἐλευθέρων Πολιορκημένων*· καί ἐπισημαίνει τό διάλογο πού ἀναπτύσσει τό ποίημα μέ τό «Ἐμβρατήριο πένθιμο καί κατακόρυφο» τοῦ Καρυωτάκη, διάλογο πού καταλήγει στήν ἔκφραση τῆς ἐπιθυμίας τοῦ ποιητῆ

«καί νά ζήσω
αἰώνια
πάνω στό ταβάνι
ἔχοντας ὅμως
πάντα
μέσα στά μάτια
τά μυστικά τραγοῦδια
τῆς νεκρῆς ὀρχήστρας
τοῦ
ποιητῆ».

Πέρα, ὅμως, ἀπό τό προφανές γεγονός ὅτι τό ὕφος τοῦ ταβανιοῦ στό ποίημα τοῦ Καρυωτάκη σχετίζεται μέ τήν ἐπιθυμία τῆς αὐτοκτονίας, ἐνῶ σ' ἐκεῖνο τοῦ Ἐγγονόπουλου μέ τή διάθεση φυγῆς ἀπό τήν καθημερινότητα καί μέ τό ὄραμα μιᾶς «αἰώνιας» ζωῆς αἰσθητικῆς ἀπόλαυσης (Ζαμάρου 1993: 100-10), θά λέγαμε ὅτι ὁ

Νικολαΐδης προσεγγίζει τή διάσταση αὐτή τῆς ποίησης τοῦ Ἐμπειρικοῦ, περιορίζοντάς την ὡστόσο στήν ἰδεολογία τοῦ ποιητῆ καί χωρίς νά ἀναφέρεται στή διασύνδεση ὀργανοῦ καί ποιητικῆς δημιουργίας.

διάλογος τοῦ Ἐγγονόπουλου μέ τόν Καρυωτάκη γίνεται καί σέ ἐπίπεδο ρητορικῆς. Ἡ ἀντιπαράθεση, μέ ἄλλα λόγια, τοῦ «ὕφους» μέ τήν «ταπεινή τέχνη χωρίς ὕφος» συνιστᾷ μιᾶ λανθάνουσα θέση ποιητικῆς τοῦ σατιρικοῦ «Ἐμβρατηρίου», τήν ὁποία ὁ Ἐγγονόπουλος, προσεκτικός ἀναγνώστης τοῦ Καρυωτάκη, θά πρέπει ὡς ἕνα σημεῖο νά συμεριζέται, μιᾶ καί, ὅπως εἶδαμε, ἡ ποίησή του βασίζεται σέ μιᾶ ἰσορροπία χαμηλόφωνων καί ὑψηλῶν στιγμῶν, κόνοντας τόν ποιητῆ νά μεταμορφώνεται πότε σέ λεξιλαγνικό *Jef*, τό μέγα αὐτόματον, πότε σέ παλιό, σκεφτικό, μαδημένο πουλί, ὅπως αὐτό πού κάθεται στή χαμηλή κλάρα τῆς «Βενζίνης» (*Μήν ὀμιλεῖτε εἰς τόν ὁδηγόν*).

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Φραγκίσκη Ἀμπατζοπούλου, *Νίκος Ἐγγονόπουλος. Ἡ ποίηση στόν καιρό τοῦ τραβήγματος τῆς ψηλῆς σκάλας*, Ἀθήνα 1987.
2. Harold Aspiz, "Walt Whitman: The spermatic imagination", *American Literature*, 56, 1984, σ. 379-95.
3. Νάσος Βαγενᾶς, «Ὁρόσημο», *Τό Βῆμα*, 23 Ἰουνίου 1991.
4. Νάσος Βαγενᾶς, «Οἱ μεταμορφώσεις τοῦ ποιητῆ», *Τό Βῆμα*, 7 Νοεμβρίου 1993.
5. Γιώργης Γιατρομανωλάκης, *Πόλεως σῶμα. Μιά πρώτη-μη ἑλληνική μεταφορά καί προσωποποιία*, Ἀθήνα 1991.
6. Walt Whitman, *Leaves of grass*, W.W. Norton and company, New York-London 1973.
6. Ὀδυσσεύς Ἐλύτης, *Ἀνοιχτά χαρτιά*, Ἀθήνα 1987.
8. Ὀδυσσεύς Ἐλύτης, *Ἐν λευκῷ*, Ἀθήνα 1992.
9. Ρένα Ζαμάρου, *Ὁ ποιητής Νίκος Ἐγγονόπουλος*, Ἀθήνα 1993.
10. Γιώργος Θαλάσσης, «Τό Σῶμα καί τό Ἔθνος», *Διαβάζω*, 322, 10 Νοεμβρίου 1993, σ. 73-76.
11. Γιώργος Ἰωάννου, «Μέ τά σημάδια τῆς ἀπάνω μου», *Φυλλάδιο*, 1, ἀνοιξη 1978.
12. Γιώργος Ἰωάννου, «Θύσανοι», *Φυλλάδιο*, 2, καλοκαίρι 1978.
13. Μ.Ζ. Κοπιδάκης, «Εἰσαγωγή» στό *Περί ὕφους* τοῦ Διονυσίου Λογγίνου, Ἡράκλειο 1990, σ. 15-57.
14. Δ.Ν. Μαρωνίτης, *Πίσω-Μπρός*, Ἀθήνα 1986.
15. Ἀριστοτέλης Νικολαΐδης, «Ἡ ὀργανοῦ ἰδεολογία» τοῦ Ἐμπειρικοῦ καί ἡ ποίησή του», *Χάρτης*, 17-18, Νοέμβριος 1985, σ. 581-94.
16. Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, Ἀθήνα 1982.

Γιά τό λευκό στή λογοτεχνία

—ἀπό τή σιωπή τοῦ ἀναγνώστη στήν ἀνάγνωση τῆς σιωπῆς—

τοῦ Γιάννη Λεοντάρη

A. Σιωπή καί κείμενο

Ἡ λογοτεχνία δέν εἶναι κυρίως γλώσσα καί ἐπικοινωνιακή πράξη; Τί ἔχουμε λοιπόν κατά νοῦ ὅταν μιλάμε γιά σιωπή στά λογοτεχνικά κείμενα; Εἶναι ἀλήθεια πῶς λίγο ἔχει ἀπασχολήσει μέχρι σήμερα τήν ἔρευνα μιά προβληματική σ' αὐτή τήν κατεύθυνση. Στή μελέτη του Λόγος, Λέξη, Σιωπή, ὁ Πιέρ Βαν Ντέν Χέυβελ ἐπισημαίνει σχετικά: «Ἄν ὑπάρχει στή θεωρία τῆς λογοτεχνίας ἕνας τομέας πού δέν ἔχει μελετηθεῖ σοβαρά, εἶναι βέβαια αὐτός πού ἀφορᾷ τή σιωπή, πρόβλημα θεμελιῶδες, τή σημασία τοῦ ὁποίου ὄλοι ἀναγνωρίζουν. Ποῦ θά ἀναζητήσῃ κανεῖς θεωρητικές καί μεθοδολογικές ἀναφορές ὅταν ἔρθῃ ἀντιμέτωπος μ' αὐτό τό ζήτημα;»¹

Ἄν τό πρόβλημα τῆς σιωπῆς δέν ἔχει μελετηθεῖ συστηματικά, αὐτό ὀφείλεται, κατά ἕνα σημαντικό μέρος, στό ὅτι ἡ γλωσσολογία — πού σέ ἄλλες περιπτώσεις ἐφοδιάσε τή λογοτεχνική θεωρία μέ σταθερές βάσεις καί πολύτιμα μεθοδολογικά ἐργαλεῖα— μένει ἀδιάφορη μπροστά σέ καθετί μὴ ἐκπεφρασμένο. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, οἱ στρουκτουραλιστές (βλ. καί παρακάτω τίς θέσεις τοῦ Μπάρτ), θεωρώντας τή σιωπή ὡς ἕναν ἀπλό κρίκο στήν ἀλυσίδα τῶν στρατηγημάτων ἀπό τά ὁποῖα συντίθεται καί ἐξηγεῖται ἡ ἀφηγηματική δομή, ὑποβαθμίζουν τό ρόλο πού διαδραματίζει κατά τή διαδικασία τῆς παραγωγῆς τοῦ λογοτεχνικοῦ κειμένου. Κατά τόν ἴδιο τρόπο, ἡ ἀφηγηματολογία ἔχει ἀσχοληθεῖ ἀποκλειστικά μέ τό φαινόμενο τῶν νεκρῶν χρόνων πού ἀναδύονται στήν ἀφήγηση, σάν ἀποτέλεσμα ἀποσιώπησης πράξεων ἢ γεγονότων. Ἐνῶ λοιπόν οἱ ἀναφορές στή σιωπή

δέν λείπουν, οἱ ἀπόπειρες ὀρισμοῦ τῆς εἶναι ἀποσπασματικές καί ἑτερογενεῖς, ἐνῶ ἐκδηλώνονται πάντα στό περιθώριο μιᾶς προβληματικῆς μέ ἄλλους στόχους καί κατευθύνσεις.²

Ἡ σιωπή δέν ἀντιμετωπίζεται σχεδόν ποτέ ὡς πράξη μὴ-λόγου. Ταυτίζεται συχνά, ὅπως θά δοῦμε, μέ τά κενά τοῦ λόγου, ἐνῶ στήν πραγματικότητα εἶναι αὐτή, ὡς πράξη *in absentia*, πού τά παράγει. Στό πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ —ἀρκετά συγκεχυμένου— θεωρητικοῦ τοπίου, θά ἦταν, ἴσως, χρήσιμη μιά ἐνδεικτική καί πολύ σύντομη παρουσίαση κάποιων ἀπό τούς πιό ἀντιπροσωπευτικούς σταθμούς στήν πορεία γιά τή μελέτη τοῦ προβλήματος τῆς σιωπῆς.

Μερικές ἀπό τίς γονιμότερες προσεγγίσεις ἀνήκουν στούς Βόλφγκανγκ Ἴζερ, Τζώρτζ Στάινερ, Πιέρ Βάν Ντέν Χέυβελ, Ρολάν Μπάρτ, Οὐμπέρτο Ἐχο καί Σούζαν Σόνταγκ. Οἱ ὄροι πού ἔχουν ὡς ἐπί τό πλεῖστον χρησιμοποιηθεῖ γιά νά περιγράψουν ὅ, τι ὀνομάσαμε σιωπή εἶναι λευκό (Ἴζερ, Ἐχο, Μπάρτ) καί σιωπή (Βάν Ντέν Χέυβελ, Στάινερ, Σόνταγκ). Ἄλλά συνώνυμα συναντῶνται ἐπίσης, ὅπως μὴ-λεχθέν (*non-dit*), τρύπες, κενά, χάσματα τοῦ κειμένου, μὴ-λόγος (*non-parole*) κ.ἄ.

Ὁ Μπάρτ, στό Βαθμό μηδέν τῆς γραφῆς, ἀναφερόμενος στόν Ἔνεο τοῦ Καμῦ, κάνει λόγο γιά τήν ὀλοκλήρωση ἑνός «στύλ ἀπουσίας πού ἰσοδυναμεῖ σχεδόν μέ μιά ἰδεώδη ἀπουσία τοῦ στύλ. Ἡ γραφή γίνεται ἕνα εἶδος ἀρνητικοῦ τρόπου (γραφῆς) μέσα στόν ὁποῖο οἱ κοι-

2. Μιά πρώτη προσέγγιση στό πλαίσιο τῆς γλωσσολογίας προτείνει ὁ Oswald Ducrot, *Dire et ne pas dire*, Hermann, Paris 1972. Στήν κατεύθυνση τῆς ψυχολογιστικῆς βλ. R. Kratochwill, *Selective Mutism. Implications for Research and Treatment*, Lawrence Erlbaum, London 1981.

Στό πλαίσιο τῆς φιλοσοφίας καί γιά μιά μεταφυσική προοπτική στή μελέτη τῆς σιωπῆς βλ. Joseph Roussam, *Le Silence comme Introduction a la metaphysique*, APUT, Toulouse 1980.

Γιά πληρέστερη βιβλιογραφική ἐνημέρωση, βλ. Pierre Van Den Heuvel, *Parole, Mot, Silence; pour une poetique de l' enonciation*, ed. R. Corti, Paris 1985, p. 65-66.

*Τό κείμενο αὐτό στήν πρώτη μορφή του ἀποτελέσε ἀφετηρία μιᾶς εὐρύτερης προβληματικῆς πάνω στό πρόβλημα τῆς σιωπῆς καί τῆς ἀνάγνωσης-στό πλαίσιο μεταπτυχιακῆς ἐργασίας στό Παρίσι (Ναντέρ). Οἱ ὑποθέσεις πού προτείνονται ἐδῶ προέκυψαν ἀπό τή συγκριτική προσέγγιση κειμένων τῶν Φράντς Κάφκα, Ἄρ. Νικολαΐδη καί Βασίλη Ζιώγα.

1. Pierre Van Den Heuvel, *Parole, Mot, Silence; pour une poetique de l' enonciation*, ed. R. Corti, Paris 1985, p. 65.

νωνικοί ή οι μυθικοί χαρακτήρες ενός λεκτικού ιδιώματος εξαλείφονται προς όφελος μιας ουδέτερης και άδρανους κατάστασης της μορφής» | Σ' αυτές τις νέες συνθήκες έκφρασης, ή σκέψη διατηρεί, κατά τον Μπάρτ, «όλη της την ύπευθυνότητα χωρίς να καλύπτεται με μία πρόσθετη στρατεύση της μορφής μέσα σε μία ιστορία που δέν της ανήκει |...| τό μορφικό όργανο δέν είναι στην ύπηρεσία μιας θριαμβεύουσας ιδεολογίας, είναι ό τρόπος μιας νέας κατάστασης του συγγραφέα, είναι ό τρόπος να υπάρχει μέσα από τή σιωπή».⁴

Ό Μπάρτ λοιπόν κάνει λόγο για μία καινούργια συνθήκη λογοτεχνικής έκφρασης που τείνει προς τή σιωπή. Όστόσο εδώ, ή μπαρτεσιανή έκδοχή αποκαλύπτει ένα νέο είδος ιδιότυπης «στράτευσης» της γραφής: τό κείμενο «στρατεύεται» στην ίδια του την τραγικότητα σχεδόν αυτοκτονικά, αφού κατά τον Μπάρτ ή σιωπή είναι πάνω απ' όλα μία επιλογή του πομπού.

Αναφερόμενος ιδιαίτερα στον Ρεμπώ και τους σουρεαλιστές, κάνει λόγο για «σαμποτάζ κατά της Λογοτεχνίας» που, ενώ προκύπτει από τήν ανάγκη για μία επαναστατική γραφή, οδηγεί τελικά σε μία τέχνη που έχει τή δομή της αυτοκτονίας.

Στή συλλογιστική που αναπτύσσει σχετικά ό Έχο, υπογραμμίζει ότι «ένα λογοτεχνικό κείμενο διακρίνεται από άλλα προϊόντα έκφρασης λόγω του πολύπλοκου χαρακτήρα του. Κύρια αίτια αυτής της πολυπλοκότητας είναι πώς τό κείμενο συνιστά έναν ιστό αποτελούμενο από μή-λεχθέντα».⁵ Αυτός ό ιστός που υφάινεται από λευκά διάκενα είναι, κατά τον Έχο, ένα «έργόχειρο» στά χέρια του πομπού: «Τό κείμενο λοιπόν είναι ένας ιστός από λευκά διαστήματα, από χάσματα προς συμπλήρωση. Ό δημιουργός του είχε προβλέψει πώς θά συμπληρωθούν και γι' αυτό τά άφησε λευκά».⁶

Βλέπουμε λοιπόν πώς τόσο ό Μπάρτ όσο και ό Έχο, για διαφορετικούς λόγους ό καθένας, διακρίνουν στή σιωπή και τό λευκό του κειμένου μία εκούσια επιλογή, μία στρατηγική του κειμένου. Κατ' αυτή τήν έννοια, ή σιωπή είναι μία έκφραστική δυνατότητα που δέν ξεφεύγει ποτέ από τον έλεγχο του πομπού.

Ό Σούζαν Σόνταγκ προσανατολίζεται προς μία διαφορετική κατεύθυνση, θεωρώντας πώς ή σιωπή εμφανίζεται σαν πειρασμός που ώθει τον καλλιτέχνη να διακόψει τό διάλογο με τό κοινό του. Ό σιωπή είναι «ή έσχατη ενός άλλου κόσμου χειρονομία του καλλιτέχνη |...| με

τή σιωπή άπελευθερώνεται απ' όλα όσα τον ύποδουλώνουν σ' έναν κόσμο που παρουσιάζεται σαν πάτρων, σαν πελάτης, σαν καταναλωτής, σαν ανταγωνιστής, σαν αυθαίρετος κριτικός και σαν διαστρεβλωτής της δουλειάς του |...| πρόκειται περισσότερο για μία κίνηση προς έναν όρίζοντα σιωπής».⁷

Αυτή ή κίνηση είναι, σύμφωνα με τή Σόνταγκ, από τή φύση της προορισμένη να μείνει άνολοκλήρωτη και αποτελεί τήν πηγή απ' όπου αναβλύζουν τά έργα που θεωρούνται «άμήχανα», «θλιβερά» και «ψυχρά».

Πιό διεξοδικά, ή έννοια του λευκού έχει αναλυθεί από τον Βόλφγκαγκ Ίζερ. Κατά τον Ίζερ, τό λευκό του κειμένου είναι, περισσότερο από επιλογή ή πειρασμός, τό προϊόν μιας έσωτερικής σύγκρουσης ανάμεσα στά στοιχεία του ίδιου του κειμένου. Κάθε έργο που παρουσιάζει έναν πολυφωνικό χαρακτήρα διαθέτει ποικιλία προοπτικών μέσα από τις όποιες «προσφέρεται» στον άναγνώστη. «Μέ δεδομένο, όμως, ότι αυτές οι όπτικές γωνίες, οι προοπτικές, διασταυρώνονται ή άλληλοδιαθλώνται μέσα στον άφηγηματικό ιστό, είναι φυσικό να σχηματίζεται κατά τή διάρκεια της άνάγνωσης ένα δίκτυο σχέσεων μεταξύ διαφορετικών τμημάτων, των προοπτικών προσέγγισης του κειμένου. Συχνά, αυτά τά τμήματα συγκρούονται μετωπικά μεταξύ τους».⁸ Αποτέλεσμα της σύγκρουσης είναι ένα σόχ που, όπως σημειώνει ό Ίζερ, δέν παράγεται μόνο στην περίπτωση του μοντέρνου μυθιστορήματος. Αυτό τό σόχ, με τή σειρά του, παράγει μέσα στο κείμενο μία ά-συνέχεια συνιστώντας αυτό που αποκαλούμε λευκό: «Κάθε φορά που τά δεδομένα άλληλοσυγκρούονται, έμφανίζεται τό λευκό για να διακόψει τήν άναμενόμενη δομή του κειμένου».⁹

Ό Πιέρ Βάν Ντέν Χέυβελ, αφού άσκει κριτική με άφορμή τήν άπουσία συστηματικής μελέτης του φαινομένου της σιωπής, επιχειρεί έναν όρισμό της ως έκφραστικής πράξης *in absentia*, έγγεγραμμένης στο κείμενο.¹⁰

Προχωρώντας περισσότερο, προτείνει έν συνέχεια μία τυπολογία της σιωπής. Σύμφωνα με' αυτήν και με βάση τό κριτήριο της πρόθεσης, οι σιωπές των κειμένων διακρίνονται σε ήθελημένες και μή-ήθελημένες. Οι πρώτες —έδώ ό Βάν Ντέν Χέυβελ συναντά τήν προβληματική των Μπάρτ, Έχο— αποτελούν «κενά, σκόπιμα ένταγμένα στο κείμενο ως στρατηγήματα του λόγου. Ό γραφή μπορεί να χρησιμοποιεί διάφορες μεθόδους

3. Ρολάν Μπάρτ, Ό βαθμός μηδέν της γραφής, μτφ. από τά γαλλικά Κώστα Παπαγεωργίου, έκδ. -70, Άθήνα 1971, σελ. 87.

4. Μπάρτ, όπ.παρ., σελ. 88.

5. Umberto Eco, *Lector in fabula; le role du lecteur*, trad. de l'italien par Myriem Bouzaher, ed. Grasset, Paris 1985, p. 62.

6. Eco, op. cit., p. 63.

7. Σούζαν Σόνταγκ, Ό αισθητική της σιωπής, μτφ. από τά άγγλικά Νανά Ήσαΐα, έκδ. Νεφέλη, Άθήνα 1983, σελ. 23.

8. Wolfgang Iser, *L'acte de lecture*, trad. de l'allemand par Evelyne Sznycer, ed. P. Mardaga, Bruxelles 1985, p. 321.

9. Izer, op. cit., p. 338.

10. Van Den Heyvel, op. cit., p. 67.

«Η σιωπή» (εικονογράφηση από την Ουνιά)

χειρισμού του λόγου, πού οδηγούν ολοφάνερα σ' ένα κενό μέσα στο κείμενο. Αυτές οι μέθοδοι αντιστοιχούν σε στρατηγήματα του λόγου πού, με τή σειρά τους, έξυπηρετούν πολλούς διαφορετικούς σκοπούς». ¹¹ Σ' αυτή τήν κατηγορία ό Βάν Ντέν Χέυβελ έντάσσει κείμενα όπως ό «Ήδονοβλεψίας» του Ρόμπ-Γκριγιέ, τό «'Απόγευμα του κυρίου Άντεσμάς» τής Ντυράς και τήν πλειοψηφία των κειμένων του «Νέου Μυθιστορήματος».

Αντίθετα, ή μή-ήθελημένη σιωπή είναι, όπως τονίζει ό Βάν Ντέν Χέυβελ, πίο δύσκολο νά αναλυθεϊ. Σ' αυτήν κρύβεται «αυτό πού ό συγγραφέας, παρά τίς προσπάθειές του — πού γίνονται φανερές από τόν περιβάλλοντα λόγο—, δέν καταφέρνει νά πει». ¹² Είναι σαφές ότι αυτό τό είδος σιωπής δέν συνιστά σε καμία περίπτωση «έλάττωμα» ή «άδύνατο σημείο» του κειμένου. Αντίθετα, συνιστά θεμελιώδες στοιχείο τής αισθητικής του ενέργειας.

Η μή-ήθελημένη ή άκούσια σιωπή εμφανίζεται στα κείμενα είτε σαν είδος άφασίας, είτε σαν ανεπάρκεια τής γλώσσας. Στη δεύτερη περίπτωση αυτή ή ανεπάρκεια εκφράζεται στο κείμενο άλλοτε σαν παλινδρόμηση προς «μιά πρωτόγονη, προγλωσσική κατάσταση πού είναι ή σιωπή, ή άληθινή πηγή του λόγου πρίν τήν "κραυγή"» και άλλοτε ως τό άκριβώς αντίθετο, «άπελπισία μιās γλώσσας άνίσχυρης νά πει τήν άλήθεια. [...] "Όταν είναι άδύνατο νά αποκαταστήσουμε μιιά έπαφή ανάμεσα στην άμορφη μάζα του πραγματικού και τό υλικό των εκφραστικών μέσων [...] καταφεύγουμε στην φυγή πού,

στην άκραία της μορφή, μπορεί νά οδηγήσει στην σιωπή, τήν όριστική έγκατάλειψη του λόγου, τήν ολοκληρωτική άπόσυρση (Χέντελριν, Ρεμπώ), ή τό θάνατο (Νερβάλ και τόσοι άλλοι)». ¹³

Τό παραπάνω σχήμα φαίνεται νά συνιστά μιιά σχετικά σταθερή άφετηρία για μιιά προβληματική πάνω στην σχέση τής σιωπής με τή διαδικασία τής άνάγνωσης. Ωστόσο, ό Βάν Ντέν Χέυβελ δέν φαίνεται νά προσανατολίζεται προς αυτή τήν κατεύθυνση. Άσκει μάλιστα κριτική στους Ίνγκάρντεν και Ίζερ, θεωρώντας πως έδωσαν υπερβολική βαρύτητα στην σχέση τής σιωπής με τό γεγονός τής πρόσληψης. Αυτό ίσως θά μπορούσε νά φανεϊ παράδοξο αν σκεφτεί κανείς πως και ό ίδιος ό Βάν Ντέν Χέυβελ αντιμετωπίζει τόν δέκτη ως συν-δημιουργό, ό όποιος συμμετέχει στην μορφοποίηση του νοηματικού όρίζοντα ενός κειμένου.

Β. Σιωπή, άνάγνωση και λανθάνων άναγνώστης

Μία από τίς θεμελιώδεις έννοιες του ίζεριανού μοντέλου είναι ό λανθάνων άναγνώστης, ή ιδέα δηλαδή πως τό νόημα δέν προϋπάρχει στο κείμενο αλλά σχηματίζεται μέσω τής άναγνωστικής διαδικασίας. Κάθε κείμενο διαθέτει όχι ένα νόημα, αλλά έναν νοηματικό όρίζοντα ό όποιος μορφοποιείται μέσα από τό πρίσμα των διαφορετικών προοπτικών του. Αυτές είναι έγγεγραμμένες μέσα στο κείμενο αλλά και άρρηχτα δεμένες με τό ρόλο του λανθάνοντος άναγνώστη. Ό τελευταίος έγγράφεται, με τή σειρά του, μέσα στην δομή του κειμένου και χάρη σ' αυτήν μορφοποιεί τόν νοηματικό όρίζοντα. Όπως άκριβώς δηλαδή ή δομή του κειμένου χιτίζεται από τόν συγγραφέα μέσα από μιιά έσωτερική λειτουργική σχέση με τίς όπτικές γωνίες τής άνάγνωσης, έτσι και ό άναγνώστης διαμορφώνει και μεταμορφώνει τήν όπτική του γωνία κατά τή διαδικασία τής άνάγνωσης.

Μόνο μέσα απ' αυτή τήν άμφίδρομη δράση είναι δυνατός ό σχηματισμός ενός νοηματικού όρίζοντα για κάθε κείμενο. Αυτός ό όρίζοντας «μετεγγράφει τίς δομές του κειμένου στην συνείδηση του άναγνώστη» με ποικίλους τρόπους, άνάλογα πλέον με τή σχετική έμπειρία του κάθε πραγματικού (Reel) άναγνώστη. «Η έννοια του λανθάνοντος άναγνώστη περιγράφει μιιά διαδικασία μεταφοράς των δομών του κειμένου μέσω της παρασταστικότητας, στο σύνολο των έμπειριών του άναγνώστη». ¹⁴

«Ός έννοια, δέν έχει υπόσταση στην σφαίρα του πραγματικού. Δέν πρόκειται ωστόσο για μιιά θεωρητικοποιί-

11. Van Den Heyvel, op. cit., p. 73.

12. Van Den Heyvel, op. cit., p. 80.

13. Van Den Heyvel, op. cit., p.p. 82-84.

14. Iser, op. cit., p. 73.

ηση τῆς ἔννοιας τοῦ πραγματικοῦ ἀναγνώστη. Εἶναι περισσότερο ἢ συνθήκη, ἢ κατάσταση μιᾶς ἔντασης πού βιώνει ὁ πραγματικός ἀναγνώστης ἀπὸ τῆ στιγμῆ πού θά ἀποδεχτεῖ αὐτό τὸ ρόλο». ¹⁵

Μέ ποιόν τρόπο, ὅμως, ἐνεργοποιεῖται ἡ ἀμφίδρομη δράση κειμενικῆς δομῆς καὶ λανθάνοντος ἀναγνώστη, στήν περίπτωση τῆς σιωπῆς καὶ τοῦ λευκοῦ; Ποιὸ ρόλο ἀναθέτει στὸν ἀναγνώστη ἓνα κείμενο γεμάτο σιωπές, κενά καὶ μῆ-λόγο; Ἐάν ἡ αἰσθητικὴ ἐνέργεια ἐνός ἔργου παράγεται, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Ἴζερ, ἀπὸ τῆ διαλεκτικὴ λόγου καὶ μῆ-λόγου, εἶναι νόμιμο νά ἀναρωτηθοῦμε μέ ποιόν τρόπο «συνεργάζονται» μέ τὸν ἀναγνώστη τὰ κείμενα πού χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸ λευκὸ καὶ τῆ σιωπῆ, ἀλλὰ καὶ ἂν αὐτὴ ἡ διαλεκτικὴ λειτουργεῖ στό πεδίο τῆς διακειμενικότητος. Ἐάν, ὅπως λέει ὁ Μπάρτ, ἡ διακειμενικὴ ἀνάγνωση εἶναι μιὰ πράξη «ἀνακυκλούμενης μνήμης», ποιά θά μπορούσαν νά εἶναι τὰ χαρακτηριστικά μιᾶς διακειμενικῆς ἀναγνωστικῆς λειτουργίας, ἢ μνήμη τῆς ὁποίας εἶναι ἓνας ἰστός ἀπὸ νήματα λόγου καὶ σιωπῆς;

Διακινδυνεύουμε ἐδῶ μιὰ ὑπόθεση μέ δύο σκέλη, πού μένει νά ἀποδειχτεῖ ἀπὸ τῆ συγκριτικὴ προσέγγιση συγκεκριμένων κειμένων:

α) Ἡ ἀμφίδρομη δράση ἀνάμεσα στό κείμενο καὶ τὸν ἀναγνώστη ἐνεργοποιεῖται χωρίς προβλήματα, ὅταν τὸ κείμενο περιέχει ἠθελημένες σιωπές. Στήν περίπτωση αὐτῆ, ἡ ἐνεργητικὴ συμμετοχὴ τοῦ ἀναγνώστη εἶναι δυνατὴ μέ πολλοὺς τρόπους καὶ πολλὰς μεθόδους προσέγγισης. Ἡ ἀνάγνωση γίνεται ἓνα παιχνίδι ἐνάντια στίς «παγίδες» τοῦ κειμένου, τίς ὁποῖες ὁ ἀναγνώστης/παίκτης καλεῖται νά ἀποφύγει. Τὸ κείμενο καὶ οἱ σιωπές του «ἀφήνονται» τελικὰ στήν ἐρμηνεία.

β) Ἡ διαδικασία τῆς ἐρμηνείας, καθ' ἑαυτὴ, ἀποδεικνύεται ἀνεπαρκῆς μπροστὰ σέ κείμενα πού παρουσιάζουν λευκά καὶ σιωπές μῆ-ἠθελημένες. Καθὼς σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση τὸ κείμενο δέν διανέμει ρόλους, κοντολογίς δέν ζητᾶ τίποτα ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη, ὁ τελευταῖος μένει ἀμήχανος μπροστὰ στό ἔργο, πού τοῦ φαίνεται «ἀποσπασματικὸ» καὶ «σκοτεινὸ». Ἐάν ἐπιχειρήσει νά προσεγγίσει τὰ λευκά καὶ τίς σιωπές ἀκολουθώντας μιὰ συστηματικὴ ἐρμηνευτικὴ διαδικασία, κινδυνεύει νά περιπλανηθεῖ ἄσκοπα, ὑποτιμώντας τὴν οὐσία τους καὶ τὴν αἰσθητικὴ τους σημασία. Αὐτὸ πού ζητᾶ ἓνα τέτοιο κείμενο, μέ τρόπο ὑπολανθάνοντα, εἶναι ἡ *θυσία*: ἡ μεταμόρφωση τοῦ ἀναγνώστη. Ἐδῶ ἡ ἀνάγνωση παύει νά εἶναι παιχνίδι.

Μέσα ἀπὸ τὸν ἀποσπασματικὸ του χαρακτήρα, τὸ ἔργο καλεῖ σέ βοήθεια τὸν ἀναγνώστη, στό πλαίσιο μιᾶς ἔνωσης, ὅπου τὸ κείμενο προσφέρει τῆ σιωπῆ του καὶ ὁ ἀναγνώστης τῆ μεταμόρφωσή του. Μόνον ἔτσι ἂν «δια-

βαστεῖ» ἡ σιωπῆ, γίνεται «πλούσια» καὶ ἱκανὴ νά ἀνανεώσει αὐτὸ πού ὁ Χάνς Ρόμπερτ Γιάους ἔχει περιγράψει ὡς ὀρίζοντα προσδοκίας τοῦ ἔργου. ¹⁶

Μιὰ τέτοια σκέψη ἐμπλουτίζει καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ἔννοιας τῆς διακειμενικότητος, μέ τὴν προϋπόθεση ὅτι τόσο τὰ μηνύματα ὅσο καὶ οἱ ἀποδέκτες μπορούν νά μεταμορφώνονται κατὰ τὴν ἀναγνωστικὴ διαδικασία καὶ νά εἰσπράττουν τῆ σιωπῆ, χωρίς ὡστόσο νά μένουν μουγχοί.

Μιὰ προβληματικὴ σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ἀντιμετωπίζει τὸ πρόβλημα τῆς σιωπῆς τόσο στό ἐκφραστικὸ ὅσο καὶ στό πεδίο τῆς πρόσληψης ὡς αἰσθητικὸ φαινόμενο, ἐγγεγραμμένο ὡστόσο ἐξακολουθητικά, μέ μιὰ περιέργη ἐπιμονή, στήν περιρρέουσα λογοτεχνικὴ ἀτμόσφαιρα, ἐδῶ καὶ ἀρκετές δεκαετίες. Στὸ ἔργο του Γλώσσα καὶ σιωπῆ, ὁ Τζώρτζ Στάινερ ἐπισημαίνει: «Ἄκριβῶς ἐπειδὴ ὁ λόγος εἶναι τὸ διακριτικὸ γνῶρισμα τῆς ἀνθρώπινης κατάστασης [...] δέν θά ἔπρεπε νά βρῖσκει οὔτε ζῶν οὔτε ἀποκούμπι στίς περιοχὲς τῆς ὠριμότητος καὶ τῆς ἀγριότητος. Ἡ σιωπῆ εἶναι στ' ἀλήθεια μιὰ ἐναλλακτικὴ λύση. Ὅταν ἡ πόλη ξερνᾶ τῆ βαρβαρότητα καὶ τὸ φέμα, τίποτε δέν μπορεῖ νά μᾶς πᾶει πιὸ μακριὰ ἀπὸ τὸ ποίημα πού δέν γράφτηκε ποτέ». ¹⁷

Πιὸ μακριὰ ἀπὸ μιὰ μνήμη κλειστὴ στό λόγο καὶ τίς σιωπές τῶν ἄλλων, πού ὀδηγεῖ σέ ἀναγνώσεις ἐπιθετικές, ὑστερικές. Σέ ἀναγνώσεις πού «κλείνουν» τὰ κείμενα. Πιὸ κοντὰ στῆ μνήμη καὶ τὴν ἀνάγνωση, πού διαμορφώνουν τὸ παρόν τους μέσα ἀπὸ τίς ἀφηγήσεις τῶν ἄλλων, πού συμμετέχουν στήν ἀγωνία τοῦ πομποῦ νά ἐκφράσει αὐτὸ πού συχνὰ μένει ἀνεκφραστο, καὶ προσπαθοῦν, καμιά φορά, διαβάζοντας, νά φελλίσουν τῆ σιωπῆ του.

Τὸ τίμημα αὐτῆς τῆς ἀγωνίας ἔχει πληρωθεῖ στό παρελθόν ἀκριβὰ καὶ ἀπὸ πομποὺς καὶ ἀπὸ κείμενα καὶ ἀπὸ δέκτες. Εὐτυχῶς πού ὁ Φ. Κάφκα κατάφερε νά διακρίνει μέσα στῆ θολούρα τὸ σχῆμα ἐνός ὄπλου: «Βέβαια, οἱ Σειρήνες ἔχουν ἓνα ἀκόμη πιὸ τρομαχτικὸ ὄπλο ἀπὸ τὸ τραγούδι, δηλαδὴ τῆ σιωπῆ τους. Ἐάν καὶ δέν ἔχει συμβεῖ, εἶναι ὅμως διαδεδομένο καὶ κουβεντιάζεται εὐρύτατα, πῶς ἂν ἔχει γλιτώσει κάποιος ἀπ' τὸ τραγούδι τους, ἀπ' τῆ σιωπῆ τους ἀποκλείεται, πέρα γιὰ πέρα». ¹⁸

16. Hans Robert Jauss, *Pour une esthetique de la reception*, trad. de l' allemand par Claude Maillard, ed. Gallimard, Paris 1978, p. 49.

17. George Steiner, *Langage et silence*, trad. de l' anglais par Lucienne Lotringer, Ed. du Seuil, Paris 1981, p. 80.

18. Φράντς Κάφκα, *Ἡ σιωπῆ τῶν Σειρῆνων*, μτφ. Γιώργου Κώνστα, ἐκδ. Ζαχαρόπουλου, Ἀθήνα 1986, σελ. 9-10. Σχετικὴ παραπομπὴ στήν καφκιτικὴ παραβολὴ μέ ἀφορμὴ τὸ πρόβλημα τῆς ἀνάγνωσης βλ. καὶ στό ἄρθρο τῆς Λίζυ Τσιριμώκου, «Δρόμοι σημείων ἀδιέξοδοι», περ. *Σπείρα*, ν. 6-7, Ἀθήνα 1986, σελ. 107.

15. Iser, op. cit., p. 73.

Ὁ ρ θ ο κ ω σ τ ᾶ

τοῦ Θανάση Βαλτινοῦ

Μυθιστόρημα· ἐκδόσεις Ἴατρα, 1994

Ας ὑποθέσουμε ὅτι, μετά διακόσια-τριακόσια χρόνια, θά ἔχουν καταστραφεῖ ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς ἀνθρώπινης μνήμης, ὅτι θά ἔχουν ἐξαφανισθεῖ ὅλα τὰ ἔχνη πού μαρτυροῦν γιά τό πέρασμα τοῦ ἀνθρώπου πάνω ἀπό τούτη τή γῆ, ὅτι θά ἔχουν καταστραφεῖ τὰ μνημεῖα, τὰ ἀγάλματα, οἱ φωτογραφίες, τὰ φιλμ, οἱ ἀναμνηστικές ἐπιγραφές, τὰ βιβλία, οἱ βιβλιοθήκες, τὰ ἀρχεῖα, ἄς ὑποθέσουμε ἀκόμη ὅτι θά ἔχουν ξεχασθεῖ ὅλες οἱ ἱστορίες, τὰ παραμύθια, τὰ τραγούδια κι ὅτι σ' ἐκείνην ἐκεῖ τή μακρινή ἐποχή τοῦ μέλλοντος, πού οὔτε κἀν νά τή φανταστοῦμε ἐμεῖς σήμερα μπορούμε, οἱ ἄνθρωποι θά διαθέτουν μονάχα τό μυθιστόρημα τοῦ Θανάση Βαλτινοῦ, τήν Ὁρθοκωστά, ὡς μόνη μαρτυρία καί μοναδικό τεκμήριο γιά τό πῶς ἦταν ἡ ζωή κι ὁ πόλεμος τὰ χρόνια 1943-45 στά μέρη τῆς ὀρεινῆς Ἀρκαδίας καί Γορτυνίας, στά γύρω ἀπό τό μοναστήρι τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, «Ὁρθοκωστά ἐπιλεγόμενον», — ἕνα ἀνέλπιστο εὔρημα θά ἴλεγε κανεῖς μετά τόν χαλασμό τῶν στοιχείων τῆς ζωῆς πού ἔφερε ἡ ἀμνησία καί ἡ ἐπιλησμονή—, ἄς ὑποθέσουμε ὅτι οἱ ἀπόγονοί μας, θά ἤθελαν νά φαντασθοῦν καί ν' ἀναπλάσσουν τήν ἱστορία τῶν μακρινῶν τους προγόνων μόνο μέ ὅσα μολογοῦνται στό μυθιστόρημα αὐτό —νά, ὅπως οἱ σημερινοί ἄνθρωποι προσπαθοῦν νά ζωντανέψουν τή ζωή τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀνθρώπου τοῦ Νεάντερταλ διαθέντοντας μονάχα μιᾶ δυό μασέλες καί λίγες χοντροπελεκημέ-

νες πέτρες ἐργαλεῖα πού ἄφησε ἐκεῖνος ὁ ἀνθρωποειδής πρόγονος— τότε, λοιπόν, μετά διακόσια-τριακόσια χρόνια, οἱ ἀπόγονοί μας ἕνα μόνο συμπέρασμα θά μπορούσαν νά βγάλουν. Πιό σωστά, ἕνα μόνο συμπέρασμα θά ἦταν λογικά θεμιτό νά βγάλουν μέ βάση τὰ τεκμήρια ἀπ' τήν Ὁρθοκωστά τοῦ Βαλτινοῦ: ὅτι οἱ ἄνθρωποι πού ζοῦσαν στή Γορτυνία καί τήν Ἀρκαδία τό 1943-45 ἦταν κάτι ζουλάπια, κάτι ἀνθρωπόμορφα κτήνη στούς ὁποίους ὁ πολιτισμός δέν εἶχε καταπραῦνει καί ἡμερέφει τὰ ἔνστικτα τῆς ἐπιθετικότητος, γι' αὐτό σάν ξυπνοῦσαν κάθε πρωί ἔπαιρναν ἕνα μαχαίρι κι ἔκοβαν ὁ ἕνας τό λαρύγγι τοῦ ἄλλου. Οἱ Ἐλασίτες τούς Ταγματасφαλίτες, οἱ Ταγματасφαλίτες τούς Ἐλασίτες, οἱ «ἐθνικιστές» τούς κομμουνιστές, οἱ κομμουνιστές ἔκαναν σφαχτούς ἀθώους χωριάτες πού μέ τή σειρά τους κι αὐτοί, γιά ν' ἀμνηθοῦν, πήγαιναν στήν Τρίπολη, ντύνονταν Ταγματасφαλίτες κι ἐπέστρεφαν στά καμένα ἀπ' τούς Ἐλασίτες χωριά τους γιά νά συνεχίσουν τό χορό τοῦ θανάτου καί τοῦ αἵματος. Πότε πότε ἐμφανίζονταν καί κάτι οὐρανοκατέβατοι Γερμανοί, ἔσφαζαν, ἔκαιγαν κι αὐτοί. Ὁ ρόγχος τοῦ θανάτου καί τό βογγητό τοῦ ξυλοδαρμοῦ ἐσκέπαζαν τίς θεῖες μελωδίες πού οἱ τρίσμοιροι καλόγεροι τῆς Ὁρθοκωστᾶς ἀνέπεμπαν στούς οὐρανοῦς.

* * *

Διαβάζοντας τό βιβλίο τοῦ Θανάση Βαλτινοῦ ἀπεκόμισα τήν αἰ-

σθηση ὅτι ὁ συγγραφέας, πραγματευόμενος μέ τά μέσα τῆς τέχνης του μιάν ὀρισμένη ἱστορική πραγματικότητα, καταλήγει στό νά φιλοτεχνεῖ ἕναν μυθευτικό διάκοσμο διότι οἱ ἥρωές του, ἀφηγούμενοι τά συμβάντα τῆς ζωῆς τους, ἀναπαριστοῦν τό μῦθο τῆς ζωῆς τους, τόν κατασκευάζουν μέ ἐπιλεκτικά θραύσματα τῶν ἀναμνήσεών τους. Θά πρόσθετα μάλιστα ὅτι αὐτή ἡ μυθευτική ἀνάγνωση τῆς πραγματικότητας εἶναι στρατευμένη, διότι εἶναι ἐπιστρατευμένη σέ μιάν ὑπόρρητη ἰδεολογία τήν ὁποία νοηματοδοτεῖ ἡ δράση τῶν πρωταγωνιστῶν του, τούς τοποθετεῖ στίς ὄχθες τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ καί ἀφήνει τό ποτάμι νά τούς χωρίσει. Ἡ ἰδεολογία κατ' ἀρχήν τῆς Ὁρθοκωστᾶς δέν εἶναι ἄλλη ἀπό ἐκείνη πού διατύπωσε ὁ Γεώργιος Παπανδρέου, ἤδη ἀπό τό 1944, ὅταν πρῶτος αὐτός ἔδωσε τό στίγμα μιᾶς ὀρισμένης ἱστορικῆς θέας: «Σφάζουν οἱ Γερμανοί, σφάζουν οἱ Ἐλασίται, σφάζουν καί οἱ Ταγματасφαλίται», εἶχε πεῖ στό «συμβόλαιο τοῦ Λιβάνου» (Ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας). Ἐδῶ δέν ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιᾶ περιγραφή, σωστή ἢ λανθασμένη, ὑποκειμενική ἢ ἀντικειμενική, ἡ ὁποία, ὅπως κάθε περιγραφή, θά ἐπιδεχόταν διορθώσεις μέ βάση νεότερα καί περισσότερα στοιχεῖα πού θά ἐπέτρεπαν καλύτερες καί ἀκριβέστερες προσεγγίσεις τῆς πραγματικότητας. Ἐδῶ μᾶς προτείνεται ἕνα ἐρμηνευτικό ἱστορικό σχῆμα, ἕνα μοντέλο, μέσα στό

όποιο θά καλουπωθούν τά στοιχειά, θά τολμοῦσα νά πῶ μᾶς προτείνεται μιὰ ἐρμηνευτική θεωρία. Καί εἶναι μιὰ θεωρία, διότι μέσω αὐτῆς καλοῦνται ὅσοι τήν ἀσπάζονται νά θεωρήσουν τήν ἱστορική πραγματικότητα, παρ' ὅλο πού οἱ ἐμπνευστές της ποτέ δέν προσπάθησαν νά τῆς ἀποδώσουν τίτλους θεωρητικῆς ἐγκυρότητας. Δέν τό ἐπεδίωξε οὔτε ἡ πολιτική ἐκτίμηση τοῦ Γεωργίου Παπανδρέου ὅταν ἀκόμη τά στρατόπεδα καί συνεργάζονταν καί ἀλληλοσυγκρούονταν, οὔτε, ἀργότερα, ὅταν ἡ θεωρία αὐτή χρησιμοποιήθηκε ἀπό τοὺς νικητές ἐπίσης γιά πολιτικές, δηλαδή πρακτικές, σκοπιμότητας, οὔτε σήμερα πού συμπυκνώνει τίς, ἐπίσης, πολιτικές βλέψεις τοῦ τεράστιου ἀναθεωρητικοῦ ρεύματος ἰδεολόγων καί ἱστορικῶν τῆς μετά κομμουνισμὸν ἐποχῆς. Πρόκειται γιά τῆ «θεωρία» τοῦ κόκκινου καί τοῦ μαύρου φασισμού πού σάν κόκκινη κλωστή διαπερνᾷ τήν Ὀρθοκωστά.

Γιά ὅλ' αὐτά, βέβαια, γιά τά ὅποια ἔχω πλήρη συνείδηση πόσο βάνουσα καί πόσο βαριά εἶναι, χρειάζονται ἐξηγήσεις, τίς ὅποιες δέν ξέρω πόσο εἶμαι σέ θέση νά δώσω. Θά τό προσπαθῆσω, ὡστόσο.

* * *

Ἐνα πρῶτο σημεῖο: ὁ Θανάσης Βαλτινός δέν εἶναι οὔτε ἱστορικός οὔτε θεωρητικός τῆς ἱστορίας οὔτε ὁ ἴδιος, μέ τήν Ὀρθοκωστά, προτείνει ἕνα ἔργο ἐπιστημονικῆς ἱστορίας. Λογοτέχνης εἶναι καί ὁ ἴδιος ὀνομάζει τήν Ὀρθοκωστά μυθιστόρημα. Ἐπομένως δέν μποροῦμε νά ἐκλάβουμε ὡς ἐπιστημονική γνώση τίς ἀφηγήσεις ἀριστέρων καί κυρίως δεξιῶν, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἐνεχόμενων στά Τάγματα Ἀσφαλείας, ἀφηγήσεις πού ἀναφέρονται στή δράση τους καί τά παθήματά τους στήν περί τῆ μονῆ Ὀρθοκωστά ὀρεινή Γορτυνία τό διάστημα

1943-44 καί λίγο μετά. Δέν μποροῦμε νά ἀπαιτήσουμε ἀπό τόν λογοτέχνη νά παράγει ἐπιστημονικές γνώσεις μέ τό λογοτεχνικό του ἔργο καί τοῦτο ὄχι γιατί δέν εἶναι δουλειά του ἡ ἱστορική ἔρευνα ἀλλά γιατί ἡ μυθιστορηματική μυθοπλάσια δέν ὑπόκειται στίς μεθόδους καί στήν τεκμηρίωση τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας. Ἄν πρόθεση τοῦ λογοτέχνη ἦταν νά κάνει ἐπιστήμη, θά αὐτοκαταργούταν ὡς λογοτέχνης καί αὐτοκαταργούμενος θά ἀναιροῦσε τό ἴδιο τό λογοτεχνικό διάβημα. Κάθε λογοτέχνης ὅμως, ὅπως κάθε ἄνθρωπος, ἔχει μιάν ὀρισμένη γνώση τῆς κοινωνίας ἐντός τῆς ὁποίας τοποθετεῖ τή δράση τῶν ἡρώων του, ἔχει καί μιάν ὀρισμένη γνώση καί αἴσθηση τοῦ ἱστορικοῦ χώρου, γι' αὐτό τά πρόσωπά του διαθέτουν ἱστορικότητα, εἶναι δηλαδή δράστες, ἥρωες ἢ κομπάρσοι, πρωταγωνιστές ἢ ἀνώνυμη «μάζα», συμβάντων καί γεγονότων ἱστορικῶν. Ὁ λογοτέχνης, ἰδίως τοῦ λογοτεχνικοῦ μυθιστορήματος ὅπως ὁ Θ. Βαλτινός, ἔχει ὡς πρώτη ὕλη μιάν ἱστορία τήν ὁποία ἀνιστορεῖ, ὄχι, ὅμως ὡς συλλέκτης περιστατικῶν πού θά τά συρράψει στόν καμβά μᾶς ἀφήγησης προσωπικῶν περιπετειῶν οὔτε ὡς ντοκουμανταρίστας πού καταγράφει «αὐτά πού βλέπει», ὅπως τό θέλει μιὰ ὀρισμένη θεωρία τῆς λογοτεχνίας-ντοκουμέντο. Ἡ δράση τῶν ἱστορικῶν πρωταγωνιστῶν προϋπάρχει τῆς μυθοπλαστικῆς δραστηριότητας τοῦ συγγραφέα, εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τόν λογοτέχνη-ἀφηγητή, οἱ τύποι τῶν ἱστορικῶν πρωταγωνιστῶν δέν βγαίνουν ἀπό τήν πένα καί τῆ φαντασία τοῦ μυθιστοριογράφου, γιατί κι αὐτός, ὅπως ὁ καθένας, δέν μπορεῖ νά εἶναι δημιουργός ἱστορίας. Παραδείγματος χάριν δέν ἔφτιαξε τοὺς Ἐλασίτες καί τοὺς Ταγματασφαλίτες ὁ Βαλτινός, οὔτε κανεῖς ἄλλος λογοτέχνης ἢ ἱστορικός, ἀλλά ἡ ἱστορία τῆς ἐποχῆς. Ὁ

λογοτέχνης, στό βαθμό πού καταπιάνεται μ' αὐτή τήν ἱστορία, τοὺς βλέπει νά δροῦν, ὅπως δροῦν, ἀλλά καθιστώντας τους ὄρατους τοὺς ξαναφτιάχνει μέ τά δικά του μάτια. Αὐτό τό ξανακοίταγμα μᾶς ἐνδιαφέρει, αὐτή ἡ ὑπόδειξη μᾶς ἐνδιαφέρει στό λογοτεχνικό ἔργο καί ὄχι ἡ ἀπόδειξη ἢ ἡ ἐπιστημονική τεκμηρίωση. Ἡ ἱστορική γνώση, τεκμηριωμένη ἢ πλανημένη, ἀβαθῆς ἢ ἐμπεριστατωμένη, εἶναι δοσμένη στόν συγγραφέα ἄλλοθεν, ἐκτός τοῦ πεδίου τῆς λογοτεχνίας: εἴτε ἀπό βίωμα εἴτε ἀπό ἔρευνα, ὑπάρχει πρῖν καί πίσω ἀπό τό λογοτέχνημα καί τόν συγγραφέα. Καί τό ζήτημα εἶναι ποιά ἱστορική γνώση τοῦ ἔχει δοθεῖ, ποιά ἀποψη ἔχει υἰοθετήσει, γιατί ἡ ἀποψη δέν εἶναι ποτέ μιὰ. Τό βλέμμα δέν εἶναι μιὰ μηχανή AGFA πού βλέπει ἀλλά μιὰ αἰσθητική-πνευματική διαδικασία ἐπιλογῆς πού καθιστᾷ ὄρατά ὀρισμένα ἀντικείμενα κι ἀφήνει στή σκιά ἄλλα. Ἡ διαφορετικά: τό ζήτημα εἶναι ποιά ἱστορική σκοπιά υἰοθετεῖ ὁ λογοτέχνης. Ἀκόμη κι ἐκεῖνοι πού, ὑποτίθεται, «φωτογραφίζουν» μέ ἄκρα παρατηρητικότητα τήν πραγματικότητα, οἱ νατουραλιστές, βλέπουν αὐτό πού ξέρουν νά δοῦν ἀποσπώντας το, ἀναγκαστικά, ἀπό τό ὅλον ἐντός τοῦ ὁποίου εἶναι ἐνταγμένο. Γιά νά παραφράσω μιὰ διατύπωση τοῦ Σάρτρ γιά τόν νατουραλιστή Ζολά θά ὑποστηρίξω ὅτι ὁ καλός παρατηρητής Βαλτινός «βλέπει-τόν-κόσμο-πού-ὁ-Βαλτινός-βλέπει».

Ἄν αὐτά ἰσχύουν ἀπό τῆ μεριά τοῦ δημιουργοῦ τότε αὐτά τά ἴδια μᾶς ὀρίζουν ὡς ἀναγνώστες. Εἴτε πρόκειται γιά τήν Ὀρθοκωστά τοῦ Βαλτινοῦ εἴτε γιά τόν Πόλεμο καί Εἰρήνη τοῦ Τολστόι εἴτε γιά τοὺς Σουάν τοῦ Μπαλζάκ, δέν διαβάζουμε τά μυθιστορήματα αὐτά γιά νά μάθουμε τήν ἱστορία τοῦ Ἐμφυλίου στήν Πελοπόννησο ἢ τοῦ πατριωτι-

κού πολέμου στή Ρωσία τῆς ναπολεόντειας ἐποχῆς ἢ τήν ἐξέγερση τῆς Βανδέας στή Γαλλική Ἐπανάσταση. Παρεμπιπτόντως συμβαίνει κι αὐτό, ἀλλά κυρίως τήν ἀλήθεια τοῦ συγγραφέα ἀναζητοῦμε, τόν φωτισμό πού δίνει στήν ἐποχή, τίς ἀντιφάσεις τῶν ἡρώων πού ὑφίστανται τήν ἱστορία καθὼς τή δημιουργοῦν, τίς ἀξίες πού εἶναι ἐγγεγραμμένες στή δράση τους, τόν ψυχισμό καί τήν προσωπικότητα τῶν ἡρώων. Εἴτε πρόκειται γιά τόν ψυχισμό τῶν ἡρώων εἴτε γιά τίς ιδέες τους εἴτε γιά τίς πράξεις τους ὁ λογοτέχνης, δίκην ἡδονοβλεψία, μᾶς εἰσάγει στόν βιωμένο καί βιωματικό κόσμο τῶν ἡρώων κι ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη μᾶς διδάσκει ὅχι ὅπως ὁ ἐπιστήμονας πού μᾶς παρέχει γνώσεις ἀπό μιά ἀπόσταση ἀλλά μᾶς διδάσκει μέ τή ζεστή ἀνάσα τοῦ ἴδιου τοῦ δρώντος καί πάσχοντος ἀνθρώπου πού δέν μπορεῖ νά πάρει καμιάν ἀπόσταση ἀπό τό βίωμά του. Ὁ λογοτέχνης ἀποκαλύπτει τόν ἀνθρώπινο τύπο μέσα στήν ἐποχή του, τόν ζωντανεῖ λέμε, τόν βάζει νά μιλά, νά μᾶς μιλά ὅπως ὁ διπλανός μας, τόν φέρνει μπροστά μας μέ σάρκα καί ὀστά. Κι ἔτσι παίζεται τό παιχνίδι τῆς ἀλήθειας καί τῆς ἐπιλησμονῆς.

Τῆς ἀλήθειας καί τῆς ἐπιλησμονῆς. Ἄλθθεια: μιά ἐνεργητική ἀλλά ἀρνητική στάση ἀπέναντι στή λήθη. Ἐπιλησμονή: μιά ἐνεργητική κι αὐτή ἀλλά θετική στάση ἀπέναντι στή λήθη. Ρέπουμε οἱ ἄνθρωποι πρὸς τή δεύτερη ἀλίμονο, εἶναι ἀδύνατο νά ζήσεις ἔχοντας συνεχῶς μπροστά σου τά ὅσα ἔζησες ὁ ἴδιος, τά ὅσα ἔζησαν οἱ ἄλλοι συνοδοιπόροι τῆς ζωῆς κι οἱ μυριάδες ζωές πού προηγήθηκαν. Θά σταματοῦσε ἡ ζωὴ μέσα σ' αὐτό τό κυνήγι τῆς οὐτοπίας νά τά ξέρομε ὅλα, νά τά θυμόμαστε ὅλα. Ἀλλά καί εἶναι, πάλι, ἀδύνατο νά ζήσουμε χωρὶς νά παλεύουμε ἐναντία σ'

αὐτό τό πέπλο τῆς λήθης πού μᾶς βαραίνει τά μάτια. Ἡ λογοτεχνία, καί εἰδικά τό μυθιστόρημα, εἶναι τό καλύτερο, τό ἀρτιότερο μέσον, πού βρῆκαν ὡς τώρα οἱ ἄνθρωποι νά μένουν ζύπνιοι, νά μὴν τοὺς βαραίνει τά βλέφαρα ὁ νυσταγμός τῆς καθημερινότητας.

|"Ἄλλο τώρα πού διαβάζουμε μυθιστορήματα πρὶν κοιμηθοῦμε ἢ μᾶλλον ἀκριβῶς γιά νά κοιμηθοῦμε|. Ἡ Ὀρθοκωστά δέν εἶναι ἀπὸ ἐκεῖνα τά βιβλία πού τά διαβάζεις καί κοιμᾶσαι. Ἀπὸ τήν πρώτη ὡς τήν τελευταία σελίδα ἐξοργίζεσαι, δέν σέ παίρνει ὁ ὕπνος ἀπὸ τήν ὀργή. Ἐξοργίζεσαι γιατί, σελίδα τῆ σελίδα, μέ τήν ἐπανάληψη πανομοιότυπων περιστατικῶν βίας πού ὁ συγγραφέας ἀνασύρει ἀπὸ τίς ἀναμνήσεις τῶν ἀφηγητῶν καί μέ τά ὅποια ἀνασυνθέτει μιά πραγματικότητα ζόφου, αἰσθάνεσαι τήν πίεση πού ἀσκεῖται ἐπάνω σου γιά νά ξεχάσεις ὅ,τι ὁ ἴδιος ἔμαθες, ὅ,τι κατάλαβες, μέσα ἀπὸ δικούς σου δρόμους, γιά τοὺς ἀνθρώπους, τήν ἐποχή καί τό δράμα τοῦ Ἐμφυλίου στήν Πελοπόννησο. Οἱ ἀναμνήσεις τῶν ἀφηγητῶν, στή μεγάλη τους πλειοψηφία μέσα στό μυθιστόρημα τοποθετημένοι ἀπὸ τήν πλευρά τῶν Ταγματασφαλιτῶν, ἔχουν συρρικνωθεῖ στά περιστατικά βίας πού τοὺς σημάδεψαν, σβήνουν ἄλλες διαστάσεις, σβήνουν οἱ αἰτίες τῆς βίας, βιαστές καί βιαζόμενοι ἀναγορεύονται σέ αὐθύπαρκτη πραγματικότητα. Μόλις ἀναρωτιέσαι γιατί ὅλος αὐτός ὁ χαλασμός, οἱ ἀφηγητές, δηλαδή ὁ συγγραφέας ἔχει μόνο μιά ἀπάντηση: τόν ψυχικό κόσμο τῶν προσώπων. Οἱ μὲν φοβοῦνται, οἱ δέ ἦταν τά φόβητρα, οἱ μὲν κυνικοί φονιάδες οἱ δέ περιδεῖς κυνηγημένοι πού ὁ φόβος ὀδηγεῖ τά βήματά τους. Ἡ ἀνάμνηση τοῦ φόβου εἶναι ὁ μόνος ἦχος πού ἀκοῦς, καί ἡ μονότονη ἐπανάληψή του σέ κάνει καί σένα τόν ἀναγνώστη νά πάρεις τήν ἴδια περπατησιά μέσα

στόν χρόνο, νά βαδίσεις μέ τό ρυθμό πού σου ὑποβάλλει τό τάμ τάμ τοῦ συγγραφέα. Σπρώχνεσαι στό πυκνό σκοτάδι τῆς ἐπιλησμονῆς. Ὁχι ἐκείνης τῆς λήθης πού μερεῦει τά πάθη, πού καταπραΰνει τόν ἄγριο πόθο τῶν ἀνθρώπων γιά ἐκδίκηση, τῆς λησμονιᾶς πού γαληνεύει, ἀλλά τῆς λήθης πού καταργεῖ τήν πραγματικότητα καί ἐξαφανίζει τήν ἀνάγκη νά καταλάβουμε τόν ἑαυτό μας, τόν πατέρα μας καί τή μάνα μας, τοὺς ἄλλους. Ὁ ρεαλισμός τοῦ Βαλτινοῦ, καθὼς ἐστιάζεται πάνω στήν περπατησιά τοῦ ἀνθρώπου - ζώου, στήν πείνα του, τό φόβο του, πάνω στή σφαγή, στόν ἐμπρησμό, καθὼς κάθε μιά ἀπὸ τίς 47 ἀφηγήσεις του δέν μιλοῦν παρά γιά τόν βούρδουλα τῶν μὲν πού ἔπεφε βαρὺς πάνω στή ράχη τῶν δέ, καθὼς ἡ ἴδια ἡ γραφή, μέ τήν κομμένη φράση πού σπάνια ξεπερνᾷ τήν μιά ἀράδα, δέν εἶναι παρά ὁ γογγυσμός τοῦ ἀνθρώπου-ζώου, αὐτός λοιπὸν ὁ ρεαλισμός περιστέλλει ἕναν σύνθετο κόσμο σέ ἀπλό ἀνακλαστικό κυνηγημένου ζώου. Ὁ σημερινὸς ἀφηγητής, δηλαδή ὁ συγγραφέας, ἀνατοποθετούμενος μέσω τῶν ἡρώων-ἀφηγητῶν σ' ἐκείνη τήν ἐποχή, ἔχει ξεχάσει ὅλα τά ἄλλα κατηγορήματα τοῦ ἑαυτοῦ του καί τῶν ἀντιπάλων του, ἔχει ξεχάσει ἀκόμη καί τόν ἴδιο τόν πόλεμο πού ἔφτιαξε τά ἀντίπαλα στρατόπεδα καί ὄπλισε τό χέρι τῶν ἀνθρώπων. Ὁ συγγραφέας βλέπει μόνο τό ὀπλισμένο χέρι, τό μαχαίρι. Τά ἄλλα, οἱ Ἄγγλοι, οἱ Γερμανοί, ὁ ΕΛΑΣ, οἱ ἀντάρτες, οἱ μάχες, οἱ ιδέες, οἱ ιδεολογίες, οἱ νίκες, οἱ ἤττες, ἡ ἐπιστράτευση τοῦ κόσμου στήν Ἀντίσταση, ὁ Κανελλόπουλος, ὁ Ἄρης, ὁ Περκεζές, ὁ Παπαδόγκωνας, ὁ Κονταλώνης, ὁ Γιαννακόπουλος εἶναι σκιές πού περνᾶνε ἀπλῶς στόν ὀρίζοντα τοῦ ζόφου.

Δέν εἶναι «ξεχασιάρης» ὁ Βαλτινός. Κανείς δέν μπορεῖ νά εἶναι τό-

σο ξεχασιάρης, κανείς δέν βάζει τά πάντα στό ίδιο τσουβάλι, πετώντας καί τό ίδιο τό τσουβάλι. Ἀπλῶς, ὡς ρεαλιστή, δέν τόν ἐνδιαφέρουν τά ἄλλα, δηλαδή τά διακυβεύματα τῆς ἐποχῆς. Θέλοντας νά ἀπομυθοποιήσῃ μιάν ἐν πολλοῖς μυθοποιημένη ἱστοριογραφία ὅπου συμφύρονται ἀγιογραφίες, μαρτυρολόγια, ἥρωογραφίες, δαιμονολογίες καί ἀποσιωπήσεις, μιά ἱστοριογραφία ἐξωραϊσμοῦ πού κατανάλωσαν γενιές ἀριστερῶν, πῆγε πολύ μακριά, πῆρε τόσο μεγάλη ἀπόσταση ἀπό τά πράγματα πού κοιτάζοντας πίσω του βλέπει μόνο τό ματωμένο μαχαίρι στά γύρω ἀπ' τήν Ὀρθοκωστά μέρη. Ὅπως κάθε ἰχνηλάτης, εἶχε κι αὐτός τό φανάρι του γιά νά φωτίσει τόν σκοτεινιασμένο δρόμο: τήν ἰδεολογία του. Τό φανάρι του ὡστόσο ἀποδεικνύεται κλεφτοφάναρο πού δέν μπορεῖ νά φωτίσει τό τοπίο, φτιάχνει μόνο μιά μικρή φωτεινή τρύπα, μιά μαύρη τρύπα.

Ἐἶπα ἐδῶ γιά τό κλεφτοφάναρο τῆς ἰδεολογίας. Θέλω νά πῶ βέβαια γιά τήν ἰδεολογία τῆς Ὀρθοκωστάς, αὐτήν πού, ὑπόρρητα ἢ ρητά, εἶναι ἐγγεγραμμένη μέσα στίς 47 ἱστορίες καί τίς 340 σελίδες. Κι αὐτή δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τήν ἰδεολογία τοῦ κόκκινου καί τοῦ μαύρου φασισμού, ὅπως ἔγραφα στήν ἀρχή. Μιά ἰδεολογία πού κυριαρχεῖ ὄχι μόνο στήν Ὀρθοκωστά ἀλλά παντοῦ ὅπου γίνεται λόγος γιά τόν Παγκόσμιο Πόλεμο, παντοῦ ὅπου ὁ λόγος περί Παγκόσμιου Πολέμου καλεῖται νά καταργήσῃ τό ρόλο τῆς Ἀριστερᾶς σ' ὀλόκληρη τήν Εὐρώπη, παντοῦ ὅπου καλεῖται νά ἀποδώσει αὐτή τήν ἀνήκουστη σφαγή ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων στούς ἐξτρεμιστές τῶν δύο ἄκρων, στούς «ἀφίκορους καί τῶν δύο πλευρῶν», πού λέει ὁ Βαλτινός. Ὁ καθένας σήμερα μπορεῖ νά συνομολογήσῃ ὅτι, τότε, στά χρόνια τῆς Ἀντίστασης καί τοῦ Ἐμφυλίου ὑπῆρξαν οἱ

ἐκατέρωθεν φανατικοί, οἱ ἐξτρεμιστές, οἱ μισαλλόδοξοι. Ὁ καθένας σήμερα βγάζει ἔξω ἀπό τήν ἱστορία τούς κόκκινους καί μαύρους φονιάδες, ὁ καθένας καταδικάζει τίς σφαγές τῶν Ἐλασιτῶν στήν Ὀρθοκωστά, στόν Ἀχλαδόκαμπο, στόν Μελιγαλά, ὅπως καί τίς σφαγές τῶν Ταγματασφαλιστῶν σ' ὄλο τόν Μοριά, κι ἔτσι τό ὑπόλοιπο τῆς ἱστορίας ἀποκαθαίρεται ὅπως ὅταν βγαίνει ἡ τρίχα ἀπ' τό βούτυρο, ἀπό φόβο ἄλλωστε συχνά μήν τυχόν μᾶς βγεῖ στό σόι κάποιος πατέρας ἢ παππούς φονιάς καί μισαλλόδοξος φανατικός, ὅποτε ἄντε νά κοιμηθεῖς ἤσυχος ἔχοντας φορτωθεῖ τήν ἐνοχή του. Μποροῦν νά κοιμηθοῦν ἤσυχα οἱ σημερινοί Γερμανοί ἄν θυμηθοῦν ὅτι ἦταν οἱ πατεράδες τους καί οἱ μανάδες τους, κι ὄχι μόνον οἱ φανατικοί ναζί περί τόν Χίτλερ, πού ἔστειλαν ἕξι ἑκατομμύρια Ἑβραίους στό Ἄουσβιτς;

Ἡ Ὀρθοκωστά εἶναι ἕνα μυθιστόρημα τοῦ ὁποίου ἡ ἀλήθεια εἶναι τό ἐλαφρό ροχαλητό στόν ὑπνάκο τῆς ἐπιλησμονῆς. Δέν θά ὑποστηρίξω τήν ἄποψη ὅτι οἱ Ἐλασίτες δέν ἔκαναν θηριωδίες. Ἐκαναν. Οὔτε ὅτι οἱ φόνιοι τῶν Ἐλασιτῶν ἦταν λιγότεροι ἀπό ἐκείνους τῶν Ταγματασφαλιστῶν. Δέν εἶναι καντάρια καλαμπόκι οἱ θηριωδίες γιά νά τίς μετρήσουμε καί ποσοτικοποιώντας τες νά φτιάξουμε τούς καλούς μέ τίς λιγότερες καί τούς κακούς μέ τίς περισσότερες. Οὔτε θά ὑποστηρίξω ὅτι οἱ θηριωδίες τῶν μὲν ἦταν δικαιωμένες ἱστορικά καί τῶν ἄλλων ἄδικες. Οἱ φόνιοι εἶναι φόνιοι. «Ἀναγκαῖοι» ἢ μή, «ὑπερβολικοί» ἢ ὄχι, δέν παύουν ποτέ νά εἶναι φόνιοι, βία, καί τό ἀποτέλεσμα πού φέρνουν δέν παύει ποτέ νά εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ βιασμοῦ καί τοῦ φόνου, ἡ λύση πού δίνουν δέν παύει ποτέ νά εἶναι ἡ λύση πού ὑπαγορεύει τό ἐνστικτο κι ὄχι ὁ πολιτισμός.

Θέλω, ὅμως, νά καταλάβω ρωτώντας : γιατί οἱ ἄνθρωποι σ' αὐτά τά ἴδια χωριά πέντε χρόνια πρὶν δέν σκότωναν τούς συγχωριανούς τους, γιατί σήμερα δέν κάνουν τό ἴδιο; Τί τούς ἔπιασε κι ἀγρίεψαν ξαφνικά, γιατί ξύπνησε μέσα τους τό ἄγριο θηρίο γιά πέντ' ἕξι χρόνια; Αὐτό τό ἐρώτημα δέν τό ἔθεσε στήν Ὀρθοκωστά ὁ Βαλτινός. Δέν τό ἔθεσε διότι δέν τό εἶχε, εἶδε τήν ἱστορία καί ἔφτιαξε τούς ἥρωές του χωρίς αὐτή τήν ἀπορία. Ἦταν σίγουρος δηλαδή, μ' ἐκείνη τή σιγουριά πού τοῦ δίνει ἡ θριαμβεύουσα σήμερα θεωρία τοῦ κόκκινου καί τοῦ μαύρου φασισμού, κραταιωμένη ἀπό τό ρεῦμα τοῦ ἱστορικοῦ ἀναθεωρητισμοῦ καί δικαιομένη, ἀφοῦ ὄχι μόνο ὁ ναζισμός νικῆθηκε ἀλλά καί τό ἄλλο ἄκρο τῆς ἀνθρώπινης μισαλλοδοξίας, ὁ κομμουνισμός, νικῆθηκε κι αὐτός.

* * *

Θά μπορούσαμε, εἴτε μελετώντας τήν ἱστορία τῆς ἐποχῆς εἴτε γράφοντας μυθιστορήματα, νά δοῦμε ἀλλιῶς τά πράγματα, μ' ἕναν ἄλλο ἱστορικό ρεαλισμό πού θά μᾶς ὀδηγοῦσε σέ στέρεες ἀλήθειες καί γνώσεις. Νά ἀναστοχασθοῦμε δηλαδή τά ἱστορικά διακυβεύματα τῆς ἐποχῆς. Γιατί ἄν βγάλεις ἀπό τή μέση αὐτή τή διάσταση, δέν ἀπομένει παρά τό ζῶο τό ἀνεξήγητο, πού σφάζει καί φοβᾶται. Δέν ἀπομένει παρά ὁ φολκλορισμός τῆς σφαγῆς, ἡ φρικιώσα ἠθικολογία τῆς σφαγῆς.

Διότι γιά κάποιους λόγους οἱ Πελοποννήσιοι ἐκείνον τόν καιρό χωρίστηκαν στά δύο καί χωρισμένοι συγκρούσθηκαν ἕως θανάτου: οἱ Πελοποννήσιοι, ὄχι τά ζουλάπια πού περνοδιαβαίνουν στήν Ὀρθοκωστά. Στόν ΕΛΑΣ τῆς Πελοποννήσου πολέμησαν 10.000 μέ 12.000 Πελοποννήσιοι ἐναντίον τῶν Γερμανῶν ἐπί τρία ὀλόκληρα χρόνια, ἔχοντας πίσω τους τόν κόσμο τους,

τίς ιδέες τους, τά χωριά τους, ἔχοντας μπροστά τους τά ὄράματά τους γιά τόν ἀπελευθερωμένο Μοριά (ἔστω τίς «βλέψεις» τους). Περίεργο! Στήν Ὀρθοκωστά δέν πέφτει οὔτε μία ντουφεκιά ἐναντίον τῶν Γερμανῶν οὔτε κανεῖς ἀπ' τούς ἀφηγητές ἄκουσε νά γίνεται λόγος γιά τέτοιες ντουφεκιές! Στήν Πελοπόννησο ἐπίσης, ὅταν οἱ Γερμανοί ὀργάνωσαν τά Τάγματα Ἀσφαλείας τόν Μάρτιο τοῦ 1944, ντύθηκαν σ' αὐτά περίπου 10.000 μέ 12.000 Πελοποννήσιοι, ἐξοπλίστηκαν ἀπ' τούς Γερμανούς, τούς ὑπηρετήσαν πιστά μέ τόν μόνο τρόπο πού ἐνδιέφερε τούς Γερμανούς νά τούς ὑπηρετήσουν: πολεμώντας ἐναντίον τῶν Ἑλασιτῶν, ὅχι μόνο στά πεδία τῶν μαχῶν («ἐντιμο» αὐτό;) ἀλλά καί καίγοντας καί σφάζοντας καί δέρνοντας τά χωριά τῶν Ἑαμιτῶν. Εἶχαν κι αὐτοί πίσω τους τά χωριά τους, τούς δικούς τους, τίς ιδέες τους, τίς προσδοκίες τους γιά τή μεταπολεμική Πελοπόννησο. Συγκρούσθηκαν δύο διαφορετικά διακυβεύματα. Ἄς τό πούμε ὅπως νά' ναι: διακυβεύματα, ὄραματα, προσδοκίες, συμφέροντα, βλέψεις, παρατάξεις, στρατόπεδα, ἰδεολογίες. Ἐνα πράγμα εἶναι σίγουρο: ὁ πόλεμος χωρίζει. Κάνει τούς ἀνθρώπους ἐμπόλεμους, πολέμιους· καί οἱ πολέμιοι σκοτώνουν τούς πολέμιους. Δηλαδή τί ἔγινε; Εὐπνήσε μέσα τους τό θηρίο, τό ἄγριο ἐνστικτο τῆς ἐπιθετικότητας;

Γιά ν' ἀποφύγουμε τό ὄχληρό αὐτό ἐρώτημα, πρέπει νά ξεμπερδέφουμε μιά καί καλή μέ ἕνα «ἐπιστημολογικό» ἐμπόδιο: τήν ἱστορία, κι αὐτήν πού ξέρουμε κι ἐκείνη πού μπορούμε νά μάθουμε. Καί ὁ καλύτερος τρόπος νά ξεμπερδέφουμε μέ τήν ἱστορία εἶναι νά ἀποδεχθούμε προκαταβολικά ὡς ὀρθές ὅλες τίς ἀπαντήσεις. Ἄν ἔτσι σχετικοποιήσουμε τήν ἱστορία, ἄν θεωρητικά υἱοθετήσουμε τή σχετικιστι-

κή ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, τότε ἀνοίγει ἡ πόρτα γιά τήν «ἰδιοποίηση τοῦ παρελθόντος ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες τοῦ παρόντος». Τό παρόν ἐπιβάλλει νά ξεχάσουμε τά πραγματικά διακυβεύματα τῆς δράσης τῶν ἀνθρώπων, τά θλιβερά «ἐπεισόδια» αὐτῆς τῆς δράσης θά τά ἀποδώσουμε στό κτήνος πού ὁ ἄνθρωπος κρύβει μέσα του, στό πνεῦμα τοῦ Κακοῦ, στήν κακιά τήν ὥρα, στόν ξένο δάκτυλο, σέ κάτι ἀφηρημένες «κοινωνικοοικονομικές συνθήκες», σέ κάποιο μύθευμα, σέ κάποιον μύθο. Γράφοντας ἕνα μυθολόγημα δέν μπορούμε νά γράφουμε ἕνα μυθιστόρημα. Τό μυθιστόρημα ἀποκαλύπτει τήν ἀλήθεια τοῦ συγγραφέα, τήν ἀλήθεια τοῦ ἀναγνώστη, τήν ἀλήθεια τῶν πραγμάτων. Τό μυθολόγημα ἀφήνει τόν μακρινό ἀπόγονό μας, μετά διακόσια-τριακόσια χρόνια, στό σκοτάδι, γιατί ο μύθος σβήνει τά βήματα τῆς μνήμης μέσα στό χρόνο.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Ἵστερόγραφο:

«Ἡ ἐπίθεσις μας | τοῦ βου Συντάγματος τοῦ ΕΛΑΣ Κορίνθου ἐναντίον 300 Ταγματῶν σπαστικῶν τῶν Ἀχλαδόκαμπο, στίς 18.9.1944 | ἐξεδηλώθη τήν 5ην πρωϊνῆν τῆς ἐπομένης. Ἡ μάχη ἦτο σκληρά διότι οἱ ἐντόπιοι στρατιῶται τοῦ Τάγματος ἡμῶντο γενναίως καί διότι δέν ἦτο εὐχολος ἡ ἐξουδετέρωσις τῶν χαρακωμάτων τοῦ ἐχθροῦ ἄνευ πυροβολικοῦ τοῦ ὁποίου ἐστερούμεθα. Περί τήν 9.30 ὥραν ἀντιληφθεῖς ὅτι ἡ μάχη θά παρετείνετο καί ὅτι ὁ ἀγών θά κατέληγεν εἰς βάρος μας, διατάσσω τό I Τάγμα νά ἐπιτεθῇ διά τῆς λόγῃς πρὸς κατάληψιν τῶν χαρακωμάτων. Μία διμοιρία τοῦ Iου Λόχου ἡ ὁποία ἐξώρμησε πρώτη εἰς τήν ἔφοδον, κατέλαβε μέν τά χαρακώματα, πλὴν ἔσχεν εἴκοσι

νεκρούς καί τραυματίας καί τόν διμοιρίτην Ἀνθ/γόν βαρέως τραυματίαν εἰς τήν κοιλίαν. Περί τήν 10ην ὥραν ἤρχισεν ἡ γενική ἔφοδος τῶν τμημάτων μας καί ἡ μάχη ἐκόπασε παραδοθέντων ἢ φονευθέντων τῶν ἐντὸς τῶν χαρακωμάτων ἀμυνομένων. Καθ' ἦν στιγμὴν ὁ ἀγών ἔβαινε πρὸς τό τέλος, δύναιμις ἐκ δύο διμοιριῶν τοῦ Λόχου Ἐλαιοχωρίου ἤρχετο εἰς ἐνίσχυσιν τῶν μαχομένων τοῦ Ἀχλαδοκάμπου, ἀλλ' ἦτο πλέον ἀργά. Ἐπὶ τῶ ἀκούσματι ριπῶν τινῶν πολυβόλου, ἡ δύναιμις αὕτη ὑπεχώρησεν πρὸς Ἐλαιοχώριον. Καί εἰς τήν μάχην ταύτην ἔσχομεν 20 νεκρούς καί 10 τραυματίας ἐκ τῶν ὁποίων οἱ πέντε ὑπέκυψαν εἰς τά τραύματά των μετὰ τινὰς ἡμέρας, οἱ δέ ἀντίπαλοι ἔσχον 65 νεκρούς».

•

«Κατηγορήθημεν μετὰ τήν συμφωνίαν τῆς Βάρκιζας, διότι εὐρέθησαν ἄνδρες φονευμένοι ἐντὸς τῶν χαρακωμάτων. Ὁμολογῶ ὅτι τοῦτο συνέβη καί ὅτι δέν ἠδυνήθη νά τό προλάβω. Καί ἐάν μὲν ἐπεκράτη τό Ε.Α.Μ., ἡ ἐάν ἐπρόκειτο περὶ ἐχθρῶν ἀλλοδαπῶν, τό λυπηρόν τοῦτο γεγονός θά ἐθεωρητο ἡρωϊσμός καί θά εἶχον ἀπονεμηθεῖ καί μετάλλια ἀκόμη εἰς τούς ἄνδρας τῶν τμημάτων τῆς τελικῆς ἐφόδου. Ἐπειδὴ ὅμως πρόκειται περὶ ἀδελφοκτόνου ἀιματοχυσίας ὀφειλομένης εἰς τούς «ἄσπονδους» φίλους μας Ἀγγλους, μᾶς ἀπεκάλεσαν καί μᾶς ἀποκαλοῦν δολοφόνους καί ἐγκληματίας.

Εἰς ἐκείνους οἱ ὁποῖοι καί σήμερον ἀκόμη, μετὰ παρέλευσιν δεκαπενταετίας, ἐξακολουθοῦν νά μᾶς συκοφαντοῦν καί νά μᾶς ὑβρίζουν ἀπαντῶμεν:

1) Αἱ μάχαι εἰς ἕνα ἐμφύλιον πόλεμον εἶναι ἀγριώτεροι ἐκείνων ἐνός συνήθους πολέμου.

2) Ἐκείνους οἱ ὁποῖοι φονεύουν

συνανθρώπους των κατά τάς μάχας, τούς προστατεύει τό πολεμικόν δίκαιον, διότι οί άλληλοφονουόμενοι δέν γνωρίζονται μεταξύ των.

3) Ἡ ψυχική κατάσταση τοῦ μαχητοῦ κατά τήν ὥραν τῆς τελικῆς ἐφόδου εἶναι τοιαύτη ὥστε οὐδεῖς ἡγήτωρ καί ὁ ἄριστος τῶν ἀρίστων ἀκόμη νά ἔχη τήν δύναμιν νά τόν συγκρατήσῃ ἀπό τοῦ νά μή φονεύσῃ τόν ἀντίπαλόν του ἐντός τοῦ χαρακώματος.

4) Ὁ Στρ/κός Κανονισμός ἀνα-

γράφει λεπτομερῶς πῶς διεξάγεται ἡ τελική ἐφοδος, καί προβλέπει μάλιστα καί εἰδικούς ἐκκαθαριστάς χαρακωμάτων, φέροντας εἰδικήν μάχαιραν ἐκκαθαρίσεως. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, οἱ νεκροί ἀμφοτέρων τῶν παρατάξεων, καθ' ὃ Ἕλληνας, ἐτάφησαν ἀδελφωμένοι εἰς τό αὐτό νεκροταφεῖον τοῦ χωρίου. Ἄς παρακαλέσωμεν τάς ψυχάς των νά παρακαλέσουν τόν Οὐράνιον Πατέρα νά προφυλάξῃ ὅλους τοὺς Ἕλληνας ἀπό μελλοντικούς ἐμφυλίου

σπαραγμούς».

Ἄπό τό βιβλίον τοῦ Ἐμμανουήλ Βαζαίου, ἀντισυνταγματάρχου ἐ.ἀ., *Τά ἄγνωστα παρασκήνια τῆς Ἐθνικῆς Ἀντιστάσεως εἰς τήν Πελοπόννησον*, Κόρινθος 1961, σελ. 90 καί 93.

Σίγουρα δέν εἶναι ὅλη ἡ ἀλήθεια, ἕνα μικρό φωτάκι εἶναι αὐτά τά ἀποσπάσματα. Πάντως δέν εἶναι φέμα, οὔτε μύθος.

A.E.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ

Galbraith John Kenneth, *Ἡ κοινωνία τῆς ἰκανοποίησης*, Singular publications, Ἀθήνα 1993, σ. 244.

Λιάκος Ἀντώνης, *Ἐργασία καί πολιτική στήν Ἑλλάδα τοῦ Μεσοπολέμου*, Ἴδρυμα Ἐρευνας καί Παιδείας τῆς Ἐμπορικῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1993, σ. 623.

Πετράκης Παναγιώτης Π., (μέ τή συνεργασία τοῦ Χ. Πανώριου), *Τά σημεῖα καμπῆς στή δραστηριότητα τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας (1840-1913)*, Μορφωτικό Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1992, σ. 234.

Πρόντζας Βαγγέλης, *Οἰκονομία καί γεωκτησία στή Θεσσαλία (1881-1912)*, Μορφωτικό Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1992, σ. 527.

Πρόντζας Βαγγέλης, *Οἰκονομία καί γεωκτησία στή Θεσσαλία (1881-1912)*, *Τά τεκμήρια*, Μορφωτικό Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1992, σ. 293.

Τσοτσόρος Στάθης Ν., *Ἡ συγκρότηση τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου στήν Ἑλλάδα (1898-1939)*, τόμος Α', Μορφωτικό Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1993, σ. 312.

ΔΙΚΑΙΟ

Ἑλληνική Πανεπιστημιακή Ἐνωση Εὐρωπαϊκῶν Σπουδῶν, *Τά δικαιώματα τοῦ πολίτη στήν κοινοτική ἔννομη τάξη*, εἰς. -ἐπιμ. Κ. Στεφάνου, ἐκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 208.

ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ—ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ

Μοδινός Μιχάλης, *Τό παιγνίδι τῆς ἀνάπτυξης*, ἐκδ. Τροχαλία, Ἀθήνα 1993, σ. 174.

Φατούρος Δημήτρης Α., *Θεσσαλονίκη, Ἐπιβίωση ἢ μεγάλη πόλη*, ἐκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 304.

ΙΔΕΕΣ—ΚΡΙΤΙΚΗ

Ἐκο Οὐμπέρτο, *Τά ὄρια τῆς ἐρμηνεύσεως*, ἐκδ. «Γνώση», Ἀθήνα 1993, σ. 421.

Simmel Georg, *Πόλη καί ψυχή*, ἐκδ. Ἐρασμος, Ἀθήνα 1993, σ. 31.

Τσατσός Δημήτρης, *Ἀμφισβήτηση*, ἐκδ. Γαβριηλίδης, γ' ἔκδοσις, Ἀθήνα 1993, σ. 79.

ΜΕΛΕΤΕΣ

A.Π.Θ., *Ἴνστιτούτο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν*, *Μνήμη Χριστόφορου Χρηστίδη*, ἐπιμ. Μαρία Κοκώλη, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 220.

Βογιατζόγλου Βάσος Η., *Ἴων Λόγος*, ἐκδ. Πνευματικοῦ Κέντρου Δήμου Νέας Ἰωνίας, Ν. Ἰωνία 1993, σ. 450.

Burkert Walter, *Ἑλληνική μυθολογία καί τελετουργία*, Μορφωτικό Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1993, σ. 347.

Θεοτόκης Κωνσταντῖνος, *Ἱστορία τῆς ἰνδικῆς λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1993, σ. 347.

ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

Γέτης Γ. Μπ., *Ὁ θάνατος τοῦ Σύνγκ*, ἐκδ. Τό Ροδακί, Ἀθήνα 1993, σ. 48.

Δημητρίου Σωτήρης, *Ν' ἀκούω καλά τ' ὄνομά σου*, ἐκδ. Κέδρος, Ἀθήνα 1993, σ. 117.

Ζησιάδης Λεωνίδας, *Στή Θεσσαλονίκη τότε...*, ἐκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 219.

Κεσμέτη Νατάσσα, *Κῆπος περίφρακτος*, ἐκδ. Πλανόδιον, Ἀθήνα 1992, σ. 85.

Μπρούνας Γιώργος, *Σημειώσεις γιά ἕνα ἡμερολόγιο*, ἐκδ. Τό Ροδακί, Ἀθήνα 1993, σ. 121.

Νιτσιάκος Βασίλης, *Ὡ λελέ*, ἐκδ. Ὀδυσσεύς, Ἀθήνα 1993, σ. 60.

Wells Herbert G., *Ὁ πόλεμος τῶν κόσμων*, ἐκδ. Γαβριηλίδης/Ἄρκτος, Ἀθήνα 1993, σ. 310.

ΠΟΙΗΣΗ

Καλόμαλος Θανάσης, *Οἱ «14 Ἐπιστολές» καί ἕνα ὑστερόγραφο*, ἐκδ. Ἐπικαιρότητα, Ἀθήνα 1993, σ. 47.

Μαρκίδης Μάριος, *Μεταξύ Σινᾶ καί Αἰλείμ*, ἐκδ. Ἐρασμος, Ἀθήνα 1993, σ. 62.

Μισμαγιά, *Ἀνθολόγιο φαναριώτικης ποίησης κατά τήν ἔκδοσις Ζήση Δαούτη*, Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἐστίας, Ἀθήνα 1993, σ. 301.

Οὐράνης Κώστας, *Ποιήματα*, *Ἐκλογή*, Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἐστίας, Ἀθήνα 1993, σ. 196.